

TƏDQIQATLAR
RESEARCHES
ИССЛЕДОВАНИЯ

NAXÇIVANIN DAŞ DÖVRÜ DÜŞƏRGƏLƏRİ

Əsədulla Cəfərov

Send2fvile@gmail.com

(AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu)

Açar sözlər: Paleolit düşərgələri, Naxçıvan, Kilit, Qazma, mustye.

Azərbaycan Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Paleolit arxeoloji ekspedisiyası, Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində ilk dəfə olaraq daş dövrü abidələrini öyrənmək məqsədilə, 1983-cü il iyulun 1-dən avqustun 1-dək M.M.Hüseynov və Ə.Q.Cəfərovun rəhbərliyi altında arxeoloji kəşfiyyat işləri aparmışdır. Tədqiqatlar zamanı müəyyən edilmişdir ki, Kiçik Qafqaz ərazisində karst mağaralarının geniş yayıldığı yerlərdən biri də Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisidir. Naxçıvanın ərazisi öz təbii-coğrafi şəraitinə görə respublikanın başqa regionlarından fərqlənir. Bu fərq özünü karst relyef formalarında da göstərir. Ərazidə olan karst mağaraları müasir təbii şəraitin deyil, qədim zamanlarda burada mövcud olmuş iqlim şəraitinin təsiri nəticəsində formalaşmışdır. Aparılan kompleks elmi tədqiqatlar zamanı məlum olmuşdur ki, ibtidai insanlar daş dövründə karst mağaralarında yaşamışlar. Daş dövrü insanları, ancaq elə karst mağaralarında yaşamışlar ki, orada əlverişli şərait, insanların məskunlaşması üçün əsas şərtlərdən biri mağaranın içərisinin quru olması, mağaranın çay yatağına yaxın olması, mağaranın salonuna günəş şüasının əlverişli düşməsi ilə bağlı olmuşdur.

1983-cü ilin yay mövsümündə Paleolit arxeoloji ekspedisiyasının Ordubad və Şərur rayonları ərazisində apardığı kəşfiyyat işləri zamanı Araz çayının sol sahilində Kilit mağarası qeydə alınmışdır. Mağaranın içərisi və giriş yolu torpaq çöküntülərindən ibarətdir. Keçmiş SSRİ sərhəd qoşunları idarəsi bizə burada arxeoloji qazıntı aparmağa icazə vermədiyi üçün Kilit mağarasında ilkin kəşfiyyat qazıntısı apara bilmədik. Burada aparılacaq arxeoloji qazıntılarda düşərgənin stratigrafiyasını, çöküntünün qalınlığını və maddi-mədəniyyət qalıqları əsasında burada yaşamış daş dövrü insanların əmək alətləri hazırlamalarının texniki-tipoloji xüsusiyyətlərini, ovçuluq təsərrüfatının ayrı-ayrı inkişaf xüsusiyyətlərini tədqiq etmək planlaşdırılmışdı. Lakin obyektiv səbəblərdən bu işlər yerinə yetirilmədi. Məhz buna görə də yaxın illərdə Kilit mağarasında və onun ərazisində arxeoloji tədqiqat işlərinin aparılması zəruridir.

1983-cü ildə Şərur rayonu ərazisində aparılmış arxeoloji tədqiqat işləri zamanı daş dövrünə aid qədim insan düşərgəsi qeydə alınmışdır (şək.1,2). Düşərgə Qazma dərəsində yerləşdiyinə görə ona Qazma adı verilmiş və orada ilkin qazıntı işləri aparılmışdır. Qazma mağara düşərgəsi Şərur rayonu ərazisində olub, Tənənəm kəndindən 3 km şimal-şərq tərəfdə, Araz çayından 17 km aralıda, Arpaçaydan isə 14,5 km uzaqlıqda, dəniz səviyyəsindən 1450 m yüksəklikdə yerləşir. İlkən kəşfiyyat qazıntısı zamanı Qazma paleolit düşərgəsinin çöküntülərində dörd mədəni təbəqə qeydə alınmışdır. I və II mədəni təbəqələrdən müvafiq olaraq Orta əsrlər, Tunc və Eneolit dövrlərinə aid gil qab qırıqları, III və IV mədəni təbəqələrdən isə daş məmulatı və ovlanmış heyvan sümükləri tapılmışdır. Qazma mağara düşərgəsindən 1983-cü ildə tapılmış daş məmulatının texniki və tipoloji tədqiqi zamanı onların müstye mədəniyyəti vaxtında hazırlanmış müəyyən edilmişdir.

1987-1990-cı illərdə Ə.Ə.Cəfərovun rəhbərliyi altında Paleolit arxeoloji ekspedisiyası Qazma paleolit düşərgəsində arxeoloji qazıntı işləri aparmışdır. Aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı Qazma mağara-düşərgəsinin çöküntülərində 6 mədəni təbəqə qeydə alınmışdır. I və II mədəni təbəqələrdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı orta əsrlər, tunc və eneolit dövrlərinə aid saxsı qab qırıqları, III təbəqədən ovlanmış heyvan və quş sümükləri tapılmışdır. Düşərgənin IV-VI təbəqələrində isə daş məmulatı ilə birlikdə ovlanmış heyvan sümükləri tapılmışdır. Daş məmulatı içərisində levallua iticluqları, dişəklənmiş levallua iticluqları, bıçaqlar və qaşov tipli alətlər qeydə alınmışdır. Qazma paleolit düşərgəsində 1987-1990-cı illərdə aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış daş məmulatlarının texniki və tipoloji tədqiqi zamanı məlum olmuşdur ki, düşərgə sakinləri alətləri müstye mədəniyyəti dövründə - 100-70 min il bundan əvvəl hazırlamış və qədim insanlar da burada məhz bu dövrdə məskunlaşmışlar (şəkil 3).

2008-2010-cu illərdə A.Ə.Zeynalovun rəhbərliyi altında Paleolit arxeoloji ekspedisiyasının Qazma dəstəsi düşərgədə arxeoloji tədqiqatları davam etdirmişdir.

Qazma müstye düşərgəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı 861 ədəd daş məmulatı, ovlanmış heyvan və quş sümükləri tapılmışdır. Düşərgədən tapılmış daş məmulatının 92,7 faizi dəvəgözü daşından hazırlanmışdır. Bu düşərgəyə yaxın yerləşən Araz və Arpa çayları vadilərində dəvəgözü daşı yataqlarının varlığı ilə əlaqədar oluşdur. Müstye dövründə olduğu kimi hazırda da qeyd olunan çay vadilərində dəvəgözü daşına çox rast gəlinir. Dəvəgözü daşından istənilən formada əmək alətləri hazırlamaq olduqca asan olduğu üçün düşərgə sakinləri bu daşa üstünlük vermişlər. Qazma müstye düşərgəsinin daş məmulatı içərisində çaxmaq və slanes daşlarından hazırlanmış əmək alətləri qeydə alınmışdır. Əmək alətlərinin hazırlanmış bütün daş məmulatları düşərgənin ətrafından toplanıb düşərgəyə gətirilmişdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı düşərgənin 28 kv.m sahəsi qazılıb tədqiq olunmuşdur. Aparılan kompleks tədqiqatlar zamanı müəyyən edilmişdir ki,

Qazma paleolit düşərgəsindən tapılmış daş məmulatının bir qismi mağarada, digər hissəsi isə mağaradan kənarında hazırlanmış və sonradan mağaraya gətirilmişdir. Çünki daş məmulatı içərisində çoxlu istehsal tullantıları olduğu halda, cəmi 5-6 ədəd nüvə qeydə alınmışdır.

Qazma mustye düşərgəsinin ayrı-ayrı təbəqələrindən 15 mindən artıq heyvan sümüklərinin qalıqları tapılmışdır. Bu düşərgə sakinlərin həyatında ovçuluğun mühüm yer tutduğunu göstərir.

Qazma paleolit düşərgəsinin daş məmulatı içərisində levallua itiucluqları, dişəklənmiş levallua itiucluqları, mustye itiucluqları, bir və iki işlək ağızlı qaşovlar, küncü qaşovlar, bıçaqlar, limas tipli alətlər, qaşovcuqlar və ucluqlar qeydə alınmışdır. Daş məmulatı arasında cəmi 6 ədəd nüvə tapılmışdır.

Qazma paleolit düşərgəsinin əmək alətləri içərisində əsas yeri levallua, mustye itiucluqları və qaşov tipli alətlər tutur. Qeyd olunan alətlər bir neçə qrupa bölünür ki, bu da onların tipoloji xüsusiyyətlərini geniş tədqiq etməyə imkan verir.

Qazma paleolit düşərgəsinin daş məmulatı içərisində istehsal tullantılarının qeydə alınması və az miqdarda da olsa nüvələrin tapılması göstərir ki, qədim insanlar əmək alətlərinin hamısını deyil, bir hissəsini düşərgədə hazırlamışlar.

Qazma mağarası Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində daş dövrünə aid ilk qədim insan məskənidir. Əgər Paleolit arxeoloji ekspedisiyasının apardığı tədqiqatlara qədər Naxçıvan ərazisində insanların məskən salması eneolit dövrünə (e.ə. VI minilliyə) aid edilirdisə, yeni arxeoloji tədqiqatlar burada qədim insanların hələ mustye mədəniyyəti dövründən, yəni 120 min il bundan əvvəl yaşadığını göstərir. Bununla yanaşı, arxeoloji tədqiqatlar hələ paleolit dövründə, Naxçıvan diyarında ibtidai insanların məskunlaşması üçün əlverişli təbii-coğrafi şəraitin olduğunu da sübut edir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində ilk dəfə olaraq daş dövrünə aid düşərgənin tapılması, bu ərazilərdə ibtidai insanların daha geniş ərazilərdə yaşadıqlarını söyləməyə imkan verir. Maraqlıdır ki, paleolit dövrünə aid Qazma tipli düşərgələr Yaxın Şərq ölkələrində də qeydə alınıb tədqiq olunmuşdur.

Qazma paleolit düşərgəsindən tapılmış daş dövrünə aid maddi mədəniyyət nümunələrinin zənginliyi, Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində belə düşərgələrin yayıldığını göstərir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan arxeologiyası. Daş dövrü. I cild, Bakı, 2008.
2. Ə.Q.Cəfərov. Azərbaycanın ilk sakinləri. Bakı, 2004.
3. M.M.Hüseynov, Ə.Q.Cəfərov. Azərbaycan paleoliti. Bakı, 1986.
4. Ə.Q.Cəfərov, A.Ə.Zeynalov, İ.N.Avşarova. Qazma paleolit düşərgəsində arxeoloji qazıntılar. Bakı, 2010.

PALEOLITHIC SITES OF NAKHCHIVAN

Asadulla Djafarov

Summary

The first archaeological researches on Paleolithic sites of Nakhchivan are made in 1983 by M.M.Huseynov and A.G.Djafarov. In 1983 two Paleolithic sites in Ordubad (Kilit) and Sharur (Gazma) areas have been opened. Both sites are located on southern slopes of the Zengezur ridge of Small Caucasus, in favorable - geographical conditions.

Both Paleolithic sites are multilayered, and their bottom layers refer to the period Musty (120 thousand years ago).

Keywords: Paleolithic parking, Nakhchivan, Kilit, Gazma, muste.

ПАЛЕОЛИТИЧЕСКИЕ СТОЯНКИ НАХЧЫВАНА

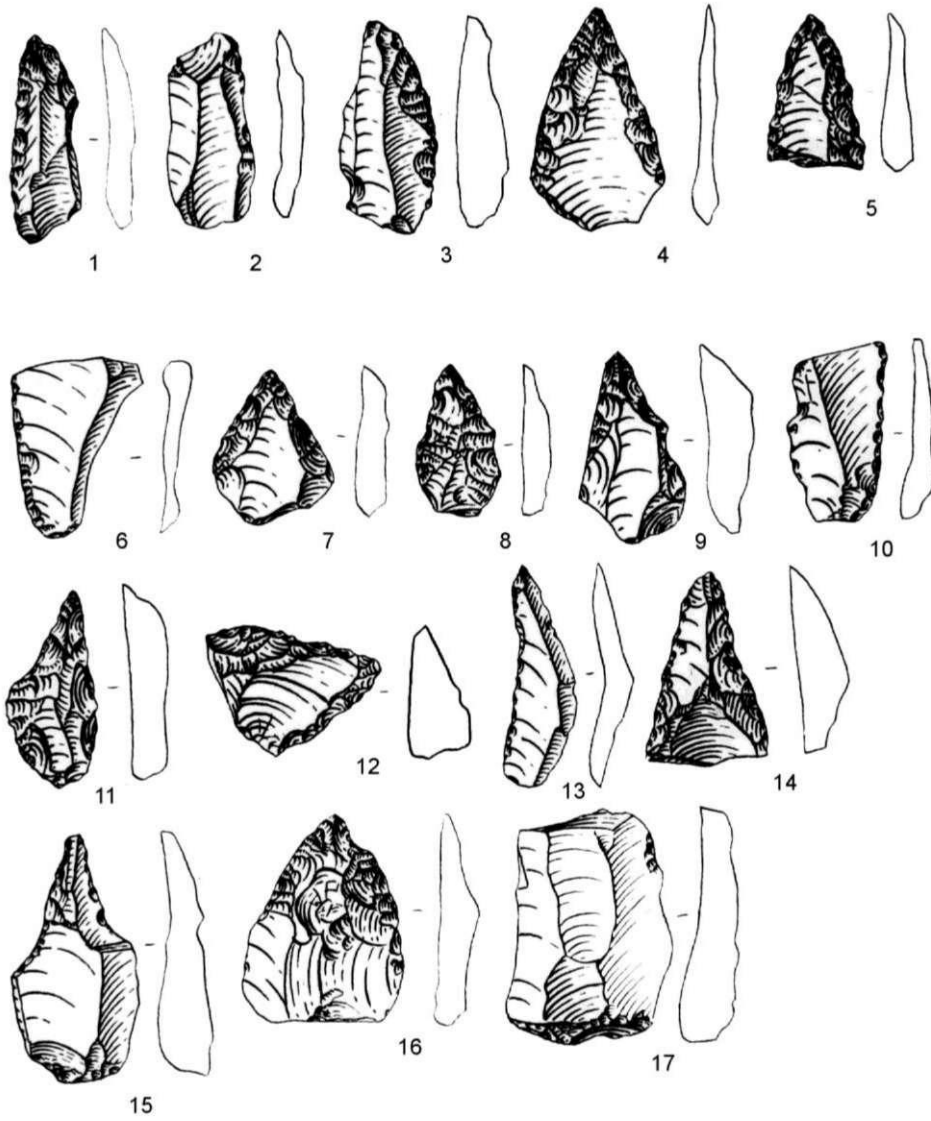
Асадулла Джафаров

Резюме

Первые археологические исследования на палеолитических стоянках Нахчывана произведены в 1983 году М.М.Гусейновым и А.Г.Джафаровым. В этом же году были открыты две палеолитические стоянки на территории Ордубадского (Килит) и Шарурского (Газма) районов. Обе стоянки расположены на южных склонах Зангезурского хребта Малого Кавказа, в благоприятных естественно-географических условиях.

Обе палеолитические стоянки многослойные, нижние слои их относятся к периоду мустье (120 тысяч лет тому назад).

Ключевые слова: Палеолитические стоянки, Нахчыван, Килит, Газма, мустье.

NAXÇIVANIN ERKƏN ƏKİNÇİ-MALDAR TAYFALARININ MƏDƏNİYYƏTİ

Səfər Aşurov

Ash.Safar@rambler.ru

Orxan Əliyev

orxan.a@box.az

(AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu)

Açar sözlər: Naxçıvan, Kültəpə, Damlama, Ovçular təpəsi, mədəniyyət.

Qədim insanların həyatında əsaslı dəyişikliklərə səbəb olan neolit inqilabı eyni zamanda tarixin sonrakı mərhələlərində cəmiyyətin həyatında baş vermiş sosial-siyasi dəyişikliklərin zəmini olmuşdur. İnsanların həyatı üçün zəruri olan istehsal sahələrinin yaranması, oturaq həyata keçid, istehsal təsərrüfatının genişlənməsi insanların düşüncəsində, məişət və təsərrüfat sahələrinin inkişafında, cəmiyyətdaxili və cəmiyyətlərarası münasibətlərdə öz əksini tapmışdır.

Naxçıvan ərazisi təbii-coğrafi baxımdan dağlıq zona olmasına baxmayaraq ərazidə insanların hələ paleolit dövründə məskunlaşması, sonrakı mərhələlərdə isə daha geniş ərazilərə yayılması arxeoloji abidələrin və maddi mədəniyyət nümunələrinin mövcudluğu ilə təsbit edilmişdir. Naxçıvanın zəngin mineral yataqları isə nəinki yerli sakinlərin, eyni zamanda uzun zaman qonşu ərazilərdə yaşayan insanların da tələbatlarını ödəmişdir. Elə bu səbəbdən Naxçıvan ərazisində qeydə alınmış abidələrdə, qonşu ərazilərlə və xüsusən Ön Asiya tayfaları və erkən cəmiyyətləri ilə iqtisadi-mədəni əlaqələri daha aydın izlənilir.

Naxçıvan ərazisində erkən əkinçi maldar tayfalara məxsus abidələrin ilkin qeydiyyatına və araşdırılmasına XX əsrin əvvəllərindən başlansa da onların tam təsnifatı, xarakterik xüsusiyyətləri, bu yaşayış məskənlərində məskunlaşmış insanların həyat tərzini, məşğuliyyətləri, iqtisadi və mədəni əlaqələrinin tam şərhini I Kültəpədə geniş qazıntıların başlanması tarixi ilə bağlıdır. 1951-ci ildən başlanan arxeoloji tədqiqatlar zamanı I Kültəpədə mədəni təbəqənin qalınlığı 21,6 m (1,13) olduğu müəyyən edilmişdir. O.H.Həbibullayev abidənin xarakterini müəyyən edərkən 4 mədəni təbəqə müəyyən etmişdir. 12,8 m dərinlikdən başlayaraq 21,1 m dərinliyədək davam edən birinci təbəqədə müəyyən fərqləri nəzərə alaraq bu təbəqənin 19m-ə qədərki hissəsini 1^a, 19 m-dən 21,1 m-ə qədərki hissəsini isə 1^b, təbəqəsi adlandırmışdır (1,14). O.H.Həbibullayev abidənin tarixləndirilməsinə məhz təbəqələr arasındakı fərqli xüsusiyyətlərin olması amilindən yanaşmış və

1^atəbəqəsini neolitə sonuna, 1^b təbəqəsini isə eneolit dövrünə aid etmişdir (1,81). Ümümlə, bu iki təbəqənin tarixi çərçivəsini e.ə.IV minilliyin axırını əsləri və III minilliyin əvvəlləri həddində müəyyən etmişdir (1,81).

Lakin sonrakı tədqiqatlarında O.H.Həbibullayev bu iki təbəqəni birləşdirmiş və onun eneolit dövrünə aid olduğunu söyləmişdir (2,24). Tarixi çərçivəsinə gəlincə birinci təbəqənin V minillikdən başlayaraq formalaşdığını qeyd etmişdir (2,191-192).

I Kültəpənin sonrakı-ikinci təbəqəsi, Şimali Qafqazdan Suriya- Fələstinədə geniş ərazidə yayılmış və Kür-Araz mədəniyyəti kimi xarakterizə olunan erkən tunc dövrünə aid edilmişdir.

Son illər Naxçıvanın erkən əkinçi-maldar tayfalarına məxsus yaşayış yerlərindən və o cümlədən, I Kültəpədən əvvəllər əldə edilmiş maddi mədəniyyət nümunələrinin tədqiqi O.H.Həbibullayevin ilkin bölgüsünün, yəni I Kültəpənin ən alt qatının neolit dövrünə aid olması haqqındakı fikirlərinin daha düzgün olmasını təsdiq edir (3,31).

Sonrakı illərdə Naxçıvan ərazisində erkən əkinçi-maldar tayfalara aid bir sıra abidələr qeydə alınmış və onlarda tədqiqatlar aparılmışdır. Bu abidələrdən II Kültəpə (4,318-320; 5,10-12; 6,82-87), Ovçular təpəsi (7,15-31; 9,55-62; 10,31-87), I Maxta (8,89-99), Xələc (11,37-38), Ərəbyengicə (12), Sədərək (13; 19) Aşağı Daşarx (14, 18-24), Damlama yaşayış yerlərini göstərmək olar.

Bu abidələrdən Ovçular təpəsi istər coğrafi mövqeyinə görə, istərsə də mədəni təbəqəsinin xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvanın Arazboyu əraziləri dəniz səviyyəsindən 800-900 m yüksəklikdə yerləşir. Digər tərəfdən Naxçıvanın iqlim şərtləri də Azərbaycanın Kür vadisinin və Ön Asiyanın iqlim şərtlərindən fərqlənir. Ovçular təpəsində qeydə alınmış tikililər Naxçıvanın digər eneolit-ilk tunc dövrü abidələrindən fərqli olaraq əsasən yarımqazma evlərdən ibarətdir. Təsərrüfat quyuları da kiçik daşlardan qurulmuşdur. Başqa bir maraqlı faktı da qeyd etmək yerinə düşər ki, Ovçular təpəsində evlər təpənin şimal-şərq yamacında qurulmuş və təbii ki, onların girişləri də məhz şimal-şərqdən olmuşdur. Nəzərə alsaq ki, qədim dövrlərdə tikililərin əksəriyyətinin giriş hissəsi cənubdan olurdu, bu halda eneolit və erkən tunc dövründə Naxçıvan ərazisində iqlimin mülayim olduğunu söyləyə bilərik. Naxçıvan ərazisindəki abidələrin mədəni təbəqələrinin qalınlığı da burada insanların fasiləsiz olaraq uzun müddət yaşadıklarını təsdiq edir.

Naxçıvan ərazisində qeydə alınmış başqa bir eneolit-tunc dövrü abidəsi Şərur rayonundakı Xələc yaşayış yeridir (16). Bu qədim yaşayış yeri eyni adlı kəndin qərb qurtaracağında, Araz çayının yaxınlığında yerləşir. Buradan eneolit dövrünə aid keramika ilə yanaşı, tunc dövrünün bütün mərhələlərinə aid materiallar da əldə olunmuşdur. Abidənin üst təbəqələrində son tunc dövrünə aid qəbirlərin olduğu ehtimal olunur. Vaxtilə abidənin cənubunda küp qəbirlər olması haqqında yerli əhali arasında fikirlər vardır. Lakin, maraqlıdır ki, həmin ərazilərdə antik dövrə aid heç bir materiala rast gəlinmir. Bu səbəbdən də

vaxtilə abidədə dağıdılmış küp qəbirlərin hansı dövrə məxsusluğu barədə konkret fikir söyləmək çətindir.

Şərur rayonu ərazisində yerləşən I Maxta qədim yaşayış yerində dairəvi və düzbucaqlı evlərin və təsərrüfat tikililərinin qalıqları, ocaq qurğuları, daş, sümük, keramika məmulatı aşkar edilmişdir. Düzbucaqlı tikililərin aşkar edilməsi daha maraqlı faktlardan biridir. Çünki, son zamanlaradək belə bir fikir mövcuddur ki, düzbucaqlı tikililər eneolit, dairəvi tikililər isə ilk tunc dövrünə aiddirlər. I Maxta abidəsində aparılan tədqiqatlar təsdiq edir ki, ilk tunc dövrünün başlanğıc mərhələsində dairəvi tikililərlə yanaşı, düzbucaqlı tikililərdə istifadə olunmuşdur. I Maxtadan metal istehsalı ilə bağlı olan daş qəlib və metalın ilkin əridilməsi üçün istifadə olunan ocaq aşkar edilmişdir. Kür-Araz mədəniyyəti abidələrindən bu tip qəlib ilk dəfə əldə edilir. Qəlibin üzərində üç ədəd balta və iki ədəd digər alətin tökülməsi üçün forma qazılmışdır. Gil qəliblərdən fərqli olaraq daş qəlibin daşınması praktik olaraq mümkün deyildir. Bu isə bir daha təsdiq edir ki, Naxçıvan ərazisi mineral təchizatı ilə yanaşı, eyni zamanda ilkin metal emalı mərkəzlərindən olmuşdur.

Kəngərli rayonunda, Qarabağlar kəndi ərazisində yerləşən Damlama abidəsi də erkən əkinçi-maldar tayfalara məxsus yaşayış yeridir. Bu abidə- dən şimal-qərbdə Tənənəm kəndi və mustye dövrünə aid edilən Qazma mağarası yerləşir (17). Damlama yaşayış yeri alçaq dağların arasındakı düzənlikdə yerləşir. Abidənin yaxınlığında qədim arxların izlərini bildirən yarıqlar vardır. Abidədə M.M.Seyidov tərəfindən aparılmış kəşfiyyat qazıntıları zamanı eneolit dövrünə aid saman qatışıqlı keramika əldə edilmişdir (15,32-33).

Naxçıvan MR-in qərbində-Sədərak düzündə qeydə alınmış abidə də eneolit dövrünə aiddir. Abidədə O.H.Həbibullayev tərəfindən 1958-ci ildə kəşfiyyat xarakterli tədqiqat aparılmışdır. V.H.Əliyev tərəfindən abidədən müxtəlif dövrlərə, o cümlədən eneolit dövrünə aid keramika nümunələri toplanılmışdır(19, 61-67).

Naxçıvan MR ərazisində erkən əkinçi-maldar tayfalara aid qəbir abidələri I Kültəpə və Ovçular təpəsi yaşayış yerlərində, Qarabulaq (20,26) və Xornu (21) nekropollarından məlumdur. I Kültəpədə yaşayış məskəninin daxilində eneolit dövrünə aid 85 qəbir abidəsi təmizlənmişdir. Qəbirlərin bəzilərinin döşəməsi suvanmışdır. Skeletlər arxası və ya böyrü üstə dəfn edilmişlər. İstiqamətləri müxtəlifdir. Bir qismi istisna olmaqla qəbirlərdə eneolit dövrünə aid materiallara rast gəlinmişdir. Qəbirlərdən ikisində isə it skeleti təmizlənmişdir (2,39-52).

Ovçular təpəsində qeydə alınmış eneolit qəbirləri tam fərqlidirlər. Burada körpə uşaqların dəfn olunduğu küp qəbirlər öyrənilmişdir. Dəfnin aparıldığı küplər tam halda aşkar edilməmişdir. Onlardan bir qisminin yalnız gövdədən aşağı hissəsi salamat qalmışdır. Başqa bir qəbirdə isə küpün gövdədən yuxarı hissəsi skeletin üzərinə qoyulmuşdur. Bəzi hallarda isə körpə uşağın sadə torpaq qəbirdə dəfn olunduğunu müşahidə etmək müm- kündür. Bütün hallarda qəbirlərdəki skeletlər körpə uşaqlara məxsusdur.

Abidədən yaşlı insanların qəbirlərinə rast gəlinməmişdir. Lakin uşaq qə- birləri də zəngin avadanlıqları ilə diqqəti cəlb edir.

Qarabulaq nekropolunda qeydə alınmış ilk tunc dövrü qəbirləri kur- qanlardan ibarətdir. Kurqanlar tam olaraq erkən tunc dövrü dairəvi evlərinin quruluşunu xatırladır(18,34-36).

Xornu nekropolunda isə ilk tunc dövrünə aid daş qutu qəbir tədqiq edilmişdir (21).

Maraqlıdır ki, I Kültəpənin eneolit dövrünə aid ilk yaşlı insan qəbiri 14 m dərinlikdən aşkar edilmişdir. Abidədə eneolit dövrünün 12,3 m dərin- likdən başladığını nəzərə alsaq yaşayış yerinin üst - 1,7 m-lik təbəqəsində qəbirlərin və xüsusən yaşlı insan qəbirlərinin olmadığı diqqəti cəlb edir. Naxçıvanın sonrakı Kür-Araz mədəniyyəti abidələrində yaşayış məskənlərinin daxilində qəbir abidələri aşkar edilməyibdir. Bu fakt təsdiq edir ki, son eneolit dövründə yaşlı sakinlər yaşayış məskənindən kənarda, körpə uşaqlar isə ənənəvi olaraq evlərin daxilində və ya onların arasında dəfn olunmuşdur. Erkən tunc dövründə isə bütün qəbirlər yaşayış məskənlərindən kənara çıxarılmışdır.

Naxçıvanın cənub və cənub qərb sərhədlərində erkən əkinçi-maldar tayfalara məxsus qeydə alınmış yaşayış yerlərinin sayı azdır. Ağrı dağı ətəkləri əsasən qalın lava qatları ilə örtülmüşdür. Bu səbəbdən bu ərazidə demək olar ki, arxeoloji abidələrin qeydə alınması mümkün olmamışdır. Arazdan cənubda yerləşən və Culfa şəhəri yaxınlığında (İİR) qeydə alınmış Gərgər-Ələmdar yaşayış yeri istər mədəni təbəqələrinin qalınlığına və istərsə də xarakterinə görə Naxçıvanın həmdövr abidələri ilə yaxınlıq təşkil edir (22,3-9).

Şərqi Anadoluda son illər qeydə alınmış Hazinetepe, Kiçik Mövki abidələri son eneolit dövrünə aid edilir(23, 82-92).Hazinetepe-dən əldə edil- miş keramika məmulatının bir qismi e.ə. 3700-cü ilə aiddir və bu materiallar Amuq F, Texut materialları ilə müqayisə edilir(24, 16).

Maraqlıdır ki, son eneolit dövründə Naxçıvan tayfalarının Mesopota- miya ilə sıx əlaqələrinin maddi mədəniyyət nümunələri ilə təsdiq olunmasına baxmayaraq I Kültəpənin son eneolitinin Suriya-Mesopotamiya kerami- kasından seçildiyi tədqiqatçılar tərəfindəndə qeyd edilir (24, 17).

Anadolunun nisbətən içərilərinə doğru, Doğubəyazitin qərbindəki Mollacem və Van gölünün şərqindəki Yalantaş yaşayış yerlərindən əldə edilmiş son eneolit materialları Yuxarı Mesopotamiyanın qərbində və Suriyanın şimal- qərbində yerləşən Tell Afis, Horum və Tell Hammamet Turkman materialları ilə eyniyyət təşkil edir (25).

Mesopotamiyanın yuxarılarına doğru ərazilərin son eneolit materialları şimal-şərqi Anadolu və Naxçıvanın eneolit materiallarından və ya Araz çayının yuxarı axarı boyunda yerləşən həmdövr materiallarından fərqlənirlər. Azərbaycanın Muğan düzü və Kür boyu son eneolit və ilk tunc dövrü abidələrində Mesopotamiya ənənələri daha qabarıq nəzərə çarpır.

Lakin, Naxçıvan bölgəsində eneolit və ilk tunc dövrlərində yaşayan əhalinin İkiçayarası ilə sıx əlaqəsi olmuşdur. Uşaqların küp qəbirlərdə yaşa- yış

məskəni daxilində dəfn edilməsi qaydası Mesopotamiya ilə bilavasitə ənənəvi əlaqələrin mövcudluğunun təsdiqidir. Bu oxşarlıq yalnız zahiri xarakter daşıyır. Arxeoloji materiallar Mesopotamiya materiallarından tam fərqli olub yerli xüsusiyyətlərə malikdir.

Naxçıvanın e. ə. V-III minillikləri əhatə edən eneolit və ilk tunc dövrləri arasında varislik əlaqəsinin olmasına şübhə ilə yanaşan tədqiqatçılar I Kültəpədə eneolit və ilk tunc dövrü təbəqələri arasında 30 sm-lik lal təbəqənin olması faktına əsaslanırlar. Lakin son illərin tədqiqatları sübut edir ki, Azərbaycan ərazisində eneolit və ilk tunc dövrləri arasında əlaqə kəsilməmiş və Kür-Araz mədəniyyəti yerli eneolit mədəniyyəti zəminində meydana çıxmışdır. Ovçular təpəsi yaşayış yerinin son tədqiqatları fikirlərimizi təsdiq edir və bu əlaqələri izləmək baxımından Zaqafqaziya abidələri sırasında xüsusi yerə malikdir.

Naxçıvanın eneolit dövrü saxsı məmulatının gilinə əsasən saman və müxtəlif bitki qatışıqları ilə yanaşı, narın qumda qatılmışdır. Bu isə daha çox ilk tunc dövrü üçün xarakterikdir. Bir qism eneolit qablarının formaları ilk tunc dövrü qablarını xatırladır (3, 94). Naxçıvanın eneolit dövrü qablarının üzərində kobud şiş yapmalara (I Kültəpə), primitiv yarımşar formalı qulplara (Ovçular təpəsi) təsadüf olunur.

İlk tunc dövründə qabların üzərinin, bəzən isə daxilinin daraqvari alətlə işlənməsi eneolit dövrünün dulusçuluq texnikasının ənənəvi davamıdır. Bununla yanaşı, ilk tunc dövründə Naxçıvan keramikasının əksəriyyətinin boğaz hissəsinin daxildən müxtəlif boyalarla rənglənməsi adəti meydana çıxır ki, bu mövcud ənənənin başqa bir formada təzahürüdür. İki mərhələnin bir-biri ilə əlaqəsi daha çox qabların üzərinin naxışlanmasında özünü göstərir. Ovçular təpəsinin eneolit dövrü keramikası üçün xarakterik olan məməcik şəkilli yapmalardan və qabların boğaz hissəsinə əhatələyən kəmərsəkilli bəzəklərdən ilk tunc dövrü keramikasının naxışlanmasında daha geniş istifadə olunmuşdur. Bu xüsusiyyətdən çıxış edərək Naxçıvan ərazisində Kür- Araz mədəniyyətinin özündən əvvəlki son eneolit mədəniyyəti zəminində meydana çıxdığını söyləyən tədqiqatçılar bizcə haqlıdırlar.

Naxçıvan ərazisi müxtəlif yataqlarla zəngindir. Qədim dövrdə insanların istifadə etdikləri müxtəlif daş növlərinin-obsidian, çaxmaq, tuf və b. yataqların mövcudluğu əmək aləti hazırlamaq üçün yerli sakinlərə heç bir çətinlik törətməmişdir. Digər tərəfdən Naxçıvan ərazisindəki Duzdağdan əldə edilmiş duz yalnız yerli əhalinin tələbatının ödənilməsinə deyil, həmçinin Ön Asiya tayfaları ilə iqtisadi əlaqələrin qurulmasına xidmət etmişdir.

Naxçıvan ərazisində tədqiq edilmiş eneolit-ilk tunc dövrü abidələrində məskunlaşan əhalinin təsərrüfat həyatları abidələrin coğrafi yerləşmələrinə uyğun qurulmuşdur. II Kültəpənin osteoloji qalıqlarının əksəriyyətini xırda-buynuzlu, I Maxtanın isə iribuynuzlu qaramal sümükləri təşkil edir. Ovçular təpəsində isə ümumiyyətlə qaramal sümükləri azlıq təşkil edir. Artıq erkən tunc dövründə köçmə yaylaq maldarlığının genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq hər

bir abidədə bir növ əmək bölgüsünün baş verdiyi hiss olunur. Cəmiyyətin daxilində baş vermiş sosial-siyasi və təsərrüfat yenilikləri erkən tunc dövrünün sonlarına yaxın daha ciddi dəyişikliklərə səbəb olmuş və bu öz növbəsində yeni bir mədəniyyətin formalaşmasına, şəhər tipli yaşayış məskənlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT:

1. Həbibullayev O.H. Kültürdə arxeoloji qazıntılar. Bakı, 1959.
2. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку, 1982.
3. Aşurov S.H. Naхçivanın ilktuncdövrü keramikası. Bakı, 2002.
4. Сеидов А.Г., Ашуров С.Г. Новые данные о Куро-Араксской культуре в поселении Кюльтепе II. Всесоюзная конференция «Достижения Советской археологии в XI пятилетке». Баку, 1985, с.318-320
5. Алиев В.Г., Сеидов А.Г., Ашуров С.Г. Археологические исследования культурного слоя эпохи ранней бронзы Кюльтепе II (1985 год). Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане (1985) Баку, Элм, 1986, с.10-12
6. Bakhchaliyev Veli, Ristvet Lauren, Ashurov Safar. The Chronology of Kura-Araxes Sites; 2006 Excavations at Kultepe II and Maxta I Azerbaijan - Land between East and West. Transfer of knowledge and technology during the "First Globalization" of the VIIth- IVth millennium BC. Baku, 2009.s.82-87
7. Aşurov S.H. Ovçular təpəsində arxeoloji tədqiqatlar. Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası jurnalı. Bakı, 2005, № 1, s.15-31
8. Ashurov S.H. An introduction to Bronze Age sites in the Sarur plain Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan. Berlin, band 37. 2005, s.89-99
9. Bakhchaliyev Veli, Marro Catherine, Ashurov Safar. The Excavations of Ovcular Tepesi (2006-2008); First Results and New Perspectives. Azerbaijan - Land between East and West. Transfer of knowledge and technology during the "First Globalization" of the VIIth- IVth millennium BC. Baku, 2009, s.55- 62
10. Marro C., Bakhshaliyev V., Ashurov S.. Excavations at Ovcular tepesi (Nakhchivan, Azerbaijan). First preliminary report: The 2006-2008 seasons. Anatolia Antiqua XVII (2009), İstanbul, s.31-87
11. С.Г.Ашуров. Новые памятники эпохи ранней бронзы в Нах. АССР Тезисы докладов конференции «Великий Октябрь и развитие археологической науки в Азербайджане». Баку, Элм, 1988, с.37-38.
12. Seyidov A., Вахşəliyev V. Ərəbyengicə. Bakı, 2009.
13. Seyidov Abbas, Вахşəliyev Vəli. Sədərək. Bakı, 2011
14. Aşurov S.H. Naхçivanda arxeoloji tədqiqatlar. (2001-2002-ci illər). Bakı, 2003.
15. Сеидов М.М. Исследование поселения Дамлама. Тезисы докладов конференции «Великий Октябрь и развитие археологической науки в Азербайджане». Баку, Элм, 1988, с.32-33
16. Алиев Н.Г. Сведения об энеолитическом поселении Халадж. – Тезисы докладов конференции «Великий Октябрь и развитие археологической науки в Азербайджане», Баку, 1988.
17. Джафаров А.К. Новая мустьерская стоянка Казма в Азербайджане- СА.

1992. № 2

18. Aşurov S.H. Naxçıvanda arxeoloji tədqiqatlar (2001-2002-ci illər). Bakı, 2003
19. Алиев В.Г. Энеолитическое поселение Садарак. Изв. АН Аз.ССР, Баку, 1985, №2
20. Ашуров С.Г. Раннебронзовые курганы в Нахичеване. Международная научная конференция «Археология, Этнология, Фольклористика Кавказа». Сборник кратких содержания докладов. Тбилиси-2004, с.26
21. Вахşəliyev V Xornunekropolu iktunc dövrunün yeni abidəsidir. NREM əsərləri, VII buraxılış, 2003.
22. Əliyev V., Aşurov S. Gərgər-qədim yaşayış yeri. Pedaqoji Universitet xəbərləri (Humanitar, pedaqoji, psixoloji elmlər seriyası), № 4, 2001, s.3-9
23. Аунур Özfırat. Аđrı dađı Arkeolojiк yüzey araştırması. Güneşin doğduđu yer: Doğubayazıt sempozyumu. İstanbul, 2004.
24. Аунур Özfırat, Catherine Marro. 2002 yılı Van, Аđrı ve Iđdır illeri yüzey araştırması. XXI Araştırma sonuçları toplantısı. 1 cilt, 26-31 mayıs 2003, Ankara.
25. Korfmann M. Tilkitepe. Die ersten Ansätze prahistorischer Forschung in der östlichen Türkei. İstanbuler Mitteilungen Beiheft 26. Verlag Ernst Vasmuth, Tübingen 1982.

MATERIAL CULTURE OF ANCIENT FARMING AND CATTLE BREEDING TRIBES OF NAKHCHIVAN

Safar Ashurov, Orhan Aliev

Summary

Studying of monuments of early farmers of Nakhchivan began in the beginning of the XX-th century. Characteristic and local features of these monuments have been defined after regular archeological excavations of settlement Kultepe I.

Among well investigated archaeological monuments of Nakhchivan the special attention involves eneolithic settlement hill of Ovchular. Settlement hill of Ovchular is a multilayered monument. Here transferring from eneolithic to early Bronze is very well traced. Apartment houses in settlement, basically, are located on a flat northeast part of a hill.

One of interesting monuments of Sharur plain is the settlement Mahta I. Here, it is for the first time in terrain Nakhchivan, stone templates for manufacturing of metal products and special brazier the device for metal fusion are found.

The found rich archeological finds on settlements Kultepe I, Kultepe II, Ovchular hill, Mahta I, etc. allow to shine with Damlama comprehensively economic life, life and culture of ancient farmers of Nakhchivan.

Results of last archaeological researches prove the continuity Eneolithic and Early Bronze cultures of Nakhchivan.

Keywords: Nakhchivan, Kultepe, Damlama, Ovchular hill, culture.

МАТЕРИАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА ДРЕВНИХ ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКО- СКОТОВОДЧЕСКИХ ПЛЕМЕН НАХЧЫВАНА

Сафар Ашуров, Орхан Алиев

Резюме

Изучение памятников ранних земледельцев Нахчывана начато в начале XX века. Характерные и локальные особенности этих памятников были определены после систематических археологических раскопок поселения Кюльтепе I.

Среди хорошо исследованных археологических памятников Нахчывана особое внимание привлекает энеолитическое поселение Овчулар тепеси. Поселение Овчулар тепеси - многослойный памятник. Здесь очень хорошо прослеживается переход от энеолита к ранней бронзе. Жилые дома в поселении, в основном, расположены на пологой северо-восточной части холма.

Одним из интересных памятников Шарурской равнины является поселение Махта I. Здесь, впервые на территории Нахчывана, обнаружены каменные матрицы для изготовления металлических изделий и специальное очажное устройство для плавки металла.

Обнаруженные богатые археологические находки на поселениях Кюльтепе I, Кюльтепе II, Овчулартепеси, Махта I, Дамлама и др. позволяют всесторонне освещать хозяйственную жизнь, быт и культуру древних земледельцев Нахчывана.

Результаты последних археологических исследований доказывают преемственность энеолитических и раннебронзовых культур Нахчывана.

Ключевые слова: Нахчыван, Кюльтепе, Дамлама, Овчулар тепеси, культура.

NAXÇIVANIN ENEOLİT ABİDƏLƏRİNİN AZƏRBAYCAN ARXEOLÖGİYASINDA YERİ

Abbas Seyidov

(AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu)

Açar sözlər: Naxçıvan, Azərbaycan, eneolit, arxeologiya, mədəniyyət.

Azərbaycanın ayrılmaz, qədim guşələrindən olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisi tarixin müxtəlif dövrlərinə aid arxeoloji və maddi-mədəniyyət abidələri ilə zəngin olduğu kimi, Eneolit dövrünü özündə əks etdirən yaşayış yerləri və dəfn xüsusiyyətləri ilə də seçilir.

Hələ keçən əsrin ikinci yarısından etibarən Naxçıvan ərazisində bu dövrə aid I Kültəpə (1), Şahtaxtı Gavurqalası (2, 6), Sədərək (3, 61-67), Xələc (4, 19), Ərəbyengicə (5, 25), Damlama, Ovçular təpəsi (6, 28-30) və s. kimi abidələr qeydə alınmışdır. Bu abidələr içərisində ilk dəfə planlı və sisteməlik arxeoloji tədqiqatlar (1951-1964-cü illərdə) I Kültəpədə aparılmışdır.

XXI əsrin əvvəllərində Naxçıvanın Eneolit mədəniyyətinin öyrənilməsinə diqqət artmış və bunun nəticəsində bu dövrə aid yeni-yeni abidələr qeydə alınmışdır. Sirab kəndi ərazisində Zirinclı, Şorsu, Yumru Sürümçək, Güney Ağıl, Çayağzı, Qaratəpə və s. mövsümi yaşayış yerləri buna sübutdur (7). Eyni zamanda 2006-2010-cu illərdə Ovçular təpəsi (8), Ərəbyengicə (9), Xələc (10) qədim yaşayış yerlərində arxeoloji qazıntı və tədqiqat işləri aparılaraq, Eneolit dövrünə aid çoxlu sayda maddi-mədəniyyət nümunələri aşkar edilmişdir.

I Kültəpə abidəsi Naxçıvan şəhərindən 8 km şimalda, Naxçıvançayın sol sahilində yerləşir. Məlum olduğu kimi, 1951-ci ildə O.H. Həbibullayev üç qazıntı sahəsində arxeoloji qazıntı işlərinə başlamışdır (birincidə 50 m²,²² ikincidə 21 m, üçüncüdə 22,5 m sahədə). 1953-cü ildən etibarən üçüncü qazıntı sahəsi genişləndirilərək (39 m²) 10 m dərinlikdə, 1955-ci ildən etibarən isə 65 m sahədə əvvəl 16,75 m, sonra isə 21,6-22,2 metr dərinliklərdə tədqiq olunmuş və 1964-cü ildə qazıntılar başa çatmışdır.

O.H. Həbibullayev ilk qazıntıları zamanı arxeoloji materiallar arasında fərqi nəzərə alaraq, abidənin birinci təbəqəsini 1 "a" (dərinlik 19-22,2 m) və 1 "b" (dərinlik 12,8-19 m) qatlarına bölsə də (1, 14), sonradan bu fikrindən daşınmışdır (11, 24). O zaman, Cənubi Qafqazda Neolit dövrü haqqında məlumat az olduğundan, tədqiqatçı I Kültəpənin 3,0-3,2 m qalınlığında olan 1 "a" təbəqəsini bu dövrə aid etməkdən çəkinmişdir. Buna baxmayaraq, tədqiqatçı qeyd edir ki, 1 "a" təbəqəsinin keramika məmulatı 1 "b" təbəqəsinin keramika məmulatından fərqlənir. Bu fərq, ilk növbədə qabların arxaik quruluşu, üzərinin nahamar olması, hazırlanma texnologiyası, gilinin tərkibi, rəngi və digər xüsusiyyətlərində nəzərə çarpır.

O.Həbibullayevin ilk söylədiklərini nəzərə alaraq bu qənaətə gəlirik ki, I Kültəpənin 6 m qalınlığında olan (dərinlik 13-19 m) 1 «b» təbəqəsində 13

tikinti qatı aşkar edilmişdir (*Sonralar bu abidənin I «a» təbəqəsinin Neo-lit dövrünə mənsub olması bir neçə arxeoloq tərəfindən qeyd edilmişdir*). Eneolit dövrünə aid birinci tikinti qatı (VI dövr) 18,8 m dərinlikdə - onüçüncü tikinti qatı (XVIII dövr) isə 13,4 metr dərinlikdə yerləşmişdir (11, 2636).

I Kültəpənin 6 metr qalınlığında olan Eneolit dövrü təbəqəsində yerləşən tikinti qalıqlarının hamısı çay daşından və möhrə divardan ibarət olub, dairəvi və ya düzbucaqlı planlıdır. Baxmayaraq ki, Azərbaycanın digər rayonlarında (Töyrətəpə, Şomutəpə və s.) aşkar olunan Eneolit abidələrində tikinti materialı kimi çiy kərpicdən geniş istifadə edilmişdir. Lakin, burada çiy kərpicə rast gəlinmir. Tikinti qalıqlarının yaxınlığında dairəvi və oval formalı ocaq və quyular qeydə alınmışdır. Bəzi ocaqların içərisi gil məhlulu ilə süvanmışdır. Arxeoloji materiallar içərisində saxsı məmulatı üstünlük təşkil edir (Şəkil 1). I Kültəpənin bu təbəqəsi Eneolit dövrünün başlanğıcına və ya ortalarına aiddir (e.ə.5900-4300-cü illər). Burada Eneolit dövrünün son-final mərhələsinə (e.ə.4300-3700-cü illər) rast gəlinmir.

Ovçular təpəsi yaşayış yeri Şərur rayonunun Dizə kəndindən şimalda, Arpaçayın sol sahilində yerləşir. Abidədə 1980-ci ildə V.H.Əliyev və A.Q.Seyidov, 1990-cı ildə N.Əliyev, 2001-ci ildə S.Aşurov, 2006-2010-cu illərdə isə AMEA Naxçıvan Bölməsi və Fransız Milli Elmi Araşdırmalar Mərkəzinin himayəsi ilə birgə Azərbaycan-Fransız ekspedisiyası arxeoloji tədqiqat və qazıntı işləri aparmışdır (8, 3). Çoxtəbəqəli yaşayış yeri, şərq-qərb istiqamətində uzanan və hündürlüyü 50 m olan təbii təpənin üzərində salınmışdır. Birgə ekspedisiyanın apardığı geniş miqyaslı arxeoloji qazıntılar nəticəsində Eneolit və Erkən Tunc dövrü üçün xarakterik olan saxsı materiallar, tikinti qalıqları, sümük məmulatı, daş alətlər, flora və fauna qalıqları aşkar olunmuşdur. Tədqiqatçılar Ovçular təpəsindən götürülmüş kömür analizlərinə əsasən abidənin e.ə. 4335-3980-cı illərə aid olduğunu göstərirlər (8, 34).

Şahtaxtı qədim yaşayış yeri (12, 55-56) Şərur rayonunun eyni adlı kəndinin ərazisində yerləşir. Xalq arasında «Govurqala» adı ilə tanınan bu abidə kənddən şimal-qərbdə, Asnaçayın sol sahilində, hündür təbii təpənin üzərində yerləşir. Sahəsi 2 ha-dan artıqdır. Abidənin üzərində və ətrafında dağıdılmış tikinti qalıqları izlənilir. Yaşayış yerindən tapılmış arxeoloji material əsasən Orta, Son Tunc və Erkən Dəmir dövrünə aiddir. 1936-cı ildə abidədə ilk dəfə qazıntı işləri aparən Ə.K.Ələkbərovun verdiyi məlumatlara görə, buradan tunc dövrünün müxtəlif mərhələlərinə, o cümlədən İlk Tunc dövrünə aid keramika məmulatı toplanmışdır (12, 46).

1968-ci ildə İ.H.Nərimanov Govurqalada tədqiqat apararkən Eneolit dövrünə aid, qara rəngli, gilinin tərkibinə doqranmış saman qatılmış, üzərinə qırmızı-gilənarı rəng çəkilmiş keramikaya rast gəlmişdir (2, 65). Bu da onu göstərir ki, Şahtaxtıda eneolit dövründə də yaşayış olmuşdur.

Damlama yaşayış yeri Şərur rayonunun ərazisində, Qarabağlar kəndindən 2 km qərb tərəfdə yerləşir. Abidə heç bir yerüstü əlamətə malik deyil. Həmin ərazidə tədqiqat işləri aparən M.M.Seyidov 1980-cı ildə burada

dairəvi formada düzülmiş daş topalarını qəbirə bənzətmiş, 8 m²(2x4 m) sahədə kəşfiyyat qazıntısı aparmışdır. O, 1,4 m dərinlikdə mədəni təbəqəyə rast gəlmiş və oradan Eneolit dövrünə aid keramika toplamışdır. Arxeoloji materiallar əsasən əldə hazırlanmış, tərkibində bitki qarışığı olan keramika məmulatından ibarətdir. Saxsı parçaları içərisində geniş ağızlı, üzəri anqoblu, yapma bəzəyi olan iri küp qırıqlarına və obsidian hissələrinə də rast gəlinir.

Ərəbyengicə qədim yaşayış yeri Şərur rayonunun eyni adlı kəndindən cənubda yerləşir. Qədim yaşayış yeri xalq arasında «Köhnə qəbristanlıq» adlanır və yer səthindən 1,0-1,5 m yüksəklikdə olan oval təpədən ibarətdir. Onun salamat qalan hissəsinin sahəsi 0,8 hektardır.

Ərəbyengicə yaşayış yeri 2008-ci ildə bizim tərəfimizdən (V.B.Baxşəliyevlə birlikdə) öyrənilmişdir. 5 x 5 m ölçüdə, 25 kv.m. sahədə aparılan qazıntılar zamanı 13 arxeoloji kompleks aşkar olundu. Yaşayış yerində 2,5 m dərinliyədək öyrəndiyimiz mədəni təbəqənin keramika məmulatı, başlıca olaraq, iki qrupa bölünür: çəhrayı rəngdə bişirilənlər və boz-qara rəngdə bişirilənlər.

Çəhrayı rəngdə bişirilmiş keramika boz-sarı rəngdən qırmızıyadək müxtəlif çalarlara malikdir. Bu tip keramikanın bir qrupu qaba hazırlanmasına və rənginə görə Son Eneolit qablarını təkrar edir. Belə keramikanın bir hissəsi Eneolit mədəniyyətinə, digər hissəsi isə Kür-Araz mədəniyyətinin ilk mərhələsinə - Eneolit mədəniyyətindən Kür-Araz mədəniyyətinə keçid dövrünə aiddir (Şəkil 2).

Yaşayış yerindən aşkar edilmiş gil məmulatı Kür-Araz mədəniyyətinin erkən, əsasən isə orta və son dövrləri üçün xarakterikdir. Lakin Eneolit dövrünə aid keramika məmulatının analoqlarına qədim komplekslərdə rast gəlinməsi yaşayış yerinin tarixini bir qədər qədimləşdirməyə imkan verir. Hazırda yaşayış yerininin xronologiyasını e. ə. V minilliyin sonları ilə e. ə. III minilliyin birinci yarısı çərçivəsində müəyyənləşdirmək olar.

Ərəbyengicə yaşayış yerindən aşkar olunan arxeoloji materiallar Kür-Araz mədəniyyətinin müxtəlif mərhələlərini öyrənməyə, həmçinin Eneolit mədəniyyəti ilə Kür-Araz mədəniyyəti arasındakı əlaqələri aydınlaşdırmağa imkan verir. Tapıntılar Eneolit mədəniyyətindən Kür-Araz mədəniyyətinə keçidi izləmək üçün ən dəyərli materialdır (9).

Xələc yaşayış yeri Şərur rayonunun eyni adlı kəndindən cənubda, Arpa çayın sağ sahilində, Araz ovalığında yerləşir. 1982-ci ildə Vəli Əliyev və Abbas Seyidov tərəfindən qeyd alınan yaşayış yerində, müxtəlif illərdə Səfər Aşurov, Vəli Baxşəliyev, Namiq Əliyev, Lauren Ristvet, Bradley Parker, Kathlin Nikol və digərləri tərəfindən kəşfiyyat xarakterli tədqiqatlar aparılmış, Eneolit və Erkən Tunc dövrünə aid keramika məmulatı əldə edilmişdir. Lakin arxeoloji qazıntılar aparılmadığından abidə haqqında ətraflı məlumat verilməmişdir. Təəssüflə qeyd edək ki, abidənin əsas hissəsi sovet hakimiyyəti illərində açılan daş karxanasının fəaliyyəti nəticəsində demək olar ki, tamamilə dağıdılmışdır. 2009-cu ilin avqust-sentyabr aylarında abidədə apardığımız

arxeoloji qazıntı işləri zamanı müəyyən olundu ki, bəzi hissələrdə Eneolit təbəqəsinin qalınlığı 20-40 sm-dir. Arxeoloji materialların əksəriyyəti keramika məmulatından ibarətdir.

Keramika məmulatının bir qismi boyalıdır. Naxışlar qara, qırmızı və qəhvəyi rənglərlə keramikanın qırmızı saxsısı üzərinə, bəzən isə qırmızı anqob üzərindən çəkilməmişdir. Boyalıların hamısı saman və bitki qarışığı olan gildən hazırlanıb. Yalnız üç nümunə qum qarışıqlıdır. Bəzi qablar içəridən, bəziləri isə xaricdən daraqvari ornamentlə naxışlanmışdır (Şəkil 3).

5 X 4 m (20 kv.m) ölçüdə olan qazıntı sahəsindən oval formalı ocaq yeri, kül qalıqları aşkar olundu. Tikinti qalıqlarına rast gəlinmədi. Bu sahədən aşkar olunan keramika məmulatının hamısı Eneolit dövrünə aid olub, əksəriyyəti qırmızı rəngli, bəziləri isə sarı fondadır. Tək-tək qonur və qəhvəyi rənglilərə də rast gəlinir.

Qazıntıların nəticələri göstərdi ki, Xələc yaşayış yeri Son Eneolit dövründən başlayaraq Dəmir dövrünədək böyük bir zaman fasiləsində qədim insanların yaşayış məskəni olmuşdur. Tapıntıların əksəriyyətini təşkil edən keramika məmulatı Arpaçay vadisində yerləşən Ovçular təpəsi, Aşağı Daşarx, Şortəpə və Sədərək abidələrindən aşkar olunan materiallarla bənzərdir. Keramika məmulatının bənzərlərinə Azərbaycan, Urmiya hövzəsi və Şərqi Anadolunun Son Eneolit abidələrində də rast gəlinir. Lakin qeyd edildiyi kimi, yaşayış yerinin keramikası özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənir(4).

Sədərək yaşayış yeri rayonun Qarağac kəndindən şərqdə, düzənlik ərazidə, Araz çayının sol sahilində yerləşir. Yerli əhali tərəfindən "Şəhər yeri", "Kültəpə", adlandırılan abidədə 1958-ci ildə O.H.Həbibullayev (11,15), sonrakı illərdə V.Əliyev (3), N.Əliyev (13), N.Müseiyibli (14) və b.tədqiqat işləri aparılmışlar.

Sədərək yaşayış yeri 2010-cu ildə arxeoloji tədqiqatlarla tərəfimizdən yenidən öyrənilmişdir. Arxeoloji materiallarla tanışlıq, onların Eneoliddən başlayaraq Son Dəmir və Orta əsrlərədək böyük bir dövrü əhatə etdiyini göstərdi. Abidənin toxunulmayan hissəsi 4-5 hektar ərazisini əhatə edir.

Abidənin tədqiqinə yerüstü arxeoloji materialların toplanılmasından başlandı. Dəmir dövrü keramikası yaşayış yerinin hər tərəfinə yayılsa da, Eneolit və Erkən Tunc dövrünə aid materiallara da rast gəlini.

Eneolit keramikası başlıca olaraq qırmızı və sarı rəngdə bişirilib. Bir neçə keramika üzərinə qırmızı boya çəkilib. Onların əksəriyyəti saman, qarışıq gildən hazırlanıb. Lakin bəzi qablar yalnız qum qarışığından hazırlanıb. Keramika nümunələri əsasən küpə və kasa tipli qabların parçalarından ibarətdir (Şəkil 4-5). Onların xarici səthi yaxşı hamarlanmış, bəziləri yüngülcə cilalanmışdır. Küpə tipli qabların bəzisinin boğazında kiçik deşik açılıb. Sədərək yaşayış yerinin samanlı Eneolit keramikasının bənzəri Naxçıvan ərazisində aşkar edilən I Kültəpə, Ovçular təpəsi, Xələc, Zirinclı, Çay ağzı, Şorsu, Sürümçək və digər abidələrdən bəllidir. Sədərək keramikasında daraqvari alətlə naxışlananlar azdır. Lakin əvvəlki illərdə aşkar edilən tapın-

tılar arasında belə nümunələr mövcud olmuşdur. Müqayisəli araşdırmalara əsasən Eneolit dövrünə aid keramika məmulatını təqribən e.ə. V minilliyin ikinci yarısına aid etmək olar.

Keramika məmulatının müəyyən qrupu Erkən Tunc dövrünə aiddir. Yeni tapıntılar Kür-Araz mədəniyyətinin formalaşması ilə bağlı təsəvvürləri müəyyən qədər dəyişir. Lakin Son Eneolit mədəniyyətinin bu mədəniyyətin formalaşmasına təsir etdiyi çoxsaylı faktlarla təsdiq olunur.

Sədərək yaşayış yerinin yerüstü materialları arasında Eneolit və Erkən Tunc dövrü keramikasına rast gəlinməyə də, qazıntıdan aşkar olunmadı. Ehtimal ki, bu dövrün yaşayış yerləri kiçik olmuş və Dəmir dövrü yaşayış yerinin böyüməsi nəticəsində onun altında qalmışdır. Sədərək Rayon Tarix-Diyarşünaslıq muzeyində Eneolit, Erkən Dəmir, Antik və Orta əsrlərə aid çoxlu bütöv qabların olması yaşayış yerinin ətrafında qədim nekropolların olduğunu da göstərir.

Naхçıvan ərazisində bu dövrə aid qəbir abidələri I Kültəpədə öyrənilmişdir ki, bu haqda arxeoloji ədəbiyyatda geniş məlumat verilmişdir (11,3952; 15).

Naхçıvanın Eneolit dövrü abidələri e.ə.VI minillikdən e.ə. IV minilliyin ortalarına qədər olan dövrü əhatə edir. Bütün bu söyləmələr bütövlükdə Cənubi Qafqazın Eneolit mədəniyyətinin öyrənilməsində Naхçıvanın həm-dövr abidələrinin nə kimi mühüm rol oynadığını deməyə əsas verir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Həbibullayev O.H. Kültəpədə arxeoloji qazıntılar. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1959.
2. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческого – скотоводческого населения Азербайджана. Баку, Элм, 1987.
3. Əliyev V.H. Sədərək eneolityaşayış yeri. Az.SSR EA Xəbərləri., Bakı, 1985, №2.
4. Сеидов А.Г. Памятники Куро-Аракской культуры Нахичевани. Баку, Билик, 1993.
5. Сеидов А.Г. Раннебронзовая культура Нахчывана., Воронеж, 2002.
6. Seyidov A.Q. Naхçıvan e.ə. VII-II minillikdə. Bakı: Elm, 2003.
7. Вахşəliyev V., Novruzov Z. Sırabda arxeolojiaraşdırmalar. Bakı: Oskar, 2010.
8. Bakhchaliyev V., Marro S., Ashurov S. Ovçular tepesi. Bakı: Elm, 2010.
9. Seyidov A., Вахşəliyev V. Ərəbyengicə. Bakı, Nurlan, 2009.
10. Seyidov A., Вахşəliyev V., Mahmudova V., Xələc. Bakı, Elm, 2010.
11. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку, Элм, 1982.
12. Алекперов А.К. Исследование по археологии и этнографии Азербайджана. Баку, 1960.
13. Алиев Н. Нариманов, И. Культура северного Азербайджана в эпоху позднего энеолита. Баку, Agridag, 2001.
14. Müseyibli N., Qədim Sədərək, Bakı, 2003,

15. Mahmudova V.Ə. Azərbaycanın ilkoturaq əkinçi-maldar tayfalarının qəbir abidələri. Bakı, Elm,2003.

THE ROLE OF THE ENEOLITHIC MONUMENTS OF NAKHCHIVAN IN AZERBAIJAN ARCHAEOLOGY

Abbas Seyidov

SUMMARY

The archaeologists are more and more interested in researching of Chalcolithic Age monuments of Nakhchivan such as Kultepe I, Damlama, Ovchulartepesi, Shahtakhty, Erebyengije, Sederek, Sirab, Khaslaj are some of them. Excavations in these monuments show presence of all the periods of Chalcolithic Age culture. Their chronological period begins in the beginning of VI and ends in IV millennium B.C.

Keywords: Nakhchivan, Azerbaijan, eneolit, archaeology, culture.

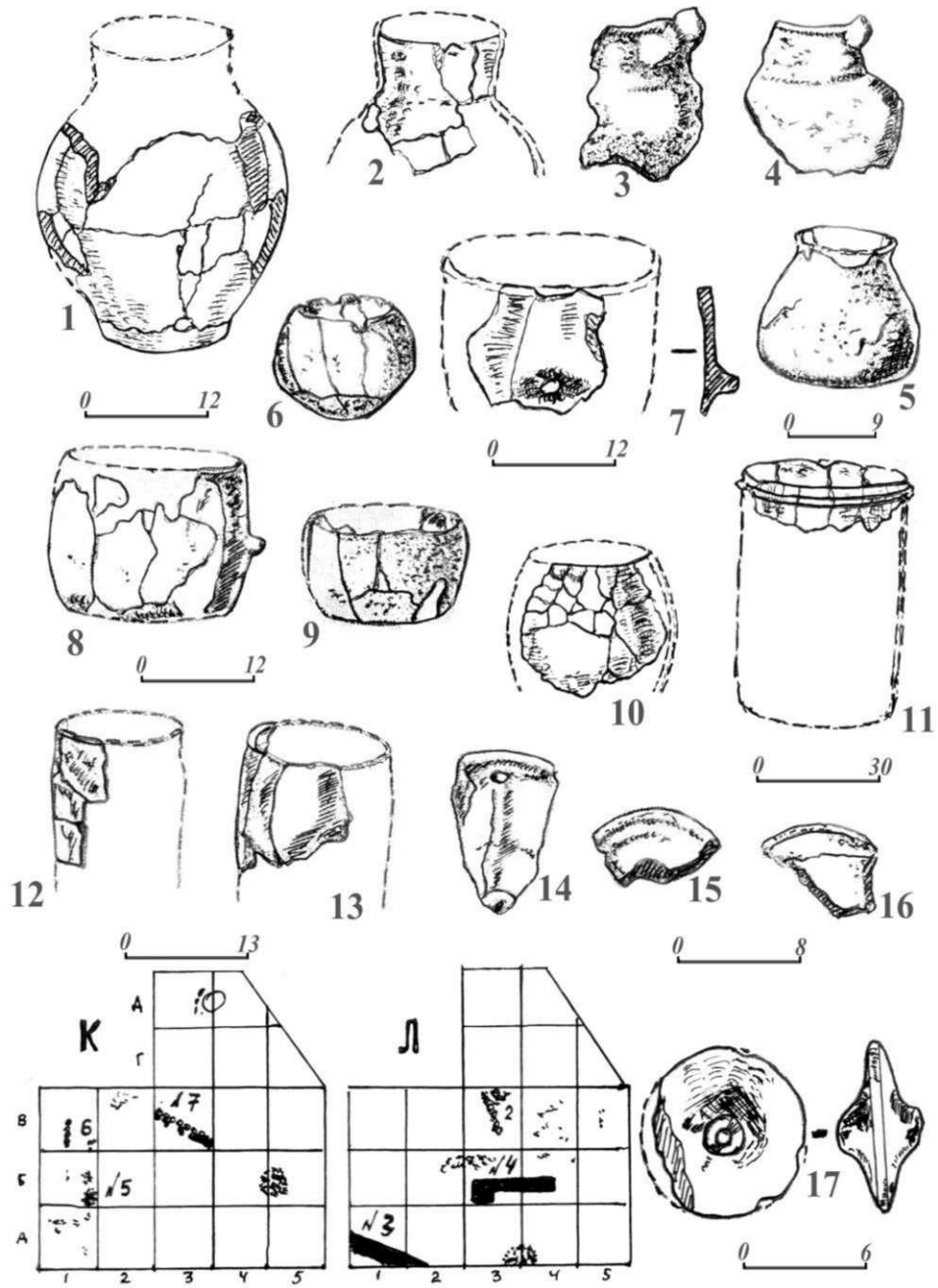
РОЛЬ ЭНЕОЛИТИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ НАХЧЫВАНА В АРХЕОЛОГИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

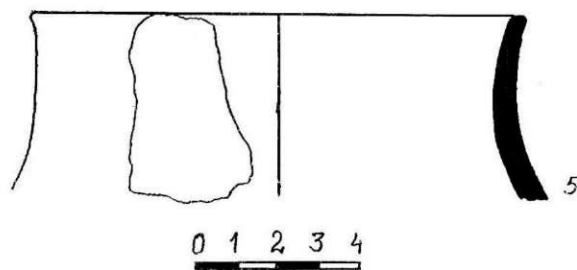
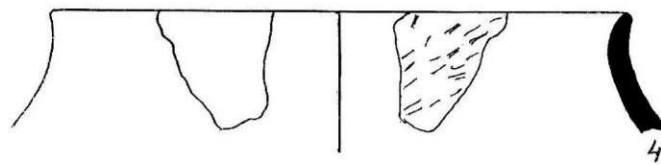
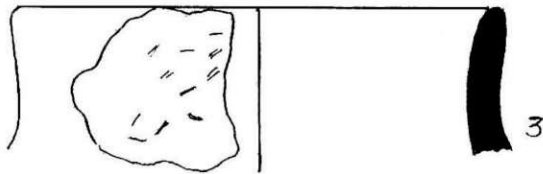
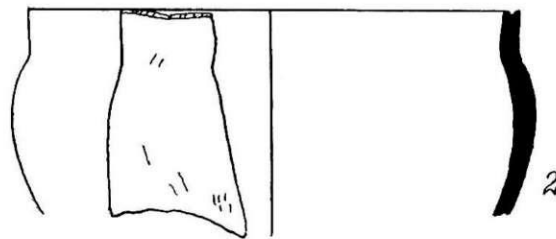
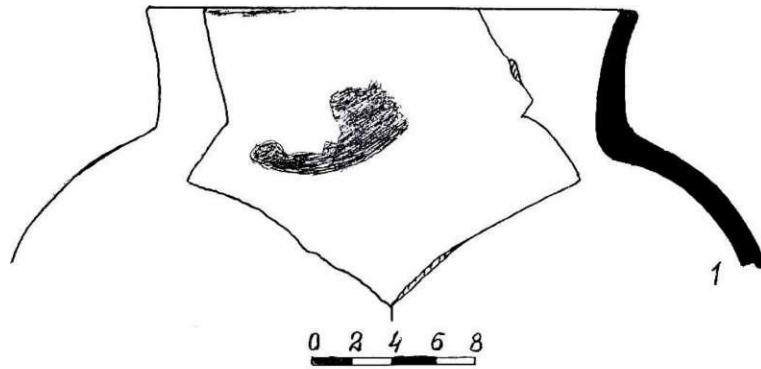
Аббас Сеидов

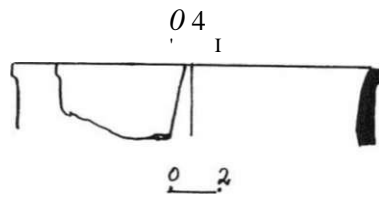
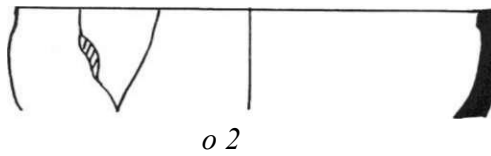
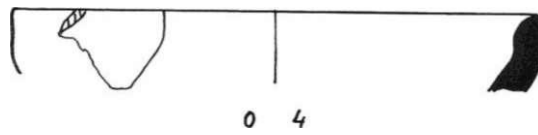
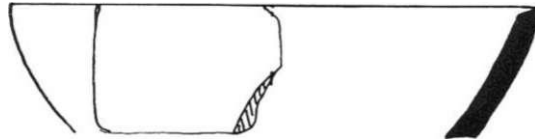
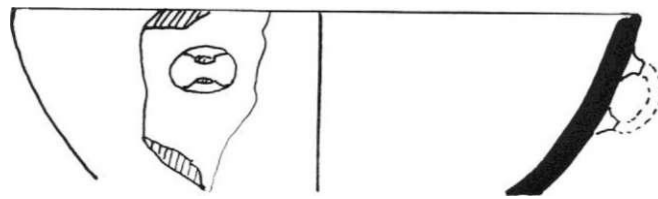
РЕЗЮМЕ

За последние годы повысился интерес к исследованиям энеолитических памятников Нахчывана. К ним относятся Кюльтепе I, Дамлама, Овчулартепеси, Шахтакты, Арабьенгиджа, Садарак, Сираб, Халадж и др. В исследованиях этих памятников прослеживаются все этапы энеолитических культур. Их хронологический этап охватывает начало VI - середину IV тыс. до н.э.

Ключевые слова: Нахчыван, Азербайджан, энеолит, археология, культура.

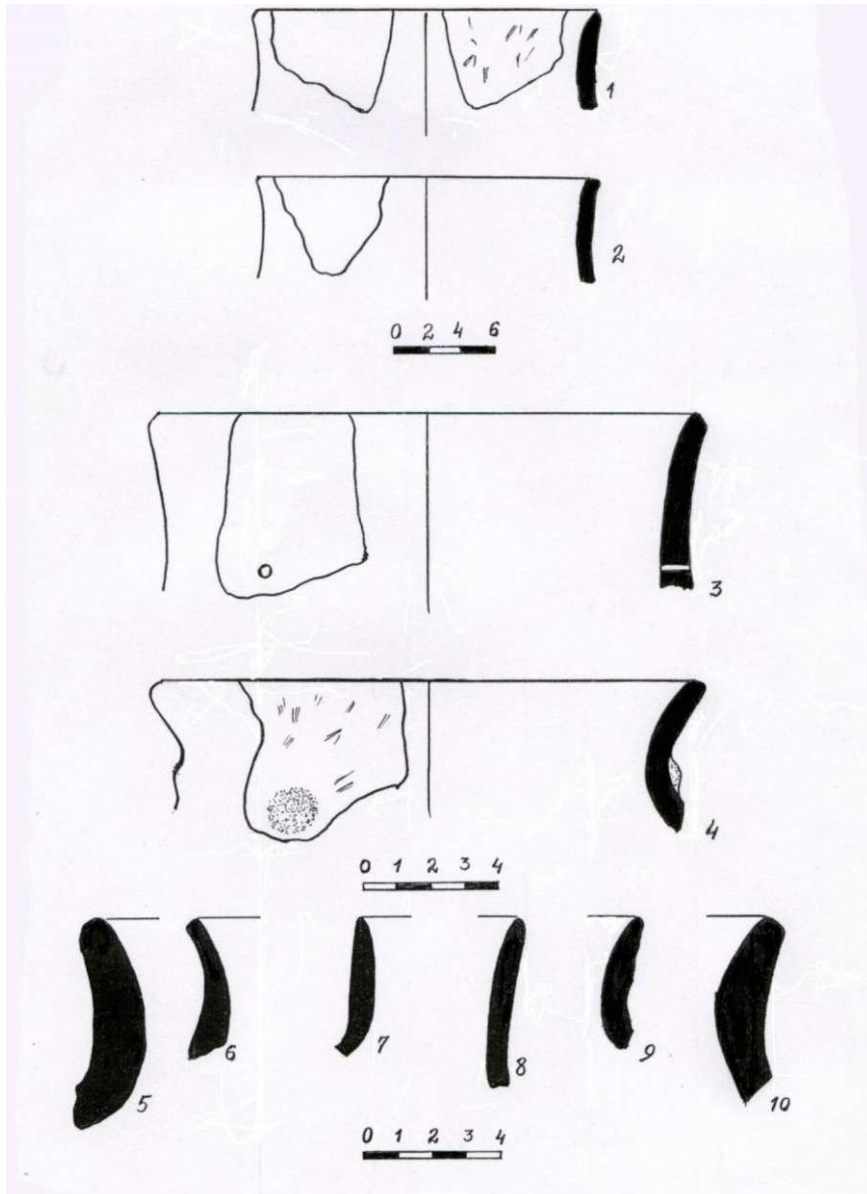

УЩ

01

NAXÇIVANIN İLK TUNC DÖVRÜ TAYFALARININ MƏDƏNİYYƏTİ

Vəli Əliyev

aidaakber@mail.ru

(AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu)

Açar sözlər: Naxçıvan, Tunc dövrü, tayfa, mədəniyyət, keramika.

Tunc dövrü bəşər tarixinin e.ə. IV-II minillikləri əhatə edir. Bu dövr qədim xalqların iqtisadi-mədəni inkişafında çox mühüm və həlledici rol oynamışdır.

Azərbaycanın qədim tarixi diyarı Naxçıvanda tunc dövrünün üç inkişaf mərhələsinin hər birində səciyyəvi mədəniyyətlər inkişaf tapmışdır.

E.ə. IV-III minillikləri əhatə edən ilk tunc dövrü Kür-Araz mədəniyyəti ilə səciyyələnir.

Eneolit dövründə iqtisadi, mədəni cəhətdən inkişaf etmiş Naxçıvan tayfaları zəngin yerli mis və mışyak ehtiyatları əsasında e.ə. IV minilliklərdə tunc metalın hazırlanmasına nail olmuşdur.

Tunc metalın kəşfi qədim Naxçıvan tayfalarına sivilizasiyaya yiyələnməyə və yeni tarixi ictimai-siyasi mərhələyə yüksəlməyə imkan yaratmışdır.

Naxçıvan tunc dövrünün ilk mərhələsindən etibarən Qafqazı Yaxın Şərq dünyası ilə əlaqələndirən əsas mədəniyyət mərkəzinə çevrilmişdir.

Naxçıvan şəhəri yaxınlığındakı I Kültəpə, II Kültəpə, Şəhur ərazisindəki Maxta, Ovçulartəpəsi, Yengicə, Daşarx ilk tunc dövrü yaşayış yerlərindən və həmdövr qəbir abidələrindən aşkara çıxarılmış maddi - mədəniyyət nümunələri, xüsusilə Yaxın Şərq mənşəli sənətkarlıq məmulatları bu əlaqələri əks etdirən dəyərli maddi mənbələrdir.

Bu qədim yaşayış yerlərində ilk tunc dövrü Kür-Araz mədəniyyətini yaradan tayfaların memarlıq sənəti, təsərrüfat həyatı, mədəniyyəti, dini-ideoloji dünyagörüşləri izlənilmişdir.

Naxçıvanın ilk tunc dövrü tayfalarının həyat tərzinin öyrənilməsində, Kültəpə adı ilə tanınan qədim yaşayış yerləri müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Bu abidələrin üçü Naxçıvan çayının sağ və sol sahillərində, əkinçilik üçün əlverişli geniş torpaq sahələri olan ərazidə yerləşir.

Qədim Naxçıvan diyarında ibtidai insanların ilk məskənləşdikləri ərazilərdən biri Naxçıvan çayı vadisi olmuşdur. Mənbəyini Kiçik Qafqazın Zəngəzur silsiləsindən, Batabat yaylağından, xüsusilə Zorbulaqdan alan bu çay demək olar ki, Naxçıvan diyarının mərkəzi ərazisindən keçərək Araz çayına qovuşur. Batabat yaylağından Araza qədər, Naxçıvan çayının sahillərində müxtəlif tarixi dövrlərdə yaşayış məskənləri salınmışdır.

Kültəpədə qədim yaşayış yeri Naxçıvanın ilk əsas qədim mədəniyyət mərkəzi olmuşdur. Naxçıvan şəhərindən 8 km şimal-şərqdə, müasir Kültəpə kəndi ərazisində qədim insanlar neolit dövründə məskən salmışlar. Eneolit

dövründə (e.ə.VI-V minilliklərdə) bu yaşayış yerində əkinçilik mədəniyyəti yüksək səviyyədə təkamül tapmışdır. Tunc dövründə (e.ə. IV-II minilliklər) Kültəpə Naxçıvanın mühüm mədəniyyət mərkəzinə çevrilmişdir.

Kültəpə qədim Naxçıvanın tayfalarının mədəni irsinə aid müxtəlif tarixi materiallarla zəngin olan 22 m qalınlığında maddi mənbələr vardır¹. Alt təbəqəsi eneolit dövrü mədəniyyətinə aid materiallardan ibarətdir. Bundan üstə tunc və ilk dəmir dövrü maddi-mədəniyyət abidələri təbəqələşmişdir. Eneolit dövrü təbəqəsindən üstə yerləşən ilk tunc dövrü təbəqəsinin qalınlığı 8,5-9,5 m-dir.

Kültəpə tədqiqatları sübut edir ki, Naxçıvanda e.ə. IV-III minilliklərdə memarlıq lazımı inkişaf səviyyəsinə çatmış, yaşayış üçün rahat, əlverişli ev- lər inşa edilmişdir.

İnşaat materialları kimi, müxtəlif həcmli daşlardan, möhrədən, çiy kərpicdən, bərkidici kimi gil məhluldan istifadə olunmuşdur.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, qədim Kültəpə yaşayış yerində eneolit və tunc dövrlərində mövcud olan memarlıq ənənələri tarixin sonrakı mərhələlərində (antik və orta əsrlər dövrlərində) davam etdirilərək zamanəmizədək gəlib çatmışdır.

Odur ki, Kültəpə, eləcə də Naxçıvanın digər qədim yaşayış məskənlərinin tikinti mədəniyyəti qalıqları Azərbaycanın milli memarlığının inkişafı tarixini öyrənmək üçün əvəzsiz mənbələr sayılır.

İlk tunc dövründə qədim Kültəpə sakinləri öz yaşayış evlərini, eneolit dövrü ənənələri əsasında dairəvi planda tikmişlər. Bu qədim yaşayış yerində dairəvi plana malik olan 40 evin qalıqları aşkara çıxarılmışdır.

Binaların bünövrəsinə bir və iki cərgə çay daşları düzülüb palçıq məhlulu tökülmüşdür. Divarlar ya möhrə, yaxud da çiy kərpiclərlə inşa edilmişdir. Eyni dövrdə həm möhrə, həm də çiy kərpic evlər tikilmişdir. Müxtəlif həcmdə çiy kərpiclər hazırlanmışdır. Kərpiclərin uzunluğu 40-50 sm, eni 18-22, 24 sm, qalınlığı 10 -12 sm-dir².

Hər bir bina tikintisində yalnız eyni ölçülü kərpiclərdən istifadə edilmişdir. Birinci cərgədə kərpiclər qoşa və uzununa düzlülmüşdür. İkinci cərgə kərpiclər isə, birincilərin eninə qoyulmuşdur. Eninə hörülən kərpiclərin ucları bir qədər çıxıntı əmələ gətirmişdir. Divar hər iki üzdən gil məhlulla süvanaraq həmin çıxıntıların üzəri örtülmüşdür.

Bəzi tikililər bir cərgə, uzununa hörülmüş çiy kərpiclərdən inşa edilmişdir. Bir qayda olaraq, bu tikintilər də gil məhlulla süvanmışdır.

Kültəpənin ilk tunc dövrü təbəqəsində 14 tikinti dövrünün mədəniyyət qalıqları öyrənilmişdir.

¹ O. H. Həbibullayev. Kültəpədə arxeoloji qazıntılar. Bakı, 1959, s.

² O.A. Абибуллаев. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР, Изд. Элм, Баку, 1982, с. 80 - 84

Burada e.ə. IV minillikdən başlayaraq e.ə. II minilliyin son yüzilliklərinə qədər uzun bir tarixi dövrdə davam edən həyat tərzini həmin tikinti horizontlarında xronoloji ardıcılıqla izlənilir.

İlk tunc dövrünə aid tikinti qatlarının (aşağıdan yuxarı) binaları əsasən dairəvi plana malikdir. Bu binalar müxtəlif ölçülərdə tikilmişdir. Şübhəsiz ki, hər bir ailə imkanı, gücü dərəcəsinə özünə müəyyən həcmdə ev inşa edə bilmişdir. Odur ki, dairəvi evlərin həcmindəki müxtəliflik çoxdur. Bu evlərin ən kiçiyinin diametri 4 m, ən böyüyününki isə 13 m-dir.

Binaların həcmindən, möhrə və kərpicdən hörgü xüsusiyyətlərindən, memarlıq texnikasından asılı olaraq, divarlar müxtəlif qalınlıqda (20-70 sm) inşa edilmişdir.

Evlərin giriş yeri (qapı hissəsi) qərb və cənub-qərbdən olub, eni 1 m-dir.

Döşəmə səliqə ilə suvanmışdır. Bəzi evlərin döşəməsinə çay daşları döşənmiş, bundan üstə isə kərpiclə örtülmüşdür.

Evlərin daxilində müxtəlif ocaq qurğuları yerləşir. Manqal tipli ocaqlar evin döşəməsində qazılmış dairəvi çalada, bad üsulu ilə qurulmuşdur.

Ayrı - ayrı evlər daxili divarla iki hissəyə bölünmüşdür. Bu hissələrdən birində əmək alətləri və ailənin ehtiyat ərzağı saxlanılırdı.

Evlərin damı tirlərlə örtülmüş, qamış döşənərək gil məhlulu ilə suvanmışdır.

Yaşayış evlərindən sümük və daşdan müxtəlif əmək alətləri (dən daşları, sürtkəclər, oraq dişləri, bıçaqlar və s.), məişətdə və təsərrüfatda işlədilən gil qablar, tunc əşyalar, xırdabuynuzlu və iribuynuzlu heyvan sümükləri, taxıl qalıqları (arpa, buğda), gildən hazırlanmış heyvan fiqurları burada yaşamış əhəlinin əkinçiliklə, maldarlıqla, sənətkarlıqla məşğul olduqlarını göstərir.

Tunc metalın kəşf edilməsinə baxmayaraq, əmək alətləri eneolit dövründə olduğu kimi, hələ də müxtəlif cinsli daşlardan, sümükdən və ağacdan hazırlanırdı.

Daşışləmə sənəti Kültəpədə yüksək səviyyədə idi. Obsidian və çaxmaqdaşından əvvəlcə nukleuslar hazırlanırdı, sonra xüsusi vurma daş alətlərlə bıçaqvari lövhələr alınırıdı.

Həmin lövhələrin bir qisminin kəsər hissəsi hər iki tərəfdən dişəklənirdi. Belə lövhələr maral buynuzundan və ağacdan hazırlanan oraq çərçivələrinə düzülürdü.

Oraq çərçivələrinin bir tərəfində, uzununa şırım açılır, dişəklənmiş lövhələr qara rəngli bitumun (bərکیدici maddənin) köməyilə ora bərکیدilirdi. Oraq dişlərinin əksəriyyətinin çərçivəyə bərکیدilən hissəsində bitumun izləri qalmışdır³.

Kültəpə oraqlarının təkmilliyi burada əkinçilik mədəniyyətinin yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdığını göstərir.

³O.H. Həbibullayev. Göst. əsəri. Səh. 54

Əkinçilikdə əsasən arpa və buğda becərilmişdir. Taxıldan müxtəlif məhsullar (yarma, un) alınır. Bunun üçün dən daşlarından, həvəngdəstələrdən və b. daş əmək alətlərindən istifadə olunurdu.

Kültəpənin ilk tunc dövrü yaşayış evlərindən müxtəlif dən daşları əldə edilmişdir. Uzunsov, ovalvari və qayıqvari dən daşları çox böyük məharətlə, ustalıqla dişlənməmişdir. Alt dən daşları nisbətən enli olub, taxıl əzilib üyüdülmən səthi bir qədər çökəkdir. Buraya tökülən taxıl sürtgəc və yaxud üst dən daşı vasitəsilə sürtülərək üyüdüldü.

Taxılın döyülüb əzilməsi üçün həvəngdəstələrdən də istifadə olunurdu. Bu əmək alətləri həmçinin daş duzu döyüb narınlatmaq üçün də istifadə edilmişdir.

Qədim Kültəpə sakinlərinin ilk tunc dövründə dağ - mədən işləri ilə məşğul olmaları xüsusilə diqqəti cəlb edir. Naxçıvan Duzdağından duz, mis, mərəgümüş, çaxmaqdaşı yataqlarından isə filiz və xammal çıxarılırdı.

Bu işdə daş güzlərdən, maral buynuzundan olan oyma və qazma alətlərdən istifadə edilmişdir. Kültəpənin ilk tunc dövrü təbəqəsindən bazalt cinsli daşdan hazırlanmış güzlər əldə edilmişdir.

Təsərrüfatda və məişətdə müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilən bir sıra daha təkmil daş alətlər meydana gəlmişdir. Balta, iskanə və bir sıra digər daş əmək alətlərinə əsasən demək olar ki, burada ağacısləmə, sümükişləmə və digər peşələr də inkişaf tapmışdır. Balta və çəkic tipli alətlərin hazırlanmasında deşmə texnikası tətbiq edilmişdir.

Kültəpədə ilk tunc dövründə toxuculuq və tikiş işləri ilə əlaqədar sümükişləmə sənəti inkişaf tapmışdır. Buradan sümük iynə və sümük bizlər əldə edilmişdir.

İlk tunc dövründə Kültəpə sakinləri tədricən qədim metallurgiyanın sirrlərinə yiyələnərək, nəhayət mışyak qatışıqlı tunc istehsal etməyə nail olmuşlar. Bu qədim Naxçıvan mədəniyyətində çox mühüm bir kəşf kimi yüksək qiymətləndirilir.

Naxçıvan Qafqazda, eləcə də Yaxın Şərqdə yeganə və zəngin mışyak yataqları (Darıdağ) olan diyar kimi tanınır. Həmçinin, bu regionda zəngin mis yataqları vardır.

Məlumdur ki, qədim sivilisasiyanın yaranmasında və takamülündə tuncun kəşfi mühüm və həlledici rol oynamışdır. Bu ilkin bəşəri təkamüldə qədim Naxçıvan sənətkarlarının xüsusi payı vardır.

Kültəpənin ilk tunc dövrü təbəqəsindən əldə edilmiş tunc əşyaların (sancaqlar, bıçaq, bizlər, ox ucları və s.) tərkibi mis və mışyak (1,79-6, 79 %) qatışığından ibarətdir. Bu qədim mədəniyyət ocağı sakinləri yüksək metal əritmə sənətinə sahib olmuşlar. Onlar döymə üsulu ilə yanaşı, tökmə texnologiyasının da sirrlərini öyrənərək müxtəlif metal məmulatları hazırlamışlar. Kültəpənin ilk tunc dövrü təbəqəsindən tapılmış gil butələr və formalar metalışləmə prosesində tətbiq olunan texnika, xüsusilə tökmə üsulu haqqında aydın təsəvvür yaradır.

Kültəpənin ilk tunc dövrünə aid tunc məmulatları formalarına, hazırlanma texnikasına və kimyəvi tərkiblərinə görə, Karxemişdan, Urdan, Gavurtəpədən, Hissardan və Ön Asiyadan bir sıra digər mədəniyyət mərkəzlərindən tapılmış tunc əşyalarla eyniyyət təşkil edirlər.

Kültəpədə sənətkarlığın ən mühüm və inkişaf etmiş sahələrindən biri dulusçuluq olmuşdur. Buradan əldə edilmiş müxtəlif formalı saxsı qab nümunələri, əsasən yüksək keyfiyyətlə və zövqlə hazırlanmışdır. Gil qablar boz, qara və qonur rəngdə olub, xüsusi dulusçuluq kürələrində bişirilmişdir. Məişətdə və təsərrüfatda müxtəlif məqsədlər üçün işlədilən küp, küpə, kasa, qazan, tava və s. gil qabların müəyyən səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri, onların üzərlərinin ciəllanmasıdır. Bu keramika məmulatları üçün çox xarakterik olan yarımşar formalı qulplar qabların üzərində müəyyən simvolik məzmun kəsb edən naxışlar və işarələr, müxtəlif semantik məzmunlu "ornamentlər" qədim Naxçıvan tayfalarının etnik mənsubiyyətini bildirən damğalar və yaxud piktografik işarələrdir.

Kültəpədən əldə edilmiş öküz başı formalı ocaq qurğuları, gil heyvan fiqurları burada yaşamış qədim tayfaların oda və öküz toteminə inanmaları haqqında maraqlı təsəvvürlər yaradır. Həyat, güc və nəslin artım mənbəyi sayılan bu totemin, ocaq və odla qovuşdurulması müəyyən fəlsəfi dünyabaxışı əks etdirir.

Kültəpənin Kür-Araz mədəniyyəti dulusçuluq sənəti ilə Urmiya və Anadolu qədim dulusçuluq sənətinin qırılmaz tellərlə bağlılığı xüsusilə diqqəti cəlb edir. Naxçıvanın ilk tunc dövrü dulusçuluq mədəniyyəti e.ə. IV-III minilliklərdə Ön Asiyanın sivilizasiya mərkəzlərinə, xüsusilə Suriya və Fələstinə Urmiya və Anadolu vasitəsilə təsir göstərmişdir. Odur ki, Kültəpənin ilk tunc dövrü saxsı məmulatlarının yaxın analogiyasına İqdırda, Yanıqtəpədə, Göytəpədə (K təbəqəsi), Karazda eləcə də Urmiya və Anadolunun başqa abidələrində rast gəlinir.

Kültəpənin ilk tunc dövrünə aid təbəqəsindən tapılmış bir qrup gil məmulatları (əyircəklər, araba təkəri modelləri, küz fiqurları və s.). Naxçıvanın qədim toxuculuq və nəqliyyat vasitələri ilə bağlı olan çox dəyərli maddi mənbələrdir.

Kültəpədə tapılmış araba təkəri modelləri Urmiya ərazisindəki Göytəpədən, Yanıqtəpədən eləcə də Yaxın Şərqi bir sıra abidələrindən məlum olan gil araba təkərləri modelləri ilə eyniyyət təşkil edirlər.

Məlumdur ki, e.ə. IV minilliyin axırlarında Yaxın Şərqi bir sıra ölkələrində araba nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə olunmuşdur.

Qədim Suz qəbirlərindən birində tapılmış gil qabın üzərində dördtəkərli araba rəsmi təsvir olunmuşdur. Arabaya zebu cinsli öküzlər qoşulmuşdur. Bu qəbirlə yanaşı, iki öküzün və sürücünün skeletləri aşkara çıxarılmışdır. Öküzlərin burnuna metal halqa keçirilmişdir. Bunlar bir sərdabəyə aid komplekslərdir. Başqa bir qəbirdə iri araba təkərləri tapılmışdır. Urdan iki öküz qoşulmuş bütöv araba modeli məlumdur.

Naxçıvan ərazisində öküz qoşulmuş araba təsviri Gəmiqayada həkk olunmuşdur.

Kültəpə arxeoloji tədqiqatları, gəmiqaya təsvirləri göstərir ki, qədim dünyanın ən mühüm nəqliyyat vasitəsi olan araba Naxçıvanda e.ə. IV minillikdə - ilk tunc dövründə meydana gəlmişdir.

Kültəpə qədim yaşayış yerində e.ə. IV minillikdə yeni metal tunc kəşf edilmişdir. Yeni keyfiyyətli tunc metal insanlara yeni həyat tərzinə başlamağa imkan vermişdir. Metalışləmə texnikasında mühüm təkamül yarandı, tuncdan müxtəlif əmək alətləri və bəzək nümunələri istehsal edildi.

Naxçıvanın ilk tunc dövrü tayfalarının həyat təzi və mədəniyyəti II Kültəpə qədim yaşayış yerində daha ətraflı öyrənilmişdir. Bu abidənin tədqiqi sayəsində uzun illərdən bəri qaranlıq qalan çox mühüm bir tarixi məsələ - Kür-Araz mədəniyyətinin mənşəyi və mərhələli təkamül prosesləri ardıcıl şəkildə izlənilmişdir.

İkinci Kültəpə Kür - Araz mədəniyyətinin yarandığı əsas məskənlər-dəndir.

Naxçıvan diyarı ərazisindəki Kültəpə abidələri sırasında II Kültəpə çoxtəbəqəli qədim yaşayış yeri özünün zəngin maddi - mədəniyyəti ilə seçilir.

Bu yaşayış yeri Naxçıvan şəhərindən 12 km şimalda, yuxarı Uzun Oba və Didivar kəndləri yaxınlığında, Naxçıvan çayı ilə Çəhri çayının birləşdiyi ərazidə yerləşir⁴. Burada həyat təzi e.ə. V minilliyin sonlarından başlayaraq, e.ə. VI əsrə qədər davam etmişdir. Beləliklə, 2500 ildən artıq davam edən yaşayış nəticəsində sahəsi 10 ha-dan olan, üst-üstə qalın mədəni təbəqə yığılmışdır. Mədəni təbəqənin yaşayış yerinin mərkəzi hissələrində qalınlığı 14m, kənarlarda 5-6m-dir.

İkinci Kültəpə qədim yaşayış yerində ilk tunc dövrü maddi mədəniyyəti Cəhri çayın yuyub yarıqan əmələ gətirdiyi sahədə arxeoloji qazıntılar nəticəsində öyrənilmişdir.

Naxçıvan çayının sağ sahilində, əkinçilik üçün münbit torpaq sahələri olan bu əlverişli ərazidə e.ə. V minilliyin sonunda Kür-Araz mədəniyyəti tay-faları məskən salmışlar.

Yaşayış yerinin ətrafındakı münbit torpaq sahələri əhalinin geniş şəkildə əkinçilik və maldarlıqla məşğul olmasına imkan yaratamışdır.

Tədqiqatlar göstərmişdir ki, II Kültəpənin ilk tunc dövründən başlayaraq dəmir dövrünün əvvəllərinə qədər uzun tarixi dövrü əhatə edən zəngin mədəni təbəqələr yerləşir. E.ə. I minilliyin əvvəllərində burada yaşayış dayanmışdır. Bundan sonra yaşayış yeri tədricən təpə halına düşmüşdür. Tarixi inkişafın sonrakı dövrlərində Çəhri çayı öz məcrasını dəyişərək ikinci Kültəpənin

⁴Ətraf kəndlərin (Uzunoba, Didivar, Nəzərabad, Kültəpə və s.) əhalisi arasında qədim nəsillərdən yadigar qalan şifahi xalq məmumatlarına görə, II Kültəpə yaşayış yeri Qədim Naxçıvan şəhərinin xarabalığı da adlanılırdı. Bu rəvayətə görə, guya həmin şəhər zəlzələ nəticəsində dağıdılmış, onun salamat qalmış indiki Naxçıvan şəhəri yerinə köçüb burada yenidən şəhər salmışlar.

qərbindən keçib⁵, Naxçıvan çayına tökülmüşdür. Əsrlər keçdikcə Cəhri çayı bu abidənin böyük hissəsini yüyüb aparmışdır.

II Kültəpənin mədəni təbəqələri orta tunc dövrü Nardin qalasının yerləşdiyi hissələrdə nisbətən yaxşı qalmışdır.

İkinci Kültəpənin ilk tunc dövrü təbəqəsində aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində Kür-Araz mədəniyyətinin memarlıq, metallurgiya və metalışləmə sənəti, eləcə də digər sənətkarlıq sahələri ilə bağlı, indiyədək qaranlıq qalan bir sıra məsələlər öyrənilmişdir.

Kür - Araz mədəniyyətinin mənşəyi, inkişaf mərhələləri, təkamül tapdığı ilk tunc dövrünün xronologiyası İkinci Kültəpənin e.ə V-III minilliklərə aid alt mədəni təbəqələrində ardıcıl şəkildə izlənilib öyrənilmişdir.

Birinci Kültəpə qədim yaşayış yerində Kür-Araz mədəniyyətinə aid təbəqə çox az bir sahədə və dağılmış vəziyyətdə qaldığından, burada ilk tunc dövrü geniş planda tədqiq edilmişdir.

İkinci Kültəpədə Kür - Araz mədəniyyətinə aid mədəni təbəqə (9,5-10 m qalınlığında) geniş sahədə və yaxşı qorunub qalmışdır. Bu abidə Kür- Araz mədəniyyətinə aid məşhur Göytəpə, Yanıqtəpə (Urmiya), Birinci Kültəpə, Maxta, Sədərək, Ərəbyengicə, Xələc (Naxçıvan MR), Qaraköpəktəpə (Füzulu rayonu), Babadərviş (Qazax rayonu), Mişarçay (Cəlilabad rayonu), Sərkərtəpə (Quba rayonu), Padar (Balakən rayonu), eləcə də Qafqazın, Anadolunun, Ön Asiyanın həmdövr yaşayış yerlərindən öz mədəni təbəqəsinin qalınlığı və zənginliyi ilə fərqlənir. Odur ki, İkinci Kültəpə ilk tunc dövrü mədəni təbəqəsi burda lay - lay toplanmış müxtəlif maddi mədəniyyət abidələri bir növ çoxsəhifəli salnamə olub, Kür - Araz mədəniyyətini yaradan və inkişaf etdirən qədim Azərbaycan əhalisinin həyat tərzini hərtərəfli izləyib, tariximizi yenidən elmi əsasda yazmaq üçün çox dəyərli mənbələrdəndir.

İkinci Kültəpənin tunc dövrü təbəqəsində (12 m qalınlığında) uzun illər ərzində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində, 14 tikinti-memarlıq qatı müəyyənləşdirilmişdir. İlk məskunlaşma dövründən başlayaraq yüzillər boyu ardıcıl təbəqələşmiş olan ilk tunc dövrü maddi-mədəniyyət qalıqları e.ə. V minilliyin sonlarından e.ə. III minilliyin son əsrlərinədək uzun bir tarixi dövrü əhatə edir. Məlumdur ki, xronoloji cəhətdən Qafqazda ilk tunc İkinci Kültəpə tədqiqatlarına qədər e.ə. IV minilliyin ikinci yarısı - e.ə. III minillik çərçivəsində müəyyənləşdirilmişdir və arxeoloji, tarixi ədəbiyyatda indiyədək belə də yazılır.

Lakin İkinci Kültəpənin Kür-Araz mədəniyyəti təbəqəsinin stratifikasiyası bu tarixi dəyişir. Abidənin ilk tunc dövrü təbəqəsinin 2-ci tikinti horizontundan, 11, 6 m dərinlikdən götürülmüş kömür qalıqlarının radiokarbon analizinin nəticəsi mütləq yaş 7110 + 100 = e.ə. 5160-cı illər müəyyən etmişdir.

İkinci Kültəpənin Kür - Araz mədəniyyəti təbəqəsinin aşağı horizontlarının 9 (1-3-cü) kompleks maddi - mədəniyyət qalıqları bu yeni tarixi təs-

⁵V. H. Əliyev. Qədim Naxçıvan, Bakı

diqləyir. Həmin horizontların memarlıq nümunələri - yaşayış evləri, ocaq qurğuları və təsərrüfat tikintiləri öz xarakterik cəhətləri ilə eneolit memarlığında olduğu kimi, dairəvi planda, saman qatılmış möhrədən inşa edilmişdir. Daş və sümük alətlər forma və hazırlanma texnikasına görə eneolit dövrü alətləri ilə tam eyniyyət təşkil edir.

Burada ilkin məskunlaşma dövründə məişətdə və təsərrüfatda işlədilən keramika - saxsı qablar formaca, hazırlanma texnikasına və bişirilməsinə, rənginə görə eneolit dövrü gil qablarına oxşayır. Qabların gilinə saman qatılmış, əsasən açıq çəhrayı rəngdə bişirilmişdir.

İkinci Kültəpənin ilk tunc dövrü təbəqəsinin tikinti horizontlarında açılmış arxeoloji komplekslərin ardıcıl təsviri yeni xronologiya - dövrləşmə, Kür-Araz mədəniyyətini mənşəyi və onun yerli Naxçıvan eneolit mədəniyyəti əsasında təkamül tapdığı haqda aydın təəvvür yaradır. Beləliklə, Kür-Araz mədəniyyətinin mənşəyi, yaranma ocağı və hansı qədim etnosa mənsub olması barədə söylənilmiş və arxeoloji, tarixi ədəbiyyatda öz əksini tapmış yanlış, saxta fikirlər açıqlanmışdır.

İkinci Kültəpənin tikinti horizontları alt laydan başlayaraq 14 sıra nömrəsi ilə qeydə alınmışdır.

Ayrı-ayrı qorizontların arxeoloji tədqiqi göstərir ki, e.ə. IV-II minilliklərdə həyat ardıcıl davam etmiş, iqtisadi və mədəni təkamül getdikcə artmışdır.

E.ə. III minilliyin ikinci yarısında İkinci Kültəpə əhalisi arasında mülki bərabərsizlik yaranmışdır. Yaşayış yerinin müəyyən hissəsində nisbətən varlı ailələr yaşamışlar. Onların yaşayış evləri enli müdafiə divarı ilə əhatələnmişdir. Bu müdafiə divarı daxildəki yaşayış evləri sahəsindən əldə edilən materiallar öz zənginliyi ilə digər evlərdən seçilir.

İkinci Kültəpədə Kür - Araz mədəniyyətinin son mərhələsinə (e.ə. XXV-XXIII əsrlərə) aid mədəni təbəqədə açılmış müdafiə divarı qalınlığı, yaşayış yerində ilk tunc dövründə mühüm sosial-iqtisadi və ictimai dəyişikliklərin baş verdiyini göstərir. Burada yaşayış yerinin varlılara məxsus olan sahəsində, şərq - qərb istiqamətində uzanan müdafiə divarı qalığı 15 m uzunluğunda açılmışdır. Divarın bünövrəsi müxtəlif həcmli çay daşlarından və palçıq məhlulla qoyulmuşdur. Müdafiə divarı özü isə iri həcmli kərpiclərdən (40x40x10 sm) tikilmişdir. Divarın şərq qurtaracağına yaxın giriş qapısı (eni 70 sm) vardır. Giriş yerinin bir tərəfi kontrforsla möhkəmlənmişdir. E.ə. III minilliyin ortalarında yaşayış yerinin tayfa ağsaqqalı, kahin və varlı ailələr yaşayan hissəsi müdafiə divarı ilə möhkəmləndirilmişdir.

Kür - Araz mədəniyyətinə aid təbəqənin üstədən sonuncu (14-cü) tikinti qatının keramika məmulatı bəzi xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Qabların ağzının kənarına daxildən qara rəng çəkilmişdir. Bəzi qabların yapma bəzəkləri, cızma naxışı və yarımşar formalı qulpu vardır. Qulpların orta hissəsi nazik olub, dəyişikliyə uğramış və əvvəlki tikinti qatlarının yarımşar formalı qulplarından seçilir.

On dördüncü tikinti qatından tufdan və bazaltdan hazırlanmış müxtəlif növ daş əmək alətlərindən daşları, sürtkəclər, dəstəklər, gürzlər və pazvari alətlər, eləcə də sümük məmulatları - bizlər, əyircəklər və astraqallar əldə edilmişdir.

İlk tunc dövrü təbəqəsindən üstdə, abidənin üzərində 4,4-4 m dərinlikdə yerləşən 40 sm qalınlığında mədəni layın tikinti qalıqları və arxeoloji materialları müəyyən səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Tikintilər dördkünc plana malik olub, bünövrələri çay daşları və palçıqla qurulmuş, divarlar çiy kərpiclərdən (20x15x10sm) və möhrədən inşa edilmişdir. Evlərin döşəməsində dairəvi ocaq qurğusu (diametri 1,1 m, dərinliyi 13 sm) yerləşir. Ocağın ağzının kənarını enli bad (qalınlığı 10 sm) əhatə edir. İçərisinə iri həcmli, qara cilalı, çəhrayı astarlı çölmək qoyulmuşdur. Çölməyin gövdəsi qabarıq uzunsov, boğazı silindirik, oturacağı yastıdır. Çiyin hissəsində yarımşar formalı qulpları var.

Ocağın yaxınlığında qayıqvari üst dən daşı, armudvari sürtkəc, qara və qırmızı rəngli, yarımşar formalı qırılmış gil qablar əldə edilmişdir.

İri həcmli, boz rəngli küpə diqqəti cəlb edir. Kobud hazırlanmış bu təsərrüfat küpəsinin gövdəsi şar formalı, ağzı geniş, oturacağı yastıdır. Ağzının kənarı və çiyin hissəsi sığallanmış, qəhvəyi rəng çəkilməmişdir. Gövdənin aşağı hissəsinə əlavə suvaq çəkilməmişdir. Divarı içəri üzədən çəhrayı astarlıdır. Gövdəsi kəmərvarı yapma zolaqla əhatələnmişdir. Bu zolaqdan üstdə üçbucaq formalı yapma bəzəklər var. Küpənin içərisində kömürlənmiş arpa qalığı vardı. Bu tikinti qatında yaşayış evləri ilə yanaşı təsərrüfat tikintilərinin qalıqları açılmışdır.

Kür-Araz mədəniyyəti təbəqəsinin üst laylarından boz və qara rəngli gil qablarla yanaşı qırmızı, çəhrayı və sarı rəngli, yaxşı bişirilmiş və yarımşar formalı qulpları olan gil qablar da əldə edilmişdir. Bu gil qabların əksəriyyəti nazik divarla olub, gilinə narın qum qatılmışdır.

İlk tunc təbəqəsindən üstdə yerləşən mədəni layda (qalınlığı 40 sm) sadə gil qablarla yanaşı, monoxrom boyalı qablar vardır. Boz rəngli qablar bu layda üstünlük təşkil edir. Bir qrup kasa və çölmək tipli qabların üzəri cilalanmışdır. Bu layda çəhrayı və sarı rəngli gil qablar da kifayət qədərdir.

Qara rəngli dayaz qabların üzəri cilalı olub qara rənglə örtülmüşdür. Bəzi qabların içərisinə qırmızı rəng çəkilməmişdir. Sarı və çəhrayı qabların üzəri cilalı olub, qırmızı rənglə örtülmüşdür.

Bu laydan tapılmış iri həcmli bəzi təsərrüfat qabları bad üsulu ilə hazırlanmışdır. Belə qablar qalın divarlı olub, içəri tərəfdən çəhrayı astarlıdır. Həmin gil qablar müəyyən texniki üsulla hazırlanmışdır. Belə ki, badları bir-birinə bitişdirmək üçün onlardan birinin tili nazik, digərinin isə gəzli (girintili) hazırlanmışdır.

Nazik tilli bad girintili bada bərkidilib hər iki yandan sıxılmış və üzərindən əlavə gil məhlulu çəkilərək səliqə ilə sığallanmışdır.

Kür-Araz mədəniyyəti üçün səciyyəvi, qalın divarlı gil qabların içəri üzündəki çəhrayı lay-astar məhz buraya çəkilmiş əlavə gil suvağın yaxşı bişməsi nəticəsində alınmışdır.

Göründüyü kimi, Kür-Araz mədəniyyəti dulusçuluq sənəti üçün səciyyəvi olan bir sıra texnoloji üsullar, tunc dövrünün sonrakı mərhələsində - orta tunc dövrünün başlanğıcında tətbiq olumuşdur. Beləliklə də Kür-Araz mədəniyyəti dulusçuluq sənətinin bazası əsasında, II Kültəpədə növbəti inkişaf mərhələsinin-orta tunc dövrünün dulusçuluq sənətkarlığı inkişaf tapmışdır.

II Kültəpənin Kür-Araz mədəniyyətinə aid bir qrup gil qabların (küp, küpə, çölmək və s.) gövdələrinin aşağı hissəsinə kobud suvaq çəkilməsi maraqlı doğurur. Bu növ gil qabların bəzilərinin üzərində yapma bəzəkləri var. Kobud suvaqlı bir qrup qazanların ağzının kənarına hər iki üzdən qırmızı rəng çəkilmişdir.

II Kültəpənin kobud suvaqlı qazanlarının analogiyasına Qafqazın Kür-Araz mədəniyyəti abidələrində geniş areallarda təsadüf olunur. Bu növ, kobud suvaqlı gil qazanlar Qobustan, Gürcüstan, Dağıstan və Şimali Qafqaz (Serjentyurd) abidələrindən məlumdur.

II Kültəpənin kobud suvaqlı çölməklərinin analogiyası Qazax rayonunda Babadərvişdən, Cənubi Azərbaycanda Göy-Təpədən, Gürcüstanda Şenqavit, Qərbi Azərbaycanda Şenqavit Şretblurdan, Gürcüstan Amiranis-Qaradan məlumdur.

İkinci Kültəpənin Kür-Araz mədəniyyəti keramikası səciyyəvi yarımşar formalı qulplarla yanaşı lentvari qulpun olması ilə də maraqlı doğurur.

Kiçik həcmli küpələr boz, qara və qırmızı rəngdə olub, nazik divarlıdır. Gövdələri ortada qabarıqdır. Ağız kənarı xaricə əyintili, oturacağı kiçik və yastıdır. Bu tip analoji küpələr Maykop mədəniyyəti abidələrindən məlumdur.

II Kültəpədə ilk tunc dövrünün sonları - orta tunc dövrü dulusçuluq mədəniyyətinin meydana gəlməsi üçün zəmin yaranır. Bu cəhət özünü keramika məmulatının forma, hazırlanma texnikası, naxışlanma üsullarında baş vermiş bir sıra mühüm dəyişikliklərdə göstərir.

İkinci Kültəpənin ilk tunc dövrü təbəqəsinin alt tikinti qatlarında qabların oturacaqları əsasən kiçik ölçülüdür. Üst tikinti qatlarında kiçik oturacaqlı qablarla yanaşı, geniş oturacaqlı qablar meydana gəlir.

Yarımşar formalı qulpların əsasları (bitişən hissələri) yığılaraq kiçilir və ilgəkvəri qulplar yaranır.

Küpə tipli qabların bir qisminin boğaz hissəsində əsl yarımşar formalı qulp əvəzinə utilitar, heç bir vəzifə əhəmiyyəti daşımayan, ensiz əsaslı qulp yapışdırılmışdır.

Bu mərhələdə hazırlanmış boz və qırmızı rəngli qulpsuz küpələr tədricən üstünlük təşkil edərək, orta tunc dövründə geniş yayılmış gil məmulatı olmuşdur.

II Kültəpənin ilk və orta tunc dövrü təbəqələri arasında keçid mərhələsinin Kür-Araz mədəniyyəti laylarında boyalı qabların olması da yeni mə-

dəniyyətin yaranmağa başladığını göstərir. Bu məmulatlar qara və boz rəngli, üzərinə qara rəng çəkilmiş, daxili üzü çəhrayı astarlı, sarı və çəhrayı rəngdə yaxşı keyfiyyətdə bişirilmiş, üzərlərinə qırmızı rəng çəkilmiş və qara rənglə naxışlanmış gil qablardan ibarətdir.

Naxçıvan Azərbaycanın ən qədim və əsas metallurgiya ocaqlarından olmuş, metalışləmə sənətinin yayılmasına və təkamül tapmasına böyük təsir göstərmişdir. Ön Asiya sivilizasiyası mərkəzləri ilə olan qarşılıqlı iqtisadi - mədəni əlaqələr, Naxçıvanda qədim metalışləmə sənətinin erkən meydana gəlməsinə və müxtəlif texniki üsulların vaxtında mənimsənilib tətbiq edilməsinə zəmin yaratmışdır.

I Kültərə çoxtəbəqəli qədim yaşayış yerində neolit və eneolit dövrünə aid zəngin mədəniyyət qalıqlarından ibarət təbəqələrin (9 m qalınlığında) olması bu ərazidə oturaq əkinçi-maldar tayfaların uzun müddət həyat sürdüyünü göstərir. Onlar həmçinin dağ-mədən işləmə, sənətkarlığın müxtəlif növləri ilə məşğul olmuşlar.

Vayxır-Misdağ-Sirab zonasında zəngin mis yataqları və bir qədər cənubda, İlandağın cənub ətəyində Darıdağ mışyak yatağının, eləcə də Naxçıvan Duz dağının olması dağ - mədən işinin mühüm təsərrüfat sahəsinə çevrilməsi üçün şərait yaratmışdır. Əlverişli mis yataqlarının yaxınlığında yerləşən I və II Kültərə mərkəzində yaşamış qədim tayfalar çox erkən-e.ə. VI minillikdə metalı-misi kəşf etmişlər.

E.ə. V-IV minilliklərdə Naxçıvan çayı vadisində, xüsusilə I Kültərdə yaşayış daha da canlanmış, əhalinin sayı artmış, bir qrup yeni ailələr icmadan ayrılaraq ətraf ərazilərdə, eləcə də Naxçıvan çayının sağ sahilində yeni məskənlər salmışlar. Bu yeni məskənlər Kültərə memarlığı əsasında planlaşdırılmışdır.

İkinci Kültərə qədim yaşayış yerində Naxçıvan neolit və eneolit memarlığı mədəniyyəti bir ənənə kimi çox yaxşı tətbiq edilmiş və uzun müddət yaşadılmışdır.

THE CULTURE OF EARLY BRONZE AGE TRIBES OF NAKHCHIVAN

Veli Aliyev

Summary

Bronze is era in Nakhchivan covers IV-II millenniums B.C and passed 3 growth periods. Clan is the first period of Bronze era (IV-III millenniums B.C.) During that period Kur- Aras culture was formed and began to develop.

As a result of archeological excavations started in the settlement and tombs in Kultapa I, Kultapa II, Makhta, Hunters-hulls, Yengica, Dasharkh, Khalaj a number of materials were discovered.

The archaeological materials of Kultapa I, Kultapa II, Hunters-hills, Dasharkh and others show that Kure-Aras culture began to develop on the basis of local Eneolit culture in Nakhchivan in IV millennium B.C. In the first period of Bronze era agriculture, cattle-breeding and handicraft were formed as the main economic branches. At the same time great tribe Unions of Turkic Gargar tribes were formed in the valley of Aras.

Keywords: Nakhchivan, Bronze Age, tribe, culture, ceramic.

КУЛЬТУРА ПЛЕМЕН ЭПОХИ РАННЕЙ БРОНЗЫ НАХЧЫВАНА

Вели Алиев

Резюме

Эпоха бронзы в Нахчыване охватывает IV-III тысячелетия до нашей эры и прошли в своем развитии три этапа. В период ранней бронзы (IV-III тысячелетия до нашей эры) зародилась и развивалась Кура-Араксская культура. Были проведены археологические раскопки и выявлены материалы, относящиеся к Кура-Араксской культуре в памятниках Кюльтепе I, Кюльтепе II, Махта, Овчулар тепеси, Енгиджа, Дашарх, Халадж.

Археологические материалы поселений Кюльтепе I, Кюльтепе II, Овчулар тепеси, Дашарх показали что, в IV тысячелетии до нашей эры Кура- Аракская культура в Нахчыване развивалась на основе местной культуры энеолита.

В период ранней бронзы в Нахчыване как важные отрасли хозяйства формировались земледелие, животноводство и ремесло.

Зарождался крупный племенной союз племен Гаргаров тюркского происхождения, живущие в долине реки аракс.

Ключевые слова: Нахчыван, Эпоха бронзы, племя, культура, керамика.

II KÜLTƏPƏNİN ORTATUNCDÖVRÜ KERAMİKASI (2010-cu il tədqiqatları)

Aidə Məmmədova

aidaakber@mail.ru

(AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu)

Açar sözlər: Kültəpə, boyalı qablar, boya, ornament, mübadilə.

XX əsrin 60-cı illərindən tədqiq edilən II Kültəpə qədim yaşayış yerində 2009-2010-cu illərdə aparılan uğurlu arxeoloji tədqiqatlar bu abidənin tunc dövründə ilkin istehsal ocaqlarından biri olduğunu bir daha sübut etdi.

İlkin şəhər mərkəzi sayılan bu abidənin boyalı qablar istehsal ocağı olduğu, əldə olunan nadir maddi mədəniyyət nümunələri ilə bir daha təsdiq olundu.

Boyalı qablar mədəniyyətinin tədqiqi ilə məşğul olan V.H.Əliyev «Azərbaycanın tunc dövrü boyalı qablar mədəniyyəti» monoqrafiyasında yazmışdır: «Bununla, Azərbaycan tarixinin qədim boyalı qablarla bağlı problem məsələlərinin hərtərəfli tədqiqini bitmiş hesab etmək olmaz. Gələcək geniş arxeoloji tədqiqatlar bu mühüm məsələni hərtərəfli öyrənmək üçün daha böyük imkanlar açacaq və Azərbaycanın boyalı qablarla bağlı qədim mədəniyyət tarixinə daha yeni elmi tədqiqat əsərlərinin yazılmasını zəruri edəcəkdir». Bu ifadələr 2009-2010-cu il tədqiqatları zamanı bir daha öz təsdiqini tapdı.

1960-1980-ci illərdə aparılan tədqiqatlar zamanı, II Kültəpənin şimal qala divarından içəriyə tərəf bir hissəsi qazıntıdan kənarda qalmışdı. 2009-cu il tədqiqatları zamanı şimal qala divarının mövcud olan sahəsində (10x20 m sahədə) tədqiqatlar aparılaraq orta tunc dövründən son tunc dövrünə keçid mərhələsinə aid keramika qırıqları (qara, boz, çəhrayı rəngli küpə, qazan, çölmək tipli) əldə olundu.

Qala divarına bitişik sənətkarlıq emalatxanası aşkar olundu. Bu emalatxana qazıntı sahəsinin qərb qurtaracağında yerləşir.

Emalatxanada açılan kürənin içərisində bütöv halda badya tipli keramika və çəhrayı qab qırıqları əldə olundu. Kürənin içərisi təmizlənərkən qırmızı rəngli oxra qalığı da toplandı.

Badya əldə hazırlansa da simmetrik formaya malikdir. O, geniş ağızlı olub, kənarı xaricə meyillidir. Oturacağı yastı və kiçikdir. Üzəri yaxşı sığalınmışdır, gövdəsi ortadan aşağıya doğru qara rəngdədir. Onun hündürlüyü 23 sm, ağızının diametri 26 sm-dir. Gövdəsinin çiyin hissəsində diametri 30 sm, oturacağının diametri 13 sm-dir. İçərisi sarı, çəhrayı və ağ rəngli suxurlarla dolu idi. Görünür, dulus ustaları bu badyanın içərisində müxtəlif rəng verən

suxurları yığıb əridiblər. Həmin maddələr içərisində müxtəlif rəngli və parıltılı minerallar da vardır.

Kürədə iri həcmli boyalı qabların üstünlük təşkil etdiyini nəzərə alsaq demək olar ki, dulus ustası burada minerallardan rəng almaqla məşğul olmuşlar. Badya ilə yanaşı, yerləşən gil qablardan biri iri həcmli kasadır. Kasanın altında qalın kül və kömür layı vardır. Kassa çəhrayı rəngdə olsa da gövdəsi xaricdən çiyindən aşağı istiqamətdə, oturacaq da daxil olmaqla qara hislə örtülmüşdür, kasa nazik divarlı olub yaxşı keyfiyyətlə hazırlanmışdı. Onun ağzı içəriyə yığılmış, gövdəsi ovalvari olub qabarıqdır. Kürədən çıxan qabların divarlarında ağ və qırmızı parıltı verən zərrələr - mineral qarışığı var. Badya tipli qabın içərisindəki maddələrin də tərkibində belə parıltılı minerallar var. Çox güman ki, sənətkarlar rəng alanda və gilə müəyyən qatışıqlar əlavə edəndə belə parıltı verən mineralları da əzib istifadə etmişlər [3, s. 128-129]. Kürədə yanacaq kimi quş və xırdabuynuzlu heyvan sümüklərindən istifadə olunmuşdur.

Badyanın içərisindən üst hissədə əldə edilən ağ kül qatı (yarımçiq yanmış halda quş sümüyü və ağ kül qalığı) və gil qabların altında və ətrafında olan yağlı yarıq lay, yanmış təbəqənin xırda və ya iribuynuzlu heyvana məxsus olduğunu göstərir.

Qədim Naxçıvanın şəhər tipli yaşayış yeri olmasını onun xüsusiyyətləri ilə əsaslandırın tədqiqatçı V.H.Əliyev (1979-cu ildə) əsas əlamət kimi göstərmişdir ki, yaşayış yerində qədim şəhərlərə məxsus 4-5 kürəsi olan iri dulusçuluq emalatxanaları aşkar edilmişdir. Bu emalatxanalarda təxminən 10-15 nəfər adam çalışmışdır. Onların istehsal etdiyi məmulatın, gil qabların 80%-i müxtəlif minellardan «kimyəvi» üsullarla alınmış əlvan boyalarla bəzədilmiş qablardır. Dulusçuluq emalatxanasından eyni tipli boyalı qabların 15-20 ədədinin birlikdə tapılması, onun fərdi məqsədlə deyil, mübadilə üçün istehsal olunduğunu, külli miqdarda müxtəlif rənglərin tətbiqi isə qabların ixtisaslaşmış sənətkarlar tərəfindən hazırlandığını göstərir [5, 46].

2010-cu il qazıntıları zamanı 1,8 dərinlikdə orta tunc dövrünün növbəti layında dulusçuluq emalatxanası və ona bitişik bina qalığı açıldı. Bina düzbucaqlı plana malik olub daş bünövrə üzərində çiy kərpicdən inşa olunmuşdur. Bina qalığı şərq-qərb istiqamətdə olub, qərb tərəfi - fasadı şərqədir, yəni gündoğandır. Ehtimal ki, bina bu emalatxanada çalışan dulusçulara məxsus olmuşdur.

Evin bünövrəsi müxtəlif həcmli çay daşlarından çox ustalıqla qurulmuşdur. Bünövrənin inşasında bərkidici maddə kimi gildən istifadə olunmuşdur. Ev 2,5x2,5 metr həcmdədir. O, yaşamaq üçün kifayət edəcək həcmdədir. Bu evin üç divar bünövrəsi (şimal, cənub və qərb) salamat qalmışdır. Salamat qalmış evin döşəməsi boz rəngli gil məhlulla suvanmışdır. Onun daxilində ocaq yerinin izləri (kömür, kül) və sümük qalıqları açıldı.

Qazıntı davam etdirilərkən müəyyən olundu ki, açılan emalatxana kompleksi geniş sahəyə malikdir. Şimal qala boyunca intensiv fəaliyyət gös-

tərən istehsal ocağı bir neçə hissədən ibarət olmuş və müxtəlif dulusçuluq kürələrində istehsal prosesi getmişdir. Kürələrin ətrafında çoxsaylı boyalı qab nümunələrinə təsadüf edilməsi, qalın kül-kömür təbəqəsinin mövcudluğu kütləvi keramika istehsalının olmasından xəbər verir.

Emalatxananın ikinci bölməsi təmizlənərkən çoxsaylı sadə və boyalı keramika nümunələri və iribuynuzlu heyvan sümükləri əldə olundu ki, onların bir qismi yanmış vəziyyətdə idi. Dulus istehsalına aid kürə yeri və ətrafında qazıntı işi aparılarkən məlum oldu ki, kürənin arxa divarı qala divarlarına bitişik şəkildə qurulmuşdur. Kürə boyunca 2,4 m dərinlikdə qazıntı işi davam etdirildi. Emalatxananın yan divarı və giriş yeri açıldı. Giriş yeri şərq istiqamətdən idi.

Qazıntı zamanı əldə olunan ən maraqlı tapıntılardan biri gil çıraqdır. Bu çıraqdan uzun müddət istifadə olunmuşdur. Çıraqda yağ izləri vardır. Belə çiraqlardan evləri işıqlandırmaq üçün istifadə edilmişdir. Çiraqların yandırılmasında ehtimal ki, gənəgərçək yağından istifadə edilmişdir.

Çıraq açıq çəhrayı rəngdədir. Onun gilinə narın qum qatılmışdır. Çırağın silindrik formalı ayaq hissəsi dördkünc olub, yastı oturacağa malikdir.

Açılan kürənin arxa divarına yaxın hissədə bütöv gil qablar qalmışdır. Şimal qala divarına yaxın sahədə isə çoxlu sayda iri həcmli monoxrom boyalı qab (küpələr) qırılmış vəziyyətdə idi. Bir qisim kiçik həcmli monoxrom boyalı qab sağlamat qalmışdır.

Emalatxanadan əldə edilmiş bütöv qablar monoxrom boyalı küpələr, qara, boz, rəngli küpələr və miniatür boyalı qablardan ibarətdir.

Əldə olunmuş monoxrom boyalı küpə böyük maraq doğurur. Hündürlüyü 16 sm, ağzının diametri 12 sm, gövdəsinin diametri 18 sm, oturacağının diametri 7 sm olan monoxrom boyalı küpənin gilinə narın qum qatılmış, çəhrayı rəngdə olub, üzünə tünd rəng çəkilmişdir. Onun ağzının kənarı xaricə əyilmişdir. Boğazı qısa və silindrik formadadır. Gövdəsi çiyin hissədə qabarıq olub oturacağa doğru getdikcə daralır. Boğazı üfqi istiqamətdə üç cərgə qara dalğalı xətlərlə əhatələnmişdir. Ondan altda yenə üç sıra bir qədər geniş dalğavari xətlər çəkilmişdir. Bu dalğalı xətlərin arasında qırmızı fonda bir növ üçbucaqlar çəkilmişdir. Boyalı qablar mədəniyyətinin tədqiqatçısı V.H.Əliyev bu cür qabları ikinci mərhələyə aid edir. O, boyalı qabları inkişaf xüsusiyyətlərinə görə dörd mərhələyə bölmüşdür. İkinci mərhələdə küpələrin boğazı nisbətən qısa, gövdələri daha qabarıq olub ağızlarının kənarı xaricə daha çox qatlanmışdır [1, s. 63]

Hündürlüyü 14 sm, ağzının diametri 12 sm, gövdəsinin diametri 16,5 sm, oturacağının diametri 6 sm olan monoxrom boyalı küpənin gilinə narın qum qatılmış, çəhrayı rəngdə olub yaxşı keyfiyyətdə bişirilmişdir. Boğazı qısa və geniş olub qırağı xaricə əyilmişdir. Ağzının kənarı içəridən üfqi batıq xətlə əhatələnmişdir. Gövdəsi çiyin hissədən başlayaraq qabarıq olub oturacağa doğru yığılır. Oturacağı kiçik və dairəvidir, yastıdır. Onun üzünə

qırmızı boya çəkilmiş, boğazı qara rənglə dörd cərgə üfüqi xətlə əhatələnmişdir.

Əldə edilmiş, hündürlüyü 15 sm, ağzının diametri 11 sm, gövdəsinin diametri 16,5 sm, oturacağıın diametri 7 sm olan monoxrom boyalı küpənin gilinə narın qum qatılmış, çəhrayı rəngdə keyfiyyətli bişirilmişdir. Gövdəsi qabarıqdır. Ağzı geniş olub, qırağı geriyyə əyilmişdir. Oturacağı kiçik, yastıdır. Üzərinə və boğazının içərisinə tünd qırmızı rəng çəkilmişdir. Qara rənglə ağzının içəri divarına dörd yerdə şaquli qısa xətlər çəkilmişdir. Bu xətlər ağız kənarından şaquli istiqamətdə dörd bərabər məsafədə çəkilmişdir. Qısa xətlərin ikisi qarşı-qarşıya qoyulmuş üç xətdən, digər qısa xətlər isə qarşı-qarşıya qoyulmuş dörd qısa xətlərdən ibarətdir. Qabın gövdəsinin yuxarı hissəsi qara rənglə dördbucaqlı naxışlarla bəzədilmişdir. Bu dördbucaqlar zəncirvari şəkildə bir-birinə birləşmişlər. Onların içəriləri düz paralel xətlərlə doldurulmuşdur. Qabın boğazının bir tərəfində zəncirvari dördbucaqlar arasında ağzının aşağı hissəsində dörd yerdə şaquli qısa düz xətlər (üç paralel xətt) çəkilmişdir.

Buradan dopu tipli minatur formalı çəhrayı rəngli gil qab da əldə olundu. Onun hündürlüyü 6,5 sm, ağzının diametri 9 sm, gövdəsinin diametri 10 sm, oturacağıın diametri 4 sm-dir. O, nazik divarlı olub kiçik həcmlidir, ağzı geniş, kənarı isə xaricə maillidir, gilinə narın qum qatılmış və yaxşı keyfiyyətdə bişirilmişdir. Gövdəsi qabarıq, oturacağı kiçik və yastıdır. Gövdəsinə və ağzının içərisinə qırmızı rəng çəkilmişdir.

Xaricdən ağzının kənarından bir qədər aşağıda çiyinə qədər sarı rəng çəkilmişdir.

Emalxananın qərb hissəsində yerləşən dördkünc formada olan küpənin yanından dopu tipli qab əldə olundu. Gilinə narın qum qatılmış, yaxşı yoğrulub bişirilmiş bu qabın hündürlüyü 12 sm, ağzının diametri 9 sm, gövdəsinin diametri 12,5 sm idi. Bu qabın ağzının kənarı azca geniş və düz olub, oturacağı hündür dabanlı gövdəsi ilə qabarıqdır. O, əldə hazırlandığından üzəri azca kələ-kötürdür, simmetrik formaya malikdir, üzəri yüngülcə cilalanmışdır.

Buradan hündürlüyü 11 sm, ağzının diametri 11 sm, gövdəsinin diametri 14 sm, oturacağıın diametri 6,5 sm olan bozumontul-çəhrayı rəngdə gil küpə əldə edildi. Onun gilinin tərkibinə narın qum qatılaraq və keyfiyyətli bişirilmişdir, gövdəsi qabarıq, oturacağı kiçik və yastıdır. Ağzı geniş olub kənarı xaricə meyllidir.

Gövdəsi orta hissədə şarvari qabarıq olub, oturacağı yastı qara rəngli gil qab da əldə edildi. O, yüksək keyfiyyətli gildən yoğrularaq bişirilmişdir, hündürlüyü 16 sm, ağzının diametri 11 sm, gövdəsinin diametri 17 sm, oturacağıın diametri 8,5 sm-dir. Bu küpənin boğazı üfüqi istiqamətdə üç cərgə basma xətlərlə naxışlanmışdı, çiyin hissəsi və gövdəsi dalğavari xətlərlə naxışlanmışdır. Çiyin hissədə və alt cərgədəki dalğavari xətlər arasında üçbucaqlar alınmışdır. Alt cərgədəki dalğavari xəttin hər bir hissəsi isə bucaqlara oxşayır. Bu cilalanmış küpə üzərinə qara maye çəkilmişdir. Hən- dəsi motivli naxışlarla bəzədilmiş Üzərliktəpə mədəniyyətinə aid olan bu küpə

üzərinə çəkilməmiş çox baxımlı ornament süjeti ilə başqa keramika nümunələrindən fərqləndirir.

Tədqiqatlar göstərir ki, Orta tunc dövründə Azərbaycanda bir neçə dulusçuluq mərkəzi olmuşdur. Onlardan biri boyalı qabların təşəkkül tapdığı Naxçıvan ərazisində, ikincisi isə cilalı qara və boz rəngli qabların geniş yayıldığı Mil - Qarabağ düzənliyində idi. Bu mədəniyyət mərkəzləri arasın- da qarşılıqlı iqtisadi-mədəni əlaqələr nəticəsində qədim Naxçıvan mədəniy- yətinə xas boyalı qablar Mil - Qarabağ düzənliyinə yayılmış və Mil - Qarabağ dulusçuluğu üçün səciyyəvi olan naxışlama üsulları Naxçıvan sənətkarları tərəfindən mənimsənilmişdir [2, s. 49-50].

Naxçıvanda sənətkarlığın inkişafı, mübadilənin yaranması və geniş- lənməsi iqtisadi-mədəni əlaqələr üçün zəmin yaratmışdır. Hər bir istehsal ocağının özünəməxsus yerli istehsal xüsusiyyəti olsa da şimal və cənub mədəniyyətlərinin izləri qabların forması, naxışlarının motivi həm də çəkilmə texnikasında oxşarlığında özünü göstərir [4, 97].

2009-2010-cu il tədqiqatları onu söyləməyə imkan verir ki, II Kültəpə yaşayış yeri tunc dövründə nəinki Naxçıvan regionunda, o cümlədən, Azərbaycanda ilkin dulusçuluq mərkəzlərindən biri olmuşdur. Bu dulus- çuluq ocağında çalışan ustalar əsl peşəkar sənətkarlar olmaqla cənub və şimal (Mil - Qarabağ) əraziləri ilə münasibətdə olmuşlar. Dulusçuluq sənətində olan intensiv inkişaf Qafqaz və Yaxın Şərq ölkələri ilə iqtisadi və mədəni əlaqələrin genişlənməsi, sənətkarların bir-biri ilə sənətin sirlərindən bəhrələnmə ilə nəticələnmişdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Vəli Əliyev. Azərbaycanda tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti. Bakı, 1977, s. 63
2. V.H.Əliyev. Q.S.İsmayılov. Quruçay və Köndələnçay hövzəsində boyalı qablar mədəniyyətinə dair tapıntılar. "Azərbaycan SSR EA Xəbərləri" 1969, № 2, s. 49-50.
3. V.H.Əliyev, A.Ə.Məmmədova. II Kültəpə yaşayış yerində 2009-cu il tədqiqatları. Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2009. Bakı, 2010, s. 128-129
4. O.H.Həbibullayev. Kültəpədə arxeoloji qazıntılar. Bakı, 1959.
5. M.M.Hüseynov, Q.S.İsmayılov, İ.M.Quliyev. Azərbaycanın arxeoloji abidələri. Bakı, 1981, s. 46.

COLORED POTS OF NAKHCHIVAN THE MIDDLE BRONZE AGE (RESEARCH OF 2010)

Aida Mamedova

Summary

The article is about workshops found in settlement of Kultapa II and about the material - cultural samples discovered there.

There are also interesting facts about found colored pots, features of their manufacturing, paints and patterns on their surface.

The rare finding found here is the lamp lightening a room of the master.

Keywords: Kultepe, coloured ceramics, a paint, ornaments, an exchange.

КРАШЕННЫЕ СОСУДА НАХЧЫВАН ПЕРИОДА СРЕДНЕЙ БРОНЗЫ (ИССЛЕДОВАНИЯ 2010 ГОДА)

Аида Мамедова

Резюме

В статье рассказывается о мастерских открытых на поселении Кюльтепе II и обнаруженных с них материально-культурных образцах.

Имеются также интересные сведения о полученных крашеных сосудах, об особенностях их изготовления, о красках и узорах нанесенных на их поверхность.

Редкая находка, найденная здесь, является светильником, освещающим помещение мастера.

Ключевые слова: Кюльтепе, крашеная керамика, краска, орнаменты, обмен.

SƏDƏRƏK RAYONUNUN ARXEOLOJİ ABİDƏLƏRİ

Nəcəf Müseyibli

necef_museibli@mail.ru

(AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu)

Açar sözlər: Naxçıvan, Sədərək, yaşayış yeri, eneolit, Çapacaq.

Sədərəyin əlverişli təbii-coğrafi şəraiti, münbit torpaqları hələ qədim zamanlarda bu ərazidə əkinçiliyin və maldarlığın inkişafı üçün imkan yaratmışdır. Bu ərazinin qədim sakinlərinin yaratdıqları mədəniyyət Azərbaycanın zəngin mədəniyyət tarixinin tərkib hissəsidir. Rayon ərazisində xalqımızın qədim dövr maddi mədəniyyətini əks etdirən zəngin abidələr - qədim yaşayış məskənləri, möhtəşəm qala, qədim dövr qəbir abidələri aşkara çıxarılmış və tədqiq edilmişdir.

Sədərək eneolit - ilk tunc dövrü yaşayış yeri (2;8). Sədərək düzənliyinin təbii-coğrafi mövqeyi, münbit torpaqları ən qədim əkinçi-maldar əhalinin bu ərazilərdə məskunlaşması üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Erkən əkinçi-maldar tayfaların Sədərək rayonu ərazisindəki ən qədim yaşayış yeri eneolit və ilk tunc dövrünə aiddir. Bu abidə eyni zamanda, Sədərək rayonu ərazisində bu vaxta qədər aşkar edilmiş ən qədim insan məskənidir. Bölgənin təbii-coğrafi şəraiti gələcəkdə bu ərazidə daha qədim dövrlərə aid abidələrin aşkar ediləcəyinə ümidləri artırır (8, 17).

Sədərək eneolit-ilk tunc dövrü yaşayış yeri 1978-ci ildə V.H.Əliyev tərəfindən qeydə alınmışdır. Həmin ildə o, burada kəşfiyyat xarakterli tədqiqat işləri aparmışdır. Təsərrüfat işləri zamanı abidənin bütün sahəsi dağı- dılmış və maddi mədəniyyət nümunələri ətrafa səpələnmişdir. Bu ərazi əkin sahəsinə çevrildiyindən hazırda abidədən əsər-ələmət qalmamışdır. Abidədən toplanan maddi mədəniyyət nümunələrinin bir qismi hal-hazırda Sədərək rayon Tarix Diyarşünaslıq Muzeyində saxlanılır. Sədərək düzənliyinin cənubunda mövcud olmuş bu qədim yaşayış yerindən eneolit və ilk tunc dövrlərinə aid daş alətlər və saxsı qab qalıqları aşkar edilmişdir (2).

Daş məmulatı dən daşları, sürtgəclər, həvənglər (I tablo) və müxtəlif formalı kəsici alətlərdən ibarətdir. Dən daşları alt və üst dən daşlarından ibarət olub, əsasən bazaltdan və tufdan hazırlanmışdır. Boz rəngli bazaltdan hazırlanmış alt dən daşları iri ölçülüdür. Onlar uzunsov-oval formada olub, bəzisinin ucları nisbətən enli və hündürdür. Hər iki üzü dişənərək hamarlanmış, oturacağı yastıdır. Üzəri işlənmə nəticəsində orta hissədə bir qədər çiçəklənmişdir. Üst dən daşları - sürtgəclər boz rəngli, uzunsov formalı, yastı məsaməli tufdan daha diqqətlə dişənib hazırlanmışdır. Onların üst hissəsi azca qabarıq, işlək üzü yastıdır. Həvənglər bərk, bazalt cinsli daşdan və tufdan hazırlanmışdır. Bu alətlərin bir qrupu üzərində əlavə dişənmə, hamarlanma işi

aparılmamışdır. Tufdan hazırlanmış boz rəngli, dairəvi formalı həvənglərin üzəri və oturacağı dişənərək hamarlanmışdır. Onların içərisi dərin olub, səliqə ilə oyulmuş, ağız hissəsi geniş, dibə doğru getdikcə daralır (2).

Abidədən əldə edilmiş eneolit dövrünə aid daş əmək alətlərinin böyük bir hissəsi obsidian (dəvəgözü) lövhələrindən hazırlanmışdır (II tablo). Bıçaqvari obsidian lövhələrin bir qrupu qəhvəyi, qara və qonur rəngdədir. Onlar dördkünc, uzunsov, trapesiya, üçbucaq formalara malikdirlər. Bəzilərinin qırıqları əldə edilmişdir. Bütün alətlərdən kəsmək, deşmək məqsədilə və qaşov kimi istifadə olunmuşdur. Bu abidədən tapılmış daş əmək alətləri Babək rayonu ərazisindəki I Kültəpə abidəsinin daş məmulatı ilə eyniyyət təşkil edir. Obsidian alətlər isə həm də Şərur rayonunun Dizə kəndi ərazisindəki Ovçular təpəsi eneolit dövrü abidəsinin analoji materialları ilə yaxınlıq təşkil edir.

Sədrək qədim yaşayış yerinin daş əmək alətləri bölgənin eneolit dövrü sakinlərinin təsərrüfat həyatı barədə zəruri məlumatlara malik olmağa imkan verir. Dən daşları eneolit dövründə Sədrək düzənliyində əkinçilik mədəniyyətinin yüksək inkişaf səviyyəsində olduğunu, əkinçilikdə taxılın geniş yer tutduğunu sübut edən maddi dəlillərdir. Biçin zamanı obsidiandan kəsici dişləri olan oraqlardan istifadə edir, əldə etdikləri taxılı dən daşlarında üyüdərək una çevirirdilər. Obsidiandan hazırlanmış alətlər məişətdə geniş tətbiq edilir, onlardan heyvanların dərilərinin təmizlənməsində, ağacdən və sümükdən müxtəlif alətlərin düzəldilməsində istifadə edilirdi. Bütün bunlar həm də heyvandarlığın və sənətkarlığın qədim sədrəklilərin həyatında mühüm yer tutduğunu söyləməyə imkan verir.

Abidədən aşkar edilmiş eneolit dövrünə aid saxsı məmulatı hələ 6000 il bundan əvvəl burada dulusçuluq sənətinin inkişaf etdiyini göstərir. Həmin saxsı məmulatı badya, çölmək, küpə tipli qabların ağız, gövdə və oturacaq hissələridir. Qədim yaşayış yerinin keramika məmulatının (III və IV tablolar) əksəriyyəti qalın, bir qismi isə nazik divarlı olub, gilinin tərkibinə saman qatılmışdır. Bəzi qab qırıqlarının gilində isə qum və tuf daşı ovuntusu var. Qablar əldə hazırlanmış, divarları kələ-kötür olsa da, hər iki üzdən hamarlanmış, yaxşı bişirilmişdir. Onlar bəzən bir tərəfdən, bəzi hallarda isə hər iki tərəfdən anqobla örtülmüşdür. Yaşayış yerindən dairəvi formalı manqalların qırıqları da tapılmışdır. Belə ocaq qurğularından birinin divarı qalın, ağız kənarı qablarda olduğu kimi nazikdir. Açıq çəhrayı rəngli gilinə saman qatılmış və yaxşı yoğrulmuşdur. Divarının orta layı qara və boz rəngdə olub tam bişməmişdir. Hər iki üzdən sığallanmış, açıq rəngli anqobla örtülmüşdür. Sədrək abidəsinin eneolit dövrü keramika məmulatı Naxçıvanın həmdövr abidələrinin analoji materialları ilə eyniyyət təşkil edir.

Eneolitdən sonrakı tunc dövrü (e.ə. IV minilliyin ikinci yarısı - II minillik) cəmiyyətin, məhsuldar qüvvələrin intensiv inkişafı ilə səciyyələnir. Bu dövrdə qədim Sədrəkdə əkinçilik, heyvandarlıq, müxtəlif sənətkarlıq sahələri yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı. Sədrək qədim yaşayış yerindən əldə edilmiş tunc dövrünə aid arxeoloji tapıntılar əsasən saxsı və daş məmulatı

ilə təmsil olunurlar. Saxsı məmulatı məişətdə ən müxtəlif məqsədlərdə istifadə olunan qab qalıqlarından ibarətdir. Bu qablar əvvəlki eneolit dövrü dulusçuluq məmulatından gilinən daha yaxşı bişirilməsi, daha mükəmməl formaları, zəngin ornamentləri və başqa keyfiyyətləri ilə seçilir. Sədrək qədim yaşayış yerinin ilk tunc dövrü - Kür-Araz mədəniyyəti (e.ə. IV minilliyin ikinci yarısı - III minillik) keramikası Naxçıvan MR ərazisindəki digər həmdövr abidələrin - I və II Kültəpələrin, Aşağı Daşarxın, I və II Maxta, Ərəbyengicə, Şortəpə və başqa abidələrin saxsı məmulatı ilə eyniyyət təşkil edir (8, 21).

Sədrək qədim yaşayış yerindən əldə edilən ilk tunc dövrü daş əmək alətləri alt və üst dən daşlarından ibarətdir. Abidənin aşkar edilmiş ilk tunc dövrünə aid daş baltalar və asmalar rayon muzeyində saxlanılır. Abidənin əhatə etdiyi sahədə bu dövrə aid maddi mədəniyyət nümunələrinə daha çox rast gəlinir. Burada eneolit dövründə başlanan həyat ilk tunc dövründə inkişaf edərək daha böyük əraziyə yayılmış, əkinçilik, maldarlıq, sənətkarlıq, ətraf ərazilərin sakinləri ilə əlaqələr genişlənməmişdir.

İki ədəd baltanın biri qara rəngli mərmərdən, digəri isə bərk cinsli bazalt daşından hazırlanmışdır. Mərmər balta zəif cilalanmışdır. Onun yuxarisində açılmış ikitərəfli deşikdən arxaya olan hissəsi sınınmışdır (V tablo №1). İkinci balta bütövdür. Uzunluğu 14 sm, yuxarı hissəsində açılmış ikitərəfli deşiyin diametri 3,5 sm-dir (V tablo №2).

Qara rəngli mərmərdən olduqca nəfis hazırlanmış əşya asma bəzək xarakteri daşımışdır. 4,2 sm uzunluğa malik asmanın ucda eni 2 sm, arxada isə 1,3 sm-dir. Arxa hissədə açılmış ikitərəfli deşiyin diametri 0,6 sm-dir (V tablo №3).

İkinci asmadan toxuculuqda istifadə olunduğunu söyləmək mümkün- dür. Diametri 6,5 sm olan şarşəkilli asmanın ortasında ikitərəfli deşik açılmışdır (V tablo №4).

Çapacaq kurqanı (7; 8). Bu abidə Sədrək qalasına şərq istiqamətdən ensiz vadi şəklində uzanan yolun sağında Vəlidağ silsiləsinin kiçik bir təpəsinin üzərində, müasir suvarma kanalının yaxınlığında qeydə alınmışdır. Maraqlıdır ki, ətraf təpələr və yamaclar diqqətlə nəzərdən keçirilsə də digər dəfn abidələrini qeydə almaq mümkün olmadı. Sədrək qalasından aydın görünən kurqan iki alçaq təpənin arasında qurulmuşdur. Diametri 5,40 m olan kurqanın 0,5 m-lik konusvari yerüstü hissəsi 15-30 sm diametirli daşlardan qurulmuşdur. Bəzən bu daşların arasında yaranan boşluqlar daha kiçik daşlarla doldurulmuşdur. Daş qutudan ibarət dəfn kamerası kurqanın şərqində tam cənub-şimal istiqamətdə qurulmuşdur. Kameranın divarları nisbətən yastı və uzunsov daşlardan 3-4 cərgə, heç bir bərkidici məhluldan istifadə olunmadan qurulmuşdur. Kameranın üzəri eyni ölçülü daşlarla bir cərgə örtülmüşdür. Dəfn kamerasının uzunluğu 1,85 m, eni 1,50 m, dərinliyi 0,6 m-dir (V tablo). Üst daşların kiçikliyi və kurqanın üzərinə düzülmüş daşların ağırlığı nəticəsində dəfn kamerasının ortası çökmüş və bu səbəbdən qəbrin saxsı məmulatı əzilmişdir (8, 27). Çapacaq kurqanında insan skeletinə və kül izlərinə rast

gəlinmədi (7; 8; 9; 11). Sınımış saxsı qabların daxili və ətrafında heç bir sümük və ya kül qalığı müəyyən olunmadı. Skeletsiz qəbirlərə Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin bir sıra nekropollarında da rast gəlinmişdir (1, 163-166; 4; 6, 59-60; 13).

Kurqanın arxeoloji materialları obsidian lövhə, daş kasa və üç ədəd saxsı qabdan ibarətdir.

Uzunluğu 7 sm, eni 5 sm olan açıq rəngli obsidian parçasının bir tərəfindən müxtəlif istiqamətlərdə qəlpələr qoparılmışdır. Lakin onun heç bir tərəfində dişənmə izləri və ya işlənmə əlamətləri yoxdur (VI tablo №2). Obsidianın parça halında hər hansı qəbirdən əldə edilməsinin özü maraqlı hadisədir. Lakin bu obsidian parçası dəfn kamerasına təsadüfən düşə bil-məzdi. Onun kurqanın digər arxeoloji materialları ilə bir səviyyədə və eyni istiqamətdən əldə edilməsi bunu bir daha təsdiq edir (8, 28).

Azərbaycanın son tunc-ilk dəmir dövrü qəbir abidələrinin bir çoxunda obsidian lövhələri aşkar edilmişdir. Bir qayda olaraq, onların heç birində işlənmə izləri yoxdur. Dağlıq Qarabağın, Gəncəçay hövzəsinin, Naxçıvanın, Şəmkir rayonundakı Zəyəmçay nekropolunun bir sıra qəbir abidələrində obsidian parçalarına rast gəlinmişdir. Maraqlıdır ki, bu daşlar daha çox skeletsiz qəbirlərə qoyulmuşdur. Qədim zamanlarda geniş yayılmış inamlardan biri müxtəlif daşlara sitayiş olmuşdur. Çox güman ki, qədim inamlara görə ölənlərin ruhu məhz bu daşlara köçürmüş (1).

Kurqandan əldə olunmuş daş kasa qara rəngli tuf daşından hazırlanmışdır. O həm daxildən, həm də xaricdən yaxşı cilalanmışdır. Ağız kənarı azacıq daxilə gövssəkilli əyilən kasanın gövdəsindən oturacağına keçid hissə olunmur. Kasanın ağız kənarında diametri 10 sm, hündürlüyü 3,8 sm-dir (VI tablo №4).

Saxsı məmulatının hər üçü qonur rəngli, narın qum qatışıqlı gildən yoğrulmuşdur. Şərgövdəli küpələrdən birinin oturacağından gövdəyə keçid hissəsi azca dabanlıdır. Ağız kənarı xaricə qatlanmış küpənin boğazı alçaqdır və oradan gövdəyə keçid hissə olunmur. Qabın gövdəsini, bir-birindən tam bərabər məsafədə olan məməcik şəkilli dörd şişə yapma çıxıntı bəzəyir. Bu çıxıntılar və qabın üzərinin cilalanması e.ə. IV-III minilliklərə aid edilən Kür-Araz mədəniyyəti dulusçuluq ənənələrini xatırladır. Qabın çiyin hissəsinə onun bütün ətrafını əhatələyən iki cızma xətt çəkilmişdir. Səliqsiz çəkildiyindən onlar arasındakı məsafə hər yerdə eyni deyildir. Bu iki xəttin arası soldan-sağa və sağdan-sola çəkilmiş çarpaz xətlərlə doldurulmuşdur. Bu xətlərin kəsişməsindən əmələ gəlmiş naxış toru xatırladır. Küpənin hündürlüyü 15 sm, diametri oturucaqda 10,2 sm, gövdədə 20 sm, ağız kənarında 13,6 sm-dir (VI tablo №1).

İkinci küpə yastı oturacaqlı, tam şar gövdəlidir. Alçaq silindrik boğazının aşağısını yapma zolaq haşiyələyir. Ağız kənarı xaricə azca köbəlidir. Ağız hissəsini daxildən ensiz basma xətt haşiyələyir. Küpə xaricdən qara boyanaraq cilalanmışdır. Boğaz hissəsi isə daxildən qırmızı rənglə boyanaraq

cilalanmışdır. Küpün gövdəsini cızma naxışlar bəzəyir. Gövdənin yuxarısını səliqəsiz iki üfqi cızma xətt haşiyələyir. Bu xətlərin arası yaş mala üzərinə çəkilmiş konnellyurla bəzədilib. Eyni ilə bu formalı digər naxış gövdənin aşağısını əhatələyir. Bu iki kəmərsəkilli naxışın arasına cızma üsulu ilə qarşı tərəfləri sağda olan bucaqlar çəkilmişdir. Bu bucaqların arası fasilələrlə konnellyur formalı naxışlarla bəzədilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tip naxışlar da öz başlanğıcını ilk tunc dövründən alır. Bu küpün hündürlüyü 15 sm, diametri oturacaqda 8,5 sm, gövdədə 17 sm, ağız kənarında 8,5 sm-dir (VI tablo №3).

Sadə kasa tipli oturacağı saxlanmışdır. Gövdəsi azca qabarıq, ağız kənarı daxilə mailidir. Ağız kənarında diametri 20 sm olmuşdur (VI tablo №5).

Çapacaq kurqanı özünün forma və quruluşuna eləcə də dəfn adətinə görə Şərur düzünün son tunc - ilk dəmir dövrü dəfn abidələrindən seçilmir. Lakin saxsı qabların bəzi fərqləndirici cəhətləri, xüsusilə, qırmızı boya, konnellyur naxış və şişvari yapmalar kurqanın Qarabulaq kurqanlarına nisbətən qədim olduğunu sübut edir. Bütün analoji materiallardan çıxış edərək Çapacaq kurqanını e.ə. XIV-XIII əsrlərə aid edə bilərik.

Çapacaq kurqanı Sədərək rayonu ərazisində aşkar edilmiş kurqan tipli ilk və hələlik yeganə dəfn abidəsidir (8).

2001-2003-cü illərdə Sədərəkdə apardığımız araşdırmalar zamanı çoxsaylı kurqanlar aşkar edilmişdir. Onlardan yalnız birində qazıntı aparılmış və həmin kurqanın kenotaf olduğu müəyyən edilmişdir. Həmin kurqanda heç bir arxeoloji material aşkar edilməmişdir.

Kültəpə - «şəhər yeri». Sədərək kəndindən cənubi-şərqdə, düzənlik sahədə, eneolit-ilk tunc dövrü yaşayış yerinin bilavasitə yaxınlığında yerləşən, kənd sakinləri tərəfindən Kültəpə adlandırılan qədim yaşayış məskəni çoxtəbəqəli abidə olmuşdur. Burada həyat e.ə. II minilliyin sonu - I minilliyin əvvəlindən (son tunc ilk dəmir dövründən) başlayaraq XVII-XVIII əsrlərdə, təqribən 3 min il ərzində ardıcıl davam etmiş, genişlənərək orta əsrlərdə şəhər tipli yaşayış məskəninə çevrilmişdir. Buna görə də yerli əhali bu abidəni həm də «Şəhər yeri» adlandırırlar. Abidənin ümumi sahəsi 7 hektardan artıqdır. Lakin təəssüflə qeyd etməliyik ki, mədəni təbəqələrin artması ilə əlaqədar olaraq çox da hündür olmayan təcik şəklində mövcud olmuş abidə sovet hakimiyyəti illərində texnikanın köməyi ilə düzənlənərək dağıdılmış və əkin sahəsinə çevrilmişdir. Buna görə də hazırda müxtəlif dövrlərə aid arxeoloji materiallar abidənin ərazisində səpələnmiş vəziyyətdədir, abidənin üst qatları, əksər hallarda isə bütün mədəni təbəqələri tamamilə dağıdılmışdır.

Abidənin sahəsində keramika məmulatı ilə yanaşı, son tunc-ilk dəmir dövrünə aid çoxlu dən daşları qalıqları vardır. Ensiz, uzunsov formalı bu dən daşları qara rəngli tuf daşından hazırlanmışdır.

Görkəmli Azərbaycan arxeoloqu Osman Həbibullayev Sədərək Kültəpəsi ərazisində arxeoloji kəşfiyyat işləri aparmış və əldə etdiyi yerüstü materiallar əsasında burada yaşayışın e.ə. I minilliyin ortalarından başladığını,

abidənin yerli əhali tərəfindən «Şəhər yeri» adlandırıldığını qeyd etmişdir (10,15).

Sədərək Kültəpəsində sonrakı - antik dövrdə də (e.ə. IV əsr - b.e. III əsri) yaşayış ardıcıl şəkildə davam etmişdir. Həmin dövrə aid Kültəpədən əldə edilmiş arxeoloji materiallar məişətdə istifadə edilən kasa, küpə və s. tipli saxsı qabların qalıqlarından ibarətdir.

Orta əsrlər dövründə (IV-XVIII əsrlər) Sədərək Kültəpəsində əvvəlki mərhələlərdən başlanmış ardıcıl inkişafın məntiqi nəticəsi olaraq yaşayış məskəni daha da genişlənmiş və şəhər tipli yaşayış məntəqəsinə çevrilmişdir. Orta əsr Sədərək şəhəri iri daşlardan hörülmüş qalın divarla əhatələnmişdir. 2002-ci ildə abidədə apardığımız arxeoloji qazıntı zamanı iri həcmli - 60 sm x 100 sm, 70 sm x 90 sm və s. ölçülü daşlardan hörülmüş 2 m enində tikili qalığının aşkar olunması da orta əsrlərdə bu şəhərdə möhtəşəm binaların, möhkəmləndirilmiş qala divarının mövcudluğunu göstərir.

Abidədən toplanmış orta əsrlərə aid bəzi gil məmulatı Sədərək muzeyində saxlanılır. Bunlar bir ədəd kiçik həcmli küpə, bir ədəd səhəng, iki ədəd çıraq, şirli qab hissələri, bir ədəd saxsı boru qalığıdır.

Küpə sarımtıl rəngli gildən yoğrulmuş və zəif bişirilmişdir. Kiçik oturacaqlı, qısa boğazlı və yastı şar gövdəlidir (IX tablo №1).

Səhəng sarı rəngli gildən yoğrulmuşdur. Kiçik oturacaqlı, uzunsov-ellipsvari gövdəli, hündür silindrik boğazlıdır. Boğazın ortasından çiyin hissəyə bitişdirilmiş ilgəkvari qulpu sınımsızdır. Çiyin hissəyə və gövdənin ortasına cızma üsulu ilə naxışlar çəkilmişdir. Bir-birinə çarpaz çəkilmiş xətlər qarşı tərəfləri yuxarıda və aşağıda olan bucaqlar əmələ gətirmişdir. Hər bir bucağın daxilində bir-birinin əksinə olmaqla insan sifəti təsvir edilmişdir. Gözlər dairəvi deşiklərlə, qas və ağız isə cızma xətlərlə verilmişdir. Çiyin və gövdəyə çəkilmiş naxışlar bir-biri ilə tam eyniyyət təşkil edir (IX tablo №2).

Çıraqlar yalnız ölçülərinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Onlar orta əsrlərdə geniş istifadədə olmuş durna çıraqları formasındadır. Hər ikisinin ağız kənarı ilə gövdəsinin yuxarısını birləşdirən ilgəkvari qulpu vardır. Birinin boğazla gövdəsinin birləşdiyi hissəsinə iki basma xətt çəkilmişdir. Quş dimdiyinə bənzəyən çıxıntıları sınımsızdır (IX tablo №3, 4).

Bir ədəd boru tipli saxsı məmulatı iri qum qatışıqlı gildən yoğrulmuşdur. Bir tərəfi sınımsızdır, digər tərəfi sonluğa doğru azacıq genişlənir. Üzərinə konsentrik dairəvi cızma xətlər çəkilmişdir.

Şirli qab hissələri daha narın gildən yoğrulmuşdur. Açıq və tünd mavi rəngli fonun üzərində fırça ilə tünd mavi və qəhvəyi rənglə olduqca səliqə ilə nəbati naxışlar çəkilmişdir. Bu hissələrin hamısı çox güman ki, geniş ağızlı kasa tipli qabların oturacaqlarının qalıqlarıdır (IX tablo №5).

Kültəpə adlı qədim yaşayış yerinin yerüstü təbəqələrinin tamamilə dağıdılmasına baxmayaraq onun əhatə etdiyi sahəni təqribən izləmək mümkündür. Yaşayış yerinin arxeoloji materialları son tunc - ilk dəmir dövründən başlayaraq son orta əsrlərədək tarixi mərhələni əhatə edir. Çox güman ki,

burada mədəni təbəqə daha qalın olmuşdur. Təəssüflər olsun ki, vaxtilə üç hündür təpədən ibarət olan kültəpələr indi ətraf ərazilərdən seçilmir. Lakin arxeoloji materialların çoxluğu və çeşidlərinin müxtəlifliyi bu abidənin möhtəşəm bir yaşayış yeri olduğunu sübut edir (8, 36).

Burada orta əsrlər dövründə şəhər tipli yaşayış məskəninin yüzilliklər boyu mövcud olması yazılı mənbələrlə yanaşı, abidənin ərazisindən tapılan maddi mədəniyyət qalıqları ilə də sübut olunur. Buna görə də müasir dövrdə Sədərək qəsəbə sakinlərinin Kültəpə ərazisini «Şəhər yeri» adlandırması heç də təsadüfi deyildir. Abidənin əhatə etdiyi sahədə tikintidə istifadə olunmuş iri ölçülü çay daşları müşahidə edilir. Buradakı qədim tikinti qalıqları orta əsrlər dövründə Sədərəyin möhkəmləndirilmiş qala divarlarına malik bir şəhər olduğunu söyləməyə imkan verir. Bu dövrdə Yaxın Şərq ölkələrini Ana- dolu və Avropa ilə birləşdirən ən böyük ticarət-karvan yollarından biri məhz Sədərəkdən keçmişdir. Bu isə öz növbəsində, orta əsr Sədərək şəhərinin iqtisadi-mədəni cəhətdən inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Şəhərin xarabalığından əldə edilmiş arxeoloji materiallar da burada orta əsrlərdə iqtisadi baxımdan inkişaf etmiş şəhər mədəniyyətinin mövcudluğunu göstərir. Abidədə aşkar edilmiş şirli və şirsiz saxsı qabların, daş məmulatının, şüşə qabların və metal əşyaların qalıqları Sədərək şəhərinin sənətkarlıq mərkəzlərindən biri olmasına dəlalət edir. Beynəlxalq əhəmiyyətli ticarət yolunun üzərində yerləşməsi Sədərəkdə müxtəlif sənət sahələrinin inkişafına təkan vermişdir. Şəhər yerindən əldə edilmiş keramika məmulatı qazan, çölmək, səhəng, dolça, küp, küpə və s. saxsı qabların oturaq, gövdə, qulp, boğaz hissələrindən ibarətdir. Şirli saxsı qablar nəbati (bitki) və zoomorf (heyvan, quş) təsvirlərilə, romb, kvadrat üçbucaq və s. həndəsi fiqurlarla bəzədilmişdir. Bu ornamentlərdə orta əsr Sədərək sənətkarlarının zəngin bədii zövqü, dünya-görüşü obrazlı şəkildə öz əksini tapmışdır (8, 38).

Araz və Çapan çayları, bərəkətli və məhsuldar torpaqlar Sədərək düzənliyində əkinçiliyin inkişafı üçün əlverişli şəraitin olmasını şərtləndirmişdir. Düzənlikdəki əkin sahələri əsasən Çapan çayı vasitəsilə suvarılmışdır. XIX əsr rus müəllifi İ.Şopen Çapan çayının Sədərək düzənliyindəki əkinləri suvarması haqqında məlumat vermişdir. Araz çayının yatağı isə Sədərək düzənliyinin səviyyəsindən aşağıda yerləşdiyindən bu çaydan oradakı əkin sahələrinə su qaldırmaq böyük çətinliklər törətmişdir (14).

Əkinçilikdə üzümçülük başlıca sahə olmuşdur. XVII əsr türk coğrafiyaşünası və səyyahı Övliya Çələbi də Sədərəkdə «saysız-hesabsız bağların və üzümlüklərin» olması barədə məlumat vermişdir (15).

«Şəhər yerindən diametri 12 sm olan saxsı borular aşkar edilmişdir. Bu borular vasitəsilə şəhərə müasir Sədərək kəndindəki Qarasu bulağından su çəkilmişdir. Sədərək şəhəri məhz bu su xətti ilə içməli su ilə təchiz edilirdi.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi «Şəhər yeri»nin ərazisi sovet hakimiyyəti illərində əkin sahəsinə çevrilmişdi. Burada aparılan təsərrüfat işləri zamanı torpağın alt qatlarından üzərində epiqrafik yazı olan qəbrüstü daş aşkar edil-

mişdir. Daşın üstündə burada dəfn olunmuş şəxsin adı - «Murad ibn Qutluq bəy» sözləri yazılmışdır. Tarix elmləri namizədi V.Məmmədovun mülahizələrinə görə buradakı «Qutluq» adı və bu məzarın özü XII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan Atabəylər dövlətinin hökmdarı olmuş Məhəmməd Cahan Pəhləvanın oğlu Qutluq İnancla və ya onun varislərindən biri ilə əlaqədardır (5).

«Şəhər yeri»ndən əldə edilən maddi mədəniyyət nümunələrinin təhlili və yazılı mənbələrin məlumatları əsasında burada həyatın XVIII əsrdə davam etdiyini söyləmək mümkündür. Buradan əhali tədricən hələ qədimlərdən məskunlaşmış indiki Sədərək kəndinə köçmüşlər (8, 39).

Əhalinin Sədərək şəhərini həmişəlik tərk etməsinin səbəbləri bu günə qədər dəqiqləşdirilməmişdir. Bununla belə şəhərin yerləşdiyi coğrafi mövqe və orta əsrlər dövründə regionda baş verən tarixi hadisələr fonunda bu məsələ ilə bağlı mülahizə irəli sürmək mümkündür. Abidədən toplanmış arxeoloji materiallar Sədərək şəhərinin X-XVIII əsrlərdə mövcud olduğunu göstərir. Bu müddət ərzində Sədərək şəhərinin yerləşdiyi ərazi Sacilər, Salarilər, Atabəylər, Hülakilər, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvilər, Naxçıvan və İrəvan xanlıqları kimi dövlətlərin tərkibinə daxil olmuşdur. Əhalinin Sədərək şəhərini tərk etməsi çox güman ki, ərazinin XVII əsrin sonu-XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin döyüş meydanına çevrilməsi, əldən-ələ keçərək dağıdılması və qarət olunması səbəb olmuşdur. Abidədə apardığımız qazıntılar zamanı geniş sahədə 20-25 sm qalınlığında kül qatının qeydə alınması da burada orta əsrlərdə dəhşətli yanğının baş verməsini sübut edir (8, 40).

Orta əsrlərdə heyvandarlıqla məşğul olan Sədərək əhalisi düzənlikdəki geniş otlaplardan istifadə etmiş, burada mövsümi yaşayış məskənləri salmışlar. 2001-ci ildə rayon ərazisində apardığımız axtarışlar zamanı Vəli dağının şimal ətəklərində bir neçə yerdə heyvandarlıq məqsədli mövsümi xarakterli belə yaşayış yerləri aşkar edilmişdir.

Ümumiyyətlə, yazılı mənbələrin və arxeoloji materialların təhlili əsasında belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Sədərək orta əsrlərdə Azərbaycanın orta həcimli şəhərlərindən biri olmuşdur (8, 40).

Sədərək qalası (7; 8).Naxçıvan ərazisində yerləşən qədim qalaların tədqiqi Azərbaycan xalqının qədim tarixini, onun memarlıq və hərbi sənəti barədə bilgilərini və həmçinin Şərqi digər qüdrətli dövlətləri ilə əlaqələrini bərpa etməyə imkan verir. Regionda aşkar olunmuş Oğlanqala, Govurqala, Çalxanqala, Qızqalası, Qazançı qalası və s. tikililərin hər biri Şərqi eyni tipli abidələri ilə müqayisə edilə biləcək möhtəşəm abidələrdir.

2001-ci ilin avqust ayında Naxçıvan arxeoloji ekspedisiyasının Muxtar Respublika ərazisində apardığı tədqiqatlar zamanı bu tip abidələr sırasına yeni bir ad əlavə olunmuşdur. V.H. Əliyev və S.H. Aşurov Sədərək rayonunda eyni adlı qala qeydə almış və orada ilkin tədqiqatlar aparmışlar.

«Sədərək qalası» (VII-VIII tablolar) eyni adlı kəndin cənub-şərq qurtaracağında, Şərur rayonunun Dəmirçi kəndi ilə sərhəddə, Vəlidağın şiş zirvələrindən birinin üzərində yerləşir. Sədərək kəndinin cənub-şərqini, Dəmirçi kəndinin isə şimal-qərbi əhatə edən Vəlidağın ən hündür zirvəsi dəniz səviyyəsindən 1242,2 m yüksəkdə yerləşir. Bu iki kəndin sərhədində Vəlidağdan kiçik bir silsilə ayrılaraq Araz çayına doğru uzanır və sanki Sədərək və Şərur düzənliklərini bir-birindən ayırır. Bu hissədə dağın zirvəsi dəniz səviyyəsindən 955,2 yüksəklikdə yerləşir və qalanın narınqalası məhz bu zirvədə yerləşir. Zirvənin cənub ətkləri çapılaraq magistral yol salınmış və beləliklə, dağın kiçik bir təpəşəkilli hissəsi Araz çayı istiqamətdə əsas silsilədən ayrı düşmüşdür. Bu hissə xalq arasında «Çapacaq» və ya «Dəhnə qapısı» adlandırılır. Başlanğıcını Türkiyədən alan Araz çayı Vəlidağdan 1,52 km, cənubda labirintlər şəklində burularaq Şərur düzü istiqamətində axınını davam etdirir. Dağın aşağı ətkələrini şərq, cənub və qərb istiqamətdə bir cərgə qala divarları əhatə edir. Divarlar adətən iri sal daşlardan qurulmuşdur. Tikinti zamanı bərkidici məhluldan istifadə olunmamışdır. Əksər hissəsi dağıdılmış birinci qala divarının hündürlüyü dağın relyefindən asılı olaraq müxtəlif istiqamətlərdə dəyişir. Daha çox təhlükənin gözləndiyi dağ yamaclarında divarlar nisbətən hündür və əzəmətlidirlər (8, 40-41).

Sədərək qalasının aşkar olunmasına qədər bu qalanın birinci divarının elmi ədəbiyyatda qədim suvarma sistemi olması fikri möhkəmlənmişdi. Bu abidəni qədim suvarma arxı hesab edən müəlliflərin fikrincə guya başlanğıcını Arpaçaydan götürən və təqribən 30 km uzunluğunda olan «Fərhad arxı» e.ə. I minilliyin əvvəllərində Sədərək düzənliyindəki əkin sahələrinin suvarılması üçün çəkilmişdir.

Lakin Sədərək qalasında aparılan ilkin elmi araşdırmalar «Fərhad ar- xı» barədə fikirlərin yanlış olduğunu, «Fərhad arxı» adlandırılan qədim abidənin Sədərək qalasının məhz birinci divarı olduğunu sübut etmişdir (8, s. 43).

Narınqala hissə birinci qala divarlarından fərqli olaraq dağın bütün zirvəsini əhatələyir. Narınqalaya çıxış iki istiqamətdə, şimal (Sədərək kəndi tərəfdən) və cənub (Dəmirçi kəndi tərəfdən) olmuşdur.

Sədərək istiqamətdə dağı bir cərgə qala divarı əhatələyir və ölçülərinə görə nisbətən böyük qala qapısı məhz bu istiqamətdə yerləşir. Giriş qapısının eni 6 m-dir. Qapının yanları bir növ bürcləri əvəz edən daxilə doğru düz bucaq formalı hörgüldən ibarətdir. Bucaqların qərb tərəfi sağa və sola doğru dağ boyunca uzanır.

Bu hissədə qala divarları iri, qismən yonulmuş sal daşları üst-üstə qoymaq yolu ilə hörülmüşdür. Dağıdılmış qala divarlarının qismən salamat qalmış hissələrinin bəzi yerlərdə hündürlükləri 1-1,5 m-dir.

Giriş qapısından sağ tərəfdə, dağın bu hissədəki ən hündür zirvəsində dördkünc bürc qurulmuşdur. Bu bürc çox güman ki, əsas nəzarətçi məntəqəsi olmuşdur. Dəniz səviyyəsindən 955,2 m yüksəklikdə yerləşən bu məntəqədən cənuba doğru daha iki dördkünc planlı gözətçi məntəqəsi yerləşir. Bu

məntəqələrdən qərbə doğru dağın sıldırım olduğu nəzərə alınaraq qala divarları qurulmamışdır. Maraqlıdır ki, bürclərin hamısı Şərur düzünün digər möhtəşəm qalası Oğlanqaladan fərqli olaraq dördküncdürlər Oğlanqalada bürclər dairəvi və qövsvaridirlər.

Narınqalanın cənub-şərq hissəsinin quruluşu daha maraqlıdır. Bu hissədə qala divarları terraslara uyğun olaraq pilləlidir. Qalaya Şərur düzü istiqamətindən olan girişin qarşısını kəsən birinci pillədə divarlar qala qapısı və onun hər iki tərəfində qurulmuş dördkünc bürclərlə tamamlanır. Lakin bu bürclər ölçülərinə görə kiçik olmuşdur (1,5x1,5 m). Çox güman ki, bu bürclərin hər birində bir döyüşçü keşik çəkmişdir. Bu qala qapılarından yuxarıya doğru olan terraslarda bəzən bir-birinin yanında, bəzən isə bir-birindən azca aralı geniş sahəli (20-30 m²) düzbucaq formalı yaşayış binalarının qalıqları qalmışdır.

Şərur istiqamətindən qalaya giriş iki dağ yamacları arasında qalmış vadi boyuncadır. Bu keçidin sol tərəfində Sədərək qalasının narınqalası yerləşir. Lakin sağ tərəfdən gözlənilən təhlükənin qarşısını almaq üçün Vəlidağın zirvəsinə doğru uzanan şərq hissəsində qala divarları qurulmuşdur.

Sədərək qalası özünün möhtəşəmliyi, memarlıq üslubu, tikinti texnikasına görə Naxçıvan bölgəsinin digər qədim qalalarından fərqlənir. Qalanın tikilməsi zamanı relyefə uyğun olaraq tətbiq edilmiş memarlıq üsulu Hett memarlığına daha yaxındır. Sədərək qalasının quruluşu ilə b.e. ə. XVIII-XIII əsrlərdə mərkəzi və şərqə Anadoluda mövcud olmuş, qədim dünyanın ən qüdrətli dövlətlərindən biri - Hett dövlətinin paytaxtı Hattuşa şəhərinin e.ə. XIII əsrə aid qala divarlarının qalıqlarının ümumi quruluşu arasında uyğunluq nəzərə çarpır. Şübhəsiz, Sədərək qalasında gələcəkdə aparılacaq arxeoloji qazıntılar bu mülahizələri tam dəqiqləşdirməyə imkan verəcəkdir (8, 45).

Qalanın tikinti xüsusiyyətini və mədəni təbəqəsinin xüsusiyyətini öyrənmək üçün uc yerdə kəşfiyyat şurfu qazıldı. Şurflardan biri dağın ətəyindəki birinci qala divarında, ikisi isə narınqalada qazıldı. Dağıdılmış aşağı qala divarının 2 m-lik hissəsi daxilədən təmizləndi. Müəyyən edildi ki, qala divarları iki cərgə iri qaya parçalarından qurulmuş, onların arasına kiçik daşlarla doldurulmuşdur. Bu sahədə aparılmış qazıntılar bir daha sübut edir ki, dağın ətəyini kəmərləndirən bu «Fərhad arxı» adlandırılan hörgü heç də qədim suvarma sistemi olmayıb Sədərək qalasının aşağı müdafiə istehkamıdır.

İkinci şurf qalanın narınqala hissəsində bir-birinə bitişik qurulmuş dördkünc tikililərdən birinin daxilində qazıldı. Maraqlıdır ki, qazıntı sahəsində arxeoloji materiala rast gəlinmədi.

Üçüncü şurf narınqalanın şimal və cənub bürclərinin arasında yerləşən gözətçi məntəqəsində qazıldı. Çox zaman bu məntəqə 1 və ya 2 gözətçi üçün olmuşdur və o bürclərin xarakterini daşımamışdır. Burada da arxeoloji materiala rast gəlinmədi.

Arxeoloji materiallar əsasən qalanın cənub ətəklərində, şosse yola tərəf hissədən əldə olunur. Onlar müxtəlif daş alətlərdən, saxsı məmulatından və muncuqlardan ibarətdir.

Qara-qonur rəngli obsidian nukleusun bir tərəfindən qəlpələr qoparılib. Şarşəkilli nukleusun diametri 8,5 sm-dir.

Dən daşlarının hamısı məsaməli tuf daşından hazırlanmışdır. Onların hamısının bir səthi yaxşı cilalanmışdır.

Təsərrüfat küplərinin hamısının gilində narin qum qatışıqı vardır. Qara, qonur və boz rəngli küplərin ağız kənarları xaricə doğru enli kəmərsəkilli çıxıntılıdır. Bir neçə təsərrüfat küpünün gövdəsini enli kəmərsəkilli və əksər hallarda bu enli kəmərin səthi cızma üsulu ilə dalğavari naxışlanmışdır.

Küpələr nisbətən zərif hazırlanmışdır. Onların əksəriyyəti qısa boğazlı şargövdəlidirlər. Ağız kənarları geriyə qatlanır. Əksəriyyətində dulus çarxında hazırlanma izləri aydın bilinir. Əksər hallarda gövdələri yapma və cızma üsulları ilə həndəsi motivlə naxışlanmışdır. Bəzən lentvari yapma kəmərin üzərinə maili çərtmələr vurulmuşdur. Bir ədəd kiçik həcmli küpün ağız kənarı geriyə qatlanmış, alçaq boğazının aşağısını basma xətt səthi haşiyələyir. Gövdəsinin yuxarisında ilgəkvari qulpu vardır. Qulpun üzərindəki üfqi dəşik xüsusi çubuqla açılmışdır.

Kasa tipli qablar adətən geniş diametrlidirlər. Onların əksəriyyətində ağız kənarından gövdəyə oradan isə oturaçağa keçid hiss olunmur. Kasaların əksəriyyəti daxildən cızma və basma üsulu ilə naxışlanmışdır. Kiçik həcmli kasalar adətən qulpsuzdurlar. İri həcmli kasaların ağız kənarına birləşdirilmiş qulplar şaquli və ya üfiqədirlər. Onların kiçik dəşikləri xüsusi alətlə açılmışdır.

Abidənin aşağı divarının yaxınlığında yerüstü aşkar edilmiş muncuqlar 4 ədəddir. Onların üçü əqiqdən doğranma üsulu ilə hazırlanmış və kiçik diametrlidirlər. Bir ədəd mavi rəngli pasta muncuğun top hissəsi hər iki tərəfə qabarıqdır. Onun kənarları kəsmə üsulu ilə naxışlanmışdır.

Səderək qalasının arxeoloji materialları Naxçıvanın son tunc-ilk dəmir dövrü abidələri üçün səciyyəvidir. Onların analoqlarına II Kültəpə, Şortəpə, Şahtaxtı yaşayış yerlərinin və həmçinin, Qalacıq, Qarabulaq, Zeyvə nekropollarının arxeoloji materialları içərisində tez-tez rast gəlinir.

2002-ci ildə aparılmış tədqiqatlar zamanı Səderək qalasının qədim sakinlərinin nekropolunu da müəyyənləşdirmək mümkün olmuşdur.

Səderək qalasının narıncıq hissəsindən cənuba doğru uzanan Vəlidağın iki nisbətən alçaq zirvəsi arasında ensiz yamac yerləşir. Yamacın Araz çayına doğru uzanan hissəsi Naxçıvan-Səderək avtomobil yolunun çəkilişi zamanı dağıdılmış və çox güman ki, burada yerləşən qədim qəbirlərə məxsus saxsı məmulatlarının sınıqları ətrafa səpələnmişdir. Burada yerləşən qəbirlərin yerüstü hissələri tamamilə dağıdılmışdır. Sahənin bəzi yerlərində yan-yan bir neçə daş düzümünün daş qutu qəbirlərinin qalıqları olduğu ehtimal olunur. Səderək qalasının aşağı divarlarının və həmçinin onun ətəyində yerləşən nekropoldakı daş qutu qəbirlərin üst daşları yerli əhali tərəfindən tamamilə

dağıldığında onların formasını müəyyənləşdirmək olduqca çətinidir. Bununla belə buradakı qəbirlərin hələlik biri qazılaraq tədqiq edilmişdir (8, 47-49).

Bu qəbrin şimal-şərq divarına (qalanın zirvəsinə doğru hissəyə) iri sal daşlar qoyulmuşdur. Dəfn kamerasının digər divarları kiçik daşlardan qurulmuşdur. Zaman keçdikcə bu daşlar kiçik ölçülü dəfn kamerasının daxilinə tökülmüş və nəticədə qəbir avadanlığı - keramika məmulatı güclü dağılmışdır. İnsan skeletinə rast gəlinməyən bu qəbirdə avadanlıqlar cənub-şərq divarı boyunca düzülmüşdür. Qəbrin daxilində kremasiya adətinin izlərinə rast gəlinmir.

Kiçik küpənin gövdəsi şarşəkillidir. Oturacağı və ağız genişdir. Qısa boğazlıdır. Hündürlüyü 12 sm, ağız kənarının diametri 9 sm, oturacağının diametri 7 sm-dir (IX tablo №1).

Hündürlüyü 24 sm olan ikinci küpənin gövdəsi basma üsulu ilə naxışlanmışdır. Gövdəsinin ortasını və çiyin hissəsini hər birində üç olmaqla basma üfüqi xətlər, bu xətlərin arasını isə hər birində 4 xətt olmaqla 4 yerdə şaquli basma xətlər bəzəyir (IX tablo №2).

Çiyin hissəsi qabarıq küpənin gövdəsini iki, çiyin hissəsini isə üç basma xətt haşiyələyir. Gövdəsində bir yerdə çox güman ki, dəfn prosesi zamanı dəşik açılmışdır. Hündürlüyü 27 sm, diametri ağız kənarında 13 sm, gövdədə 36 sm, oturacaqda isə 12 sm-dir (IX tablo №3).

Formaca əvvəlki küpəni təkrar edən dördüncü küpə qonur rənglidir. Çiyin hissəsini iki basma xətt haşiyələyir. Bu xətlərin aşağısının dörd yerdə çərtmə xətlər və onların aşağısından gövdənin mərkəzinə çəkilmiş basma xətlər bəzəyir. Hündürlüyü 28 sm, diametri ağız kənarında 15 sm, gövdədə 33 sm, oturacaqda 15 sm-dir (IX tablo №5).

Daş qutu qəbrin saxsı məmulatı sırasına bir ədəd badya tipli qab da daxildir. Oturacağı şarşəkilli, ağız kənarı genişdir. Hündürlüyü 19 sm, diametri ağız kənarında 24 sm, gövdədə 28 sm-dir (IX tablo №5).

Muncuqlar 40 ədəd olub əqiq və pastadan doğrama üsulu ilə hazırlanmışlar (IX tablo №6).

Sədərək daş qutu qəbrindən əldə olunmuş keramika məmulatı Naxçıvanın II Kültəpə, Şahtaxtı, Qarabağlar, Zeyvə, Qarabulaq abidələrinin materialları ilə eyniyyət təşkil edir. Bütün bu abidələrlə birlikdə Sədərək daş qutu qəbrini e.ə. II min. sonu - I min. əvvəlinə aid etmək olar.

Sədərək daş qutu qəbrində insan skeletinə rast gəlinməməsi faktı maraqlıdır. Bu tip qəbirlərin Naxçıvan ərazisindən tapılması yeganə hal deyil. Uzun illərdən bəri tədqiq edilən Şahtaxtı, Qarabağlar, Zeyvə, Qarabulaq qəbirlərinin heç birində, o cümlədən Çapacaq kurqanında insan skeletinə rast gəlinmir.

Fikrimizcə, önlərin cəsədlərinin qəbrə qoyulmaması adəti Naxçıvan ərazisində yaşamış qədim tayfaların dini-ideoloji dünyagörüşləri ilə bağlıdır. Bu məsələyə aydınlıq gətirmək baxımından Sədərək nekropolunun şimalında təmizlənmiş bir daş bina qalığı olduqca maraqlıdır.

Bina tam qazma formasında olmuşdur. Onu inşa etmək üçün qədim insanlar tikiləcək binanın hündürlüyünə uyğun olaraq yerdə xüsusi xəndək qazmışlar. Sonra binanın divarları cərgə-cərgə daşlardan gil məhluldan istifadə edilməklə hörülmüşdür. Daşlar yerli material olub üzərlərində heç bir işlənmə izləri bilinmir. Onlar kiçik ölçülüdürlər (20x25x22 sm). Hər bir cərgə hörüldükdən sonra arxa tərəfi torpaqla doldurulmuş və sonra növbəti cərgə hörülmüşdür. Divarların qalınlığı 20-25 sm-dən artıq deyildir. Binanın küncləri qövsvari formada olub olduqca dəqiqliklə qurulmuşdur. Şimal-şərq divarlarının kəsişdiyi hissədə binanın daha hündür hissəsi qorunub saxlanılmışdır. Burada onun hündürlüyü 1,70 m-dir. Binanın inşası qurtardıqdan sonra xüsusi hazırlanmış palçıq məhlulu ilə içəri tərəfdə daşlar arasında qalan boşluqlar suvanmışdır. Binanın döşəməsi də eyni palçıqla nazik qatla suvanmışdır. Binanın memarlıq quruluşunda daha çox diqqəti cəlb edən element onun daxilində yerdən qurulmuş və bir tərəfdən şərq divarına bitişdirilmiş səki formalı daş hörgüdür. Bir cərgə kiçik ölçülü daşlardan qurulmuş hörgünün eni 1,3 m, uzunluğu 1,5 m, hündürlüyü 15-20 sm-dir. Binanın şimal divarı ilə hörgü arasındakı məsafə 80 sm, cənub divardan olan məsafəsi isə 50 sm-dir. Qərb tərəfdə hörgü binanın divarından aralı olmuşdur. Binanın qərb divarı dağıldığından bu hissənin quruluşunu bərpa etmək mümkün deyildir. Eyni zamanda binanın daxilinə giriş qapısının olub- olmamasını söyləmək çətindir. Çünki binanın digər üç divarının salamat qalmış hissələri bu istiqamətlərdən giriş qapısı olmadığını söyləmək imkanı verir. Binanın yalnız üst hissələri dağıdılmış şərq divarının uzunluğu 2,4 m, qərb qurtaracaqları dağıdılmış şimal və cənub divarlarının uzunluqları müvafiq olaraq 2 və 1,7 m-dir (X tabelo). Maraqlı haldır ki, binanın daxili bütövlükdə kül qatı ilə doludur. Binanın daxilində qurulmuş səki tipli qurğunun üzərində isə yanma izləri daha çox bilinir. Binanın daxilindəki kül qatı təmizləndikcə onun daxilindən müxtəlif tipli saxsı qabların hissələri əldə olundu. Bundan başqa bir neçə kiçik obsidian qəlpəsi əldə olundu ki, onların heç birində işlənmə izləri hiss olunmur. Bütün bunlardan əlavə az miqdarda yanmış sümük qalıqları aşkar olundu. Sümüklərin insan və heyvana məxsus olmasını təyin etmək mümkün deyildir.

Əldə olunmuş arxeoloji materialların bir qismini küpə tipli qabların sınıqları təşkil edir. Bu tip qablar rənglərindən asılı olmayaraq (boz, qonur, qara) hamısı narın qum qatışıqlı gildən yoğrulmuş və yaxşı bişirilmişlər. Onlardan biri daxildən əlavə gil qatı ilə suvanıb. Ağız kənarları bir qismində xaricə azca mailidir. Başqa bir qismində isə köbəlidir. Boğaz hissələri alçaq və dardır. Bəzilərində gövdə hissə birbaşa ağız kənarından başlayır. Əksəriyyətinin gövdəsi tam şar formalıdır.

Arxeoloji materialların tədqiqi onların son tunc - ilk dəmir dövrünə aid olduğunu göstərir. Bu materialların analoqlarına Naxçıvanın demək olar ki, bütün həmdövr abidələrində rast gəlinir.

Tikintinin hansı məqsədlə inşa edilməsinə gəlincə, onun quruluşu və həmçinin, daxilindən müxtəlif sümüklərin və külün aşkar edilməsi binanın

xüsusi məqsədlərə xidmət etdiyini söyləməyə imkan verir. Nekropolun bir tərəfində yerləşməsi ondan krematori (ölən insanları cəsədlərinin yandırılması üçün istifadə olunan otaq) və ya qurbangah kimi istifadə olunması ehtimalını irəli sürməyə imkan verir.

Cırdatəpə qədim yaşayış yeri (7; 8). Abidə 2001-ci ildə müəllif tərəfindən qeydə alınmışdır.

Bu qədim yaşayış yeri Sədərək kəndinin cənub-qərbində, Araz çayının yaxınlığında yerləşir. XX əsrin başlanğıcında İrəvan-Naxçıvan dəmir yolunun çəkilişi ilə əlaqədar olaraq abidənin şərq hissəsi tamamilə dağıdılmış, Araz çayına tərəf hissəsi kiçik tərəcik formasında salamat qalmışdır. Yaşayış yerinin hazırda tədqiqat üçün yararlı sahəsi 1 ha yaxındır.

Cırdatəpə yaşayış yerindən toplanmış yerüstü materiallar daş əmək alətlərindən və saxsı məmulatından ibarətdir. Dən daşları qara rəngli tufdan hazırlanmış və yaxşı cilalanmışdır.

Saxsı məmulatı qara, qonur və boz rəngli gildən yoğrulmuş və əksəriyyəti yaxşı bişirilmişdir. Təsərrüfat küpləri qalın divarlı, nisbətən hündür boğazlı və şərgövdəlidirlər (XI tablo №1, 4, 5, 6).

Onlardan bir qisminin ağız kənarı daxilə və xaricə doğru çıxıntılıdır. Boğazın yuxarisını iki basma novşəkili xətt haşiyələyir (XI tablo №1, 4).

Küpə tipli qablar nisbətən zərif hazırlanmışlar. Qonur rəngli küpə kiçik diametrlə olub səthi parıldayanadək cilalanmışdır. Alçaq, silindrik boğazlı, gövdəsi qabarıqdır. Ağız kənarı azca xaricə qatlanır (XII tablo №3).

Çölmək tipli qablar alçaq boğazlı olub, odun təsirindən yanmışlar. Birinin boğaz hissəsi ağız kənarına doğru daralır. Ağız səthi kənara doğru çıxıntılıdır. Boğaz hissəsinin aşağısında aypara formalı yapma naxış vardır (XI tablo №7). Keramika üzərindəki belə aypara motivi qədim Cırdatəpə sakinlərinin dini təsəvvürlərində Aya inamın müəyyən yer tutduğunu göstərir.

Abidənin saxsı məmulatı içərisində kasa tipli qablar çoxluq təşkil edir. Onların hamısı nazik divarlı olub yaxşı bişirilmişlər. Ağız hissələri düz, bəzən isə xaricə doğru ensiz köbəlidlər (XII tablo №4). Bəzilərinin ağız kənarı gövdəyə doğru qatlanaraq xaricdən enli kəməri xatırladır (XII tablo №5, 6).

Saxsı məmulatının bir qismi təsərrüfat və məişətdə istifadə olunan qablann qulp hissəsindən ibarətdir (XII tablo №1).

Bir ədəd mineral daşdan hazırlanmış nəfis miniatür qab diqqəti cəlb edir. Bir tərəfində enli qulaqcıq tipli çıxıntısı vardır. Çıxıntı hər iki tərəfdən oyma zolaqlarla naxışlanıb. Kasayabənzər hissəsi daxilədən yaxşı cilalanıb. Oturacağı isə gövdədən başlayaraq oturacağın mərkəzinə doğru oyma zolaqlarla bəzədilmişdir (XII tablo №2).

Keramika məmulatının bir qismi isə orta əsrlərə aid şirli qablara məxsusdur. Onların bir neçəsi hər iki tərəfdən sadəcə olaraq mavi rəngli şirle örtülmüşdür. Kasa tipli qabın daxili mavi rəngli şirle boyanaraq üzəri tünd mavi və qəhvəyi rənglə həndəsi və nəbati formada naxışlanmışdır (XI tablo №1, 2, 8).

Yaşayış yerinin yerüstü materiallarına əsaslanaraq abidənin dövrü haqqında ilkin mülahizələr söyləmək mümkündür. Saxsı məmulatının əksəriyyəti son tunc-ilk dəmir dövrünə (e.ə. II min sonu - I min başlanğıcı) aiddir. Şərur və Sədərək düzündə qeydə alınmış Aşağı Daşarx, Zeyvə, Qarabulaq kurqanlarının, Dəmirçi qədim yaşayış yerinin və Sədərək qalasının arxeoloji materialları Cırdatəpə qədim yaşayış yerinin materialları ilə tam eyniyyət təşkil edir.

Yerüstü materialların bir qisminin orta əsrlərə aid olması göstərir ki, yaşayış yerində həyat uzun müddət davam etmişdir.

Yaşayış yerinin sakinləri əkinçilik, maldarlıqla məşğul olmaqla yanaşı, müxtəlif sənət sahələrinin, o cümlədən dulusçuluq və hərb sənətinin sirlərinə dərinlən bələd olmuşlar. Abidədən 1,5-2 km məsafədə yerləşən Sədərək qalası zaman-zaman qədim sədərəkliyə istehkamına çevrilmiş və bura sığınaraq onlar özlərini müxtəlif təcavüzlərdən qoruya bilmişlər.

Abidə hələlik, geniş tədqiq edilməsə də burada kəşfiyyət xarakterli qazıntı işlərini apara bildik.

Təpənin ətrafı ilbəl müxtəlif məqsədlərlə qazıldığından cənub tərəfdə alçaq yarğan əmələ gəlmişdir. Yarğanın kənarında 2x2,7 m ölçülü sahədə kəşfiyyət şurfu qazıldı. Torpaq kül ilə qarışıq olduğundan asan qazılır, lakin maraqlıdır ki, bu sahədə ancaq kül layları izlənilir. Təpənin üzərindəki «o» nöqtəsindən 1,05 m dərinliyə çatdıqda bütün qazıntı sahəsini örtən 15 sm-lik kül və kömür qatı təmizləndi. Bəzi ağac və qamışlar kömürləşərək qalmışdır. Bu təbəqədən aşağıya doğru qazıntı yenə 80 sm davam etdirildi. Təbəqə yenə asan qazılmasına baxmayaraq maddi mədəniyyət nümunələrinə rast gəlinmir. Lakin qazıntılar 2 m dərinliyə çatdırıldıqda təpənin mərkəzinə doğru oyuqlar açılmağa başlandı. Bu boşluq tamam yanmamış bina tavanının altında qalan sahə ola bilər. Lakin yenə arxeoloji material əldə olunmadığından qazıntıları dayandırmaq qərara alındı.

Yaşayış yerinin qərbində sütun altlığı əldə olundu. Ağ rəngli əhəng daşından yonulmuş çoxüzlü prizma formalı sütun altlığının yarısı sınıılmışdır. Salamət qalmış tərəfinin uzunluğu 23 sm, hündürlüyü 32 sm-dir. Üzərində heç bir naxış elementinə rast gəlinmir.

Yaşayış yerindən əldə olunmuş sürtgəc məsaməli tuf daşından hazırlanmışdır. Qalınlığı 4 sm olan bu ovalvari sürtgəcin bir tərəfi sınıılmışdır. Salamət qalmış hissəsinin eni 17 sm, uzunluğu 16 sm-dir.

Cırdatəpə qədim yaşayış yerinin arxeoloji materialları burada həyatın e.ə. II minilliyin sonlarından başladığını, əkinçiliyin, maldarlığın və sənətkarlığın bu abidənin qədim sakinlərinin başlıca məşğuliyyəti olmasını, zəngin mədəniyyətə əsaslanan oturaq həyatın orta əsrlərdə, təqribən 2000 ildən artıq bir müddətdə davam etdiyini söyləməyə imkan verir.

Qırmızı təpə orta əsr yaşayış yeri. Sədərək rayonu ərazisində orta əsrlərə aid abidələrdən biri də Qırmızı təpə yaşayış yeridir. Abidə Sədərək kəndinin şimali-qərbində Qarasu bulağının yaxınlığında qırmızı gil qatışıqlı

torpaqdan ibarət təpənin üstündə yerləşir. Torpağın rənginə görə əhali buranı Qırmızı təpə adlandırır. Bu ərazidə orta əsrlərdən başlanan həyat bu günə qədər davam etməkdədir. Məhz buna görə də qədim dövrlərə aid yaşayış yerinin böyük bir hissəsi hal-hazırda yaşayış evlərinin və onlara məxsus həyətyanı sahələrinin ərazisindədir. Qədim yaşayış yerinin Qırmızı təpənin üstündəki hissəsinin üst qatı dağılsa da alt qatlardakı arxeoloji materiallar əsasında abidə haqqında müəyyən fikir söyləmək mümkündür.

Hündürlüyü 8-10 m olan təpənin diametri 80-100 m-dir. Təpənin cənub tərəfi qismən dağıdılaraq həyətyanı sahələrə qatılmışdır. Dağıdılmış sahədə orta əsrlərə aid maddi mədəniyyət qalıqları ətrafa səpələnmişdir. Təpənin dağıdılmış cənub tərəfində şərq-qərb istiqamətində qurulmuş daş hörgünün qalıqları izlənilir. Hörgüdən şimala doğru gövdədən yuxarı hissələri dağıdılmış 4 ədəd təsərrüfat küpünün qalığı təmizləndi. Dīvara daha yaxın yerə basdırılmış təsərrüfat küpünün gövdə hissəsinin diametri 1,15 m, salamat qalmış hissəsinin hündürlüyü 1 m-dir. Ondan şərqə doğru 6 m məsafədə yerləşən ikinci küpün gövdəsinin diametri 85 sm, gövdəyədək olan hündürlüyü 80 sm-dir. Üçüncü küp birincidən 0,5 m qərbdə, dördüncü isə 2 m şimalda yerləşir. Onların hamısının badının qalınlığı 3 sm-dir. Gövdələrindən yuxarı hissələri dağıldığından onların yuxarı hissələrini bərpa etmək mümkün deyildir. Lakin, toplanmış maddi mədəniyyət qalıqlarına əsaslanaraq təpənin bu sahəsində təsərrüfat binasının qalıqlarının yerləşdiyini söyləyə bilərik. Çox güman ki, orta əsrlərdə Sədərək kəndinin məhəllələrinin biri məhz bu təpənin üzərində yerləşmişdir. Abidə haqqında müfəssəl məlumat yalnız onun geniş arxeoloji tədqiqindən sonra söylənə bilər.

Lakin bir faktı tam əminliklə qeyd etmək mümkündür ki, orta əsr Sədərək şəhəri (Kültəpə) mövcud olduğu dövrlərdə indiki Sədərək kəndində Qarasu bulağı ətrafında da həyat inkişaf edirdi. Sədərək şəhəri də məhz bu bulaqdan saxsı borulardan çəkilmiş xətt vasitəsilə içməli su ilə təmin edilirdi.

Qırmızı təpədən toplanmış maddi mədəniyyət qalıqları əsasında burada yaşayışın ilk orta əsrlər dövründən (IV-VIII əsrlər) mövcudluğunu söyləmək mümkündür. Lakin abidədə gələcəkdə apanacaq əsaslı arxeoloji qazıntılar burada daha qədim dövrlərə aid materialların aşkarlanması ilə nəticələnə bilər (18, 65-66).

1. ƏDƏBİYYAT:

2. Abbasov A.A., Müseyibli N.Ə. Zəyəmçay nekropolunun bəzi dəfn adətləri. «Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası». Bakı, 2003, № 2.
3. Əliyev V. Sədərək eneolityaşayış yeri. Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası. Bakı, 1985, №2.
4. Əliyev V.H. 1977-ci ildə Şərur ərazisində aparılan arxeoloji kəşfiyyat haqqında hesabat. AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun ÇTŞ-nin Elmi Arxivi. H-222.
5. Nagel B., Ştrommenger Y. Qalakənd. Bakı, 1999.

6. Məmmədov V.C. Sədərək qədim yaşayış yeri. Şərur qədim diyardır. İliç şəhəri - 1988.
7. Müseyibli N., Zəyəmçay nekropolunda arxeoloji qazıntılar. «Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası». Bakı, 2004, № 2.
8. Müseyibli N.Ə., Aşurov S.H. Sədərək və Şərur rayonlarında 2002-ci ildə aparılmış arxeoloji işlərin hesabatı. AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun ÇTŞ-nin Elmi Arxivi.
9. Müseyibli N.Ə. Qədim Sədərək. Bakı, 2003.
10. Müseyibli N.Ə. Gəmiqaya. Bakı, 2004.
11. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку, 1982.
12. Агаев Г. Шахтагы в эпоху поздней бронзы и раннего железа. Баку-Москва, 2002.
13. Алиев В.Г. Культура эпохи средней бронзы Азербайджана. Баку, 1991.
14. Кесаманлы Г.П. Археологические памятники эпохи бронзы и раннего железа Дашкесанского района. Баку, 1999.
15. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб, 1852.
16. Эвлия Ч. Книга путешествий. Москва, 1983.

THE ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS OF THE DISTRICT OF

SADARAK

Najaf Museibli

Summary

The district of Sadarak comprises the north-west part of Nakchivan region. The fertile natural-geographical environment of Sadarak region involved the attention of the tribes of ancient farmers-cattle breeders during the Eneolithic and Neolithic periods. There were discovered and studied settlements and grave monuments in the territory of Sadarak referring to the Eneolithic and Neolithic periods (the Karki monuments, the kurgan Chapajaq, "the City place", Cirdattepe, the castle of Sadarak etc.). The settlement as the type of city was in this territory in the Middle Ages. There is information about this city in the written sources of Middle Age. During of archaeological excavations the above mentioned monuments there were discovered several archaeological materials-stone tools belonging to the ancient farmers, different type of ceramic pots, decorative materials etc.

Keywords: Nakhchivan, Sadarak, settlement, eneolit, Chapajaq.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ САДАРАКСКОГО

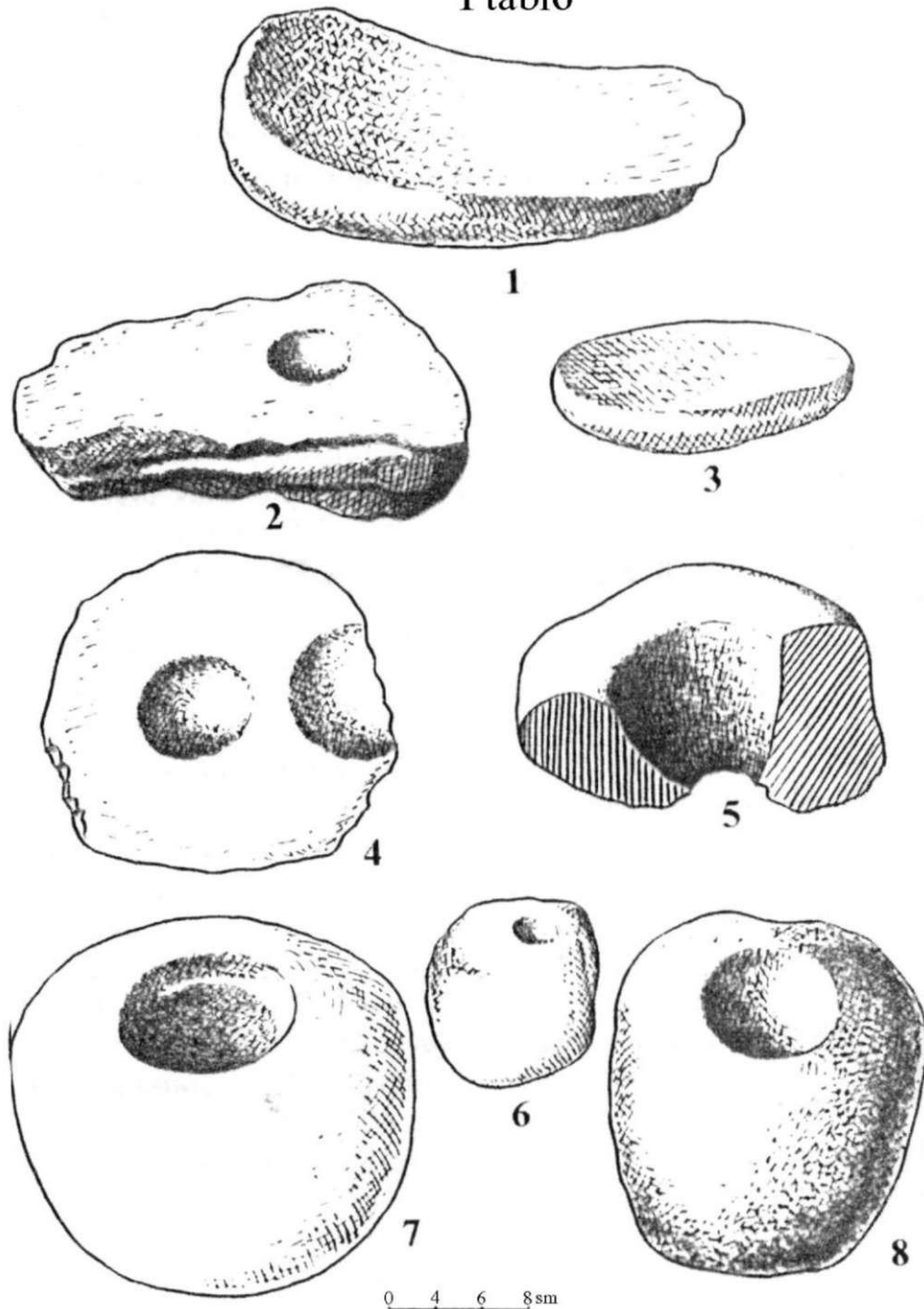
РАЙОНА

Наджаф Мусейбли Резюме

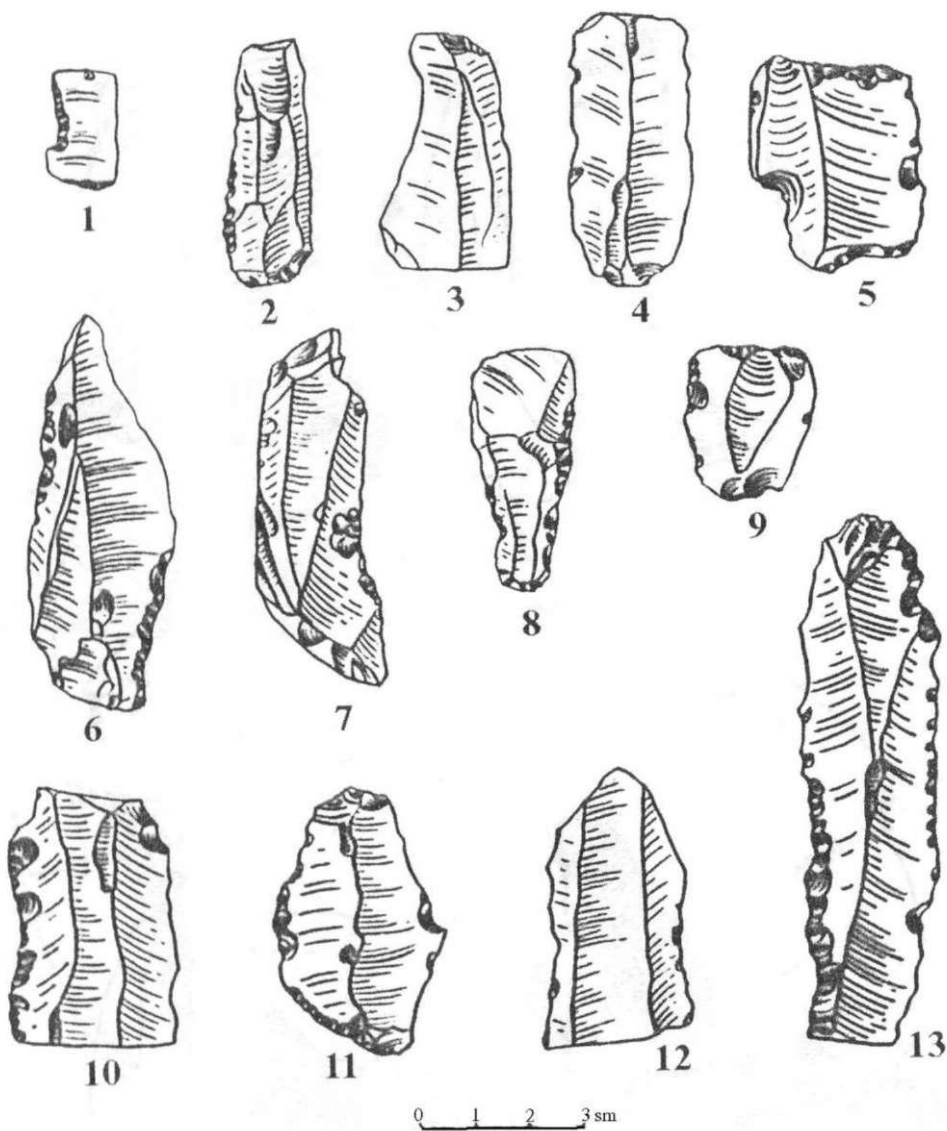
Территория Садаракского района занимает крайнюю северо-западную часть Нахчыванского региона. Благоприятное природно-географическое положение, плодородные земли Садарака привлекали внимание древних земледельцев и скотоводов эпох энеолита и бронзы. На территории Садаракского района обнаружены и изучены поселения и погребения периодов энеолита, ранней (Садаракское поселение), средней и поздней бронзы (памятники Кярки, Чапачакский курган, поселения «Шехер-йери», Джырдатепе, крепость Садарак и др.). В средние века на этой территории образовалось поселение городского типа, о котором упоминается в средневековых письменных источниках. Во время раскопок на вышеназванных памятниках обнаружены многочисленные археологические материалы - каменные орудия древних земледельцев, разнотипные керамические сосуды, украшения и др.

Ключевые слова: Нахчыван, Садарак, поселение, энеолит, Чапачак.

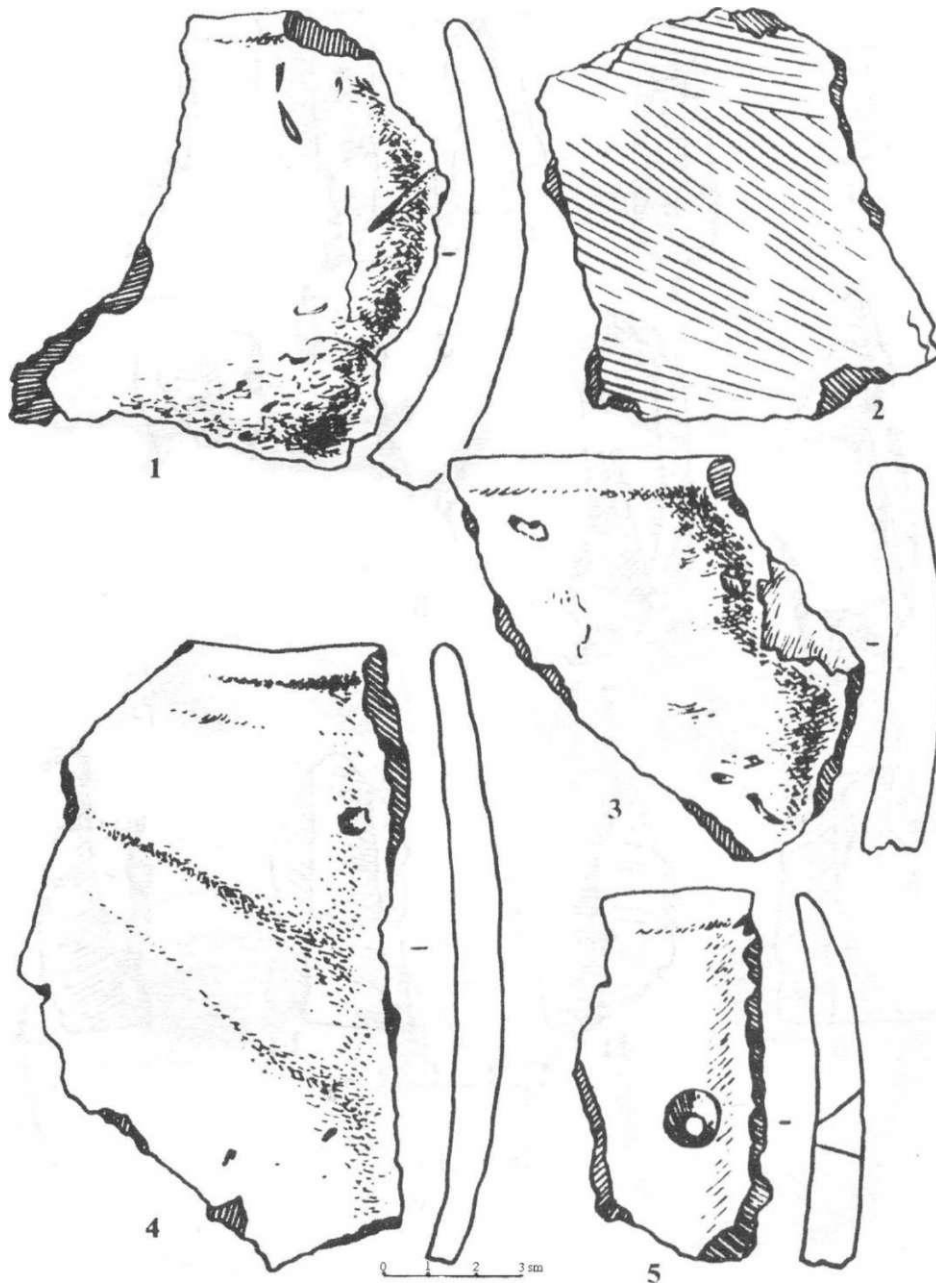
I tablo

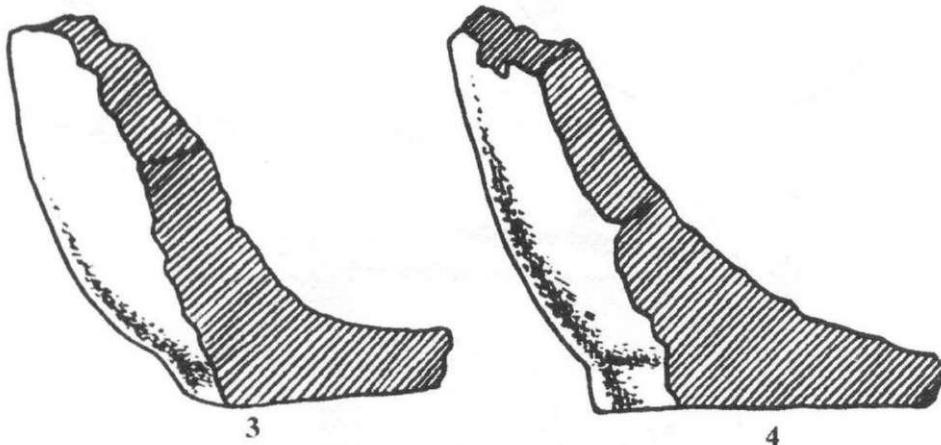
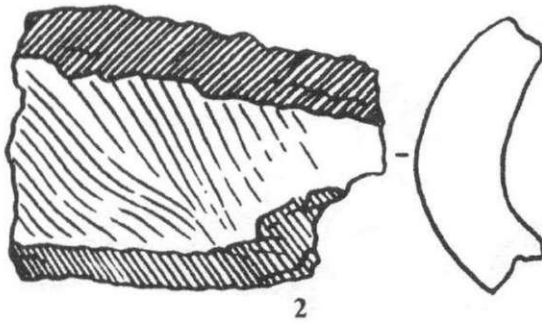
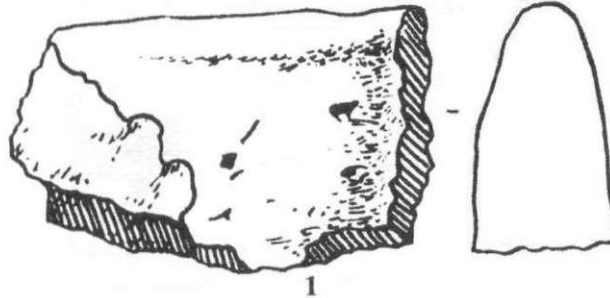
II tablo

III tablo

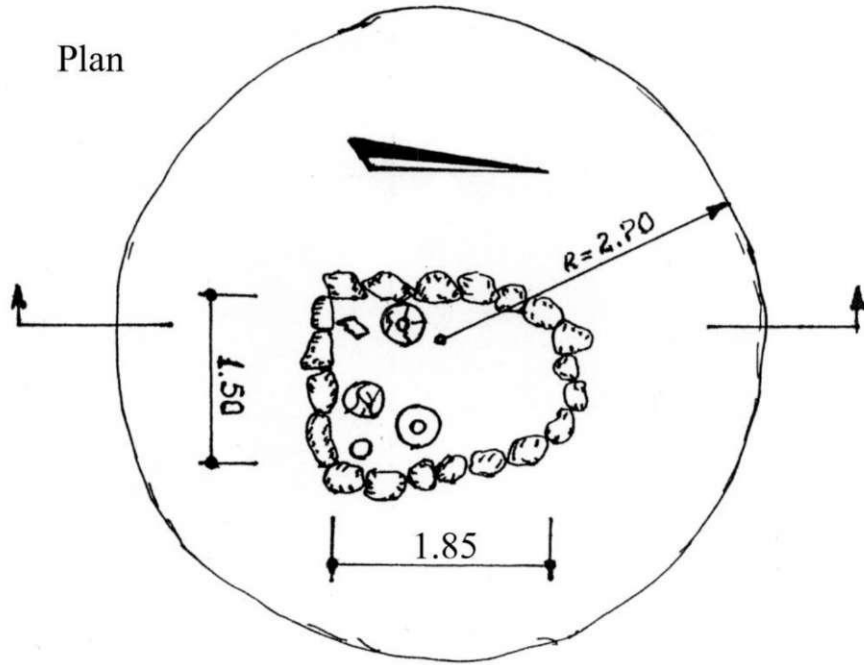

IV tablo

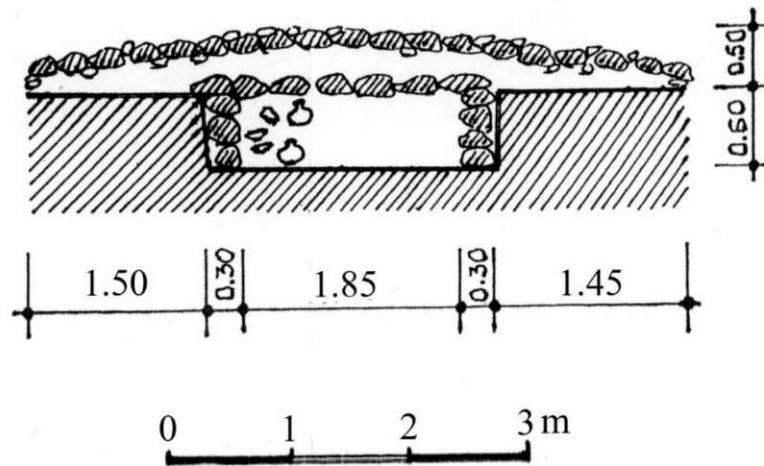

V tablo

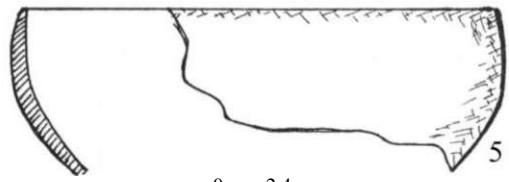
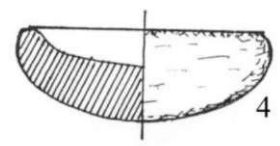
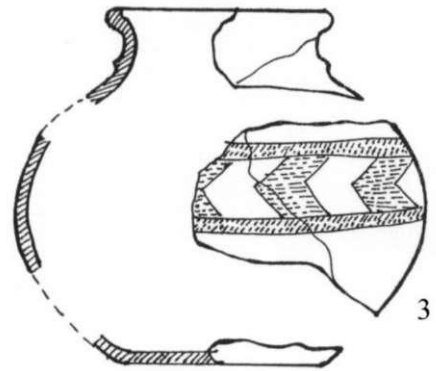
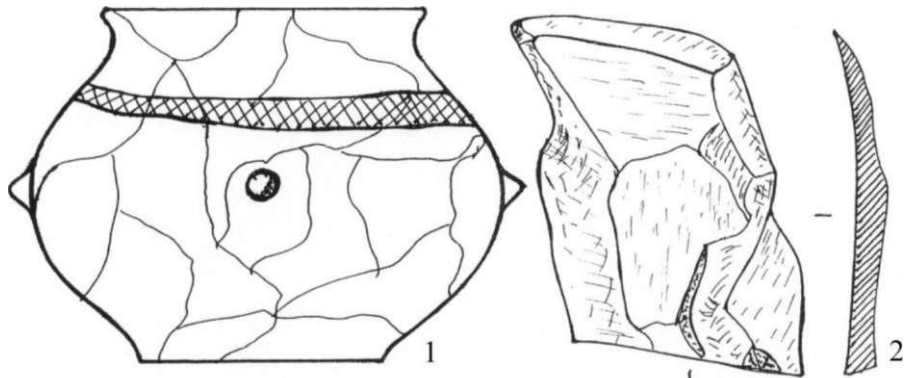
Sədərək rayonu Çapacaq kurqanı

Kəsik

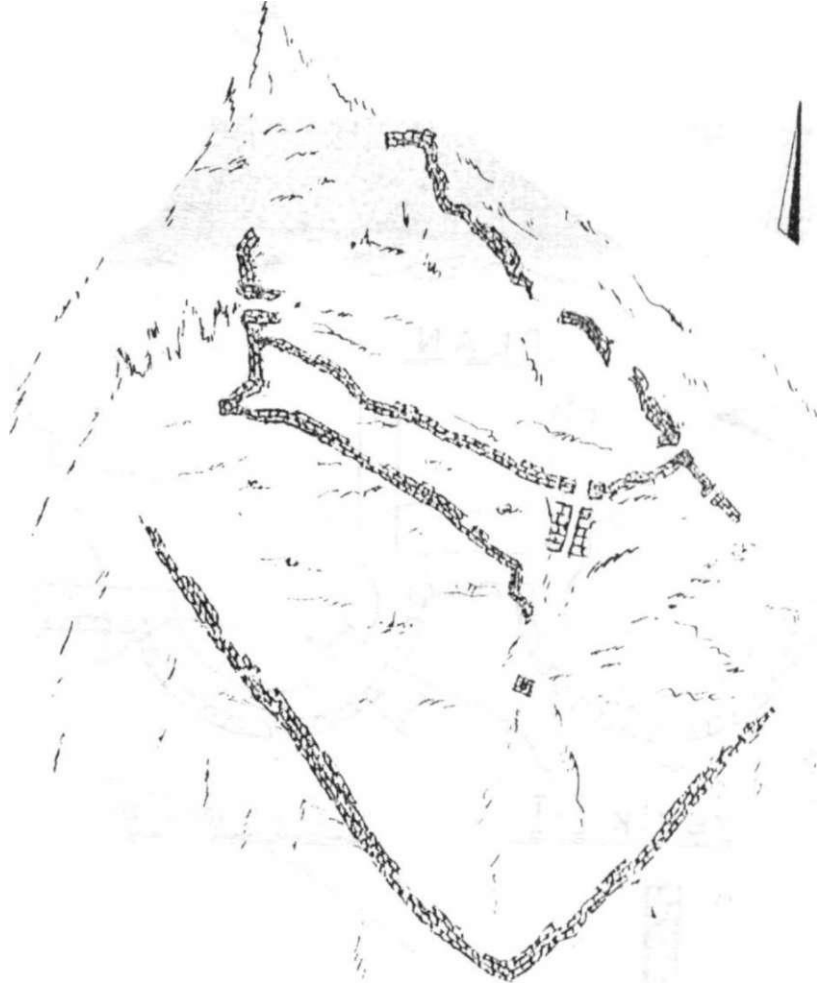

VI tablo

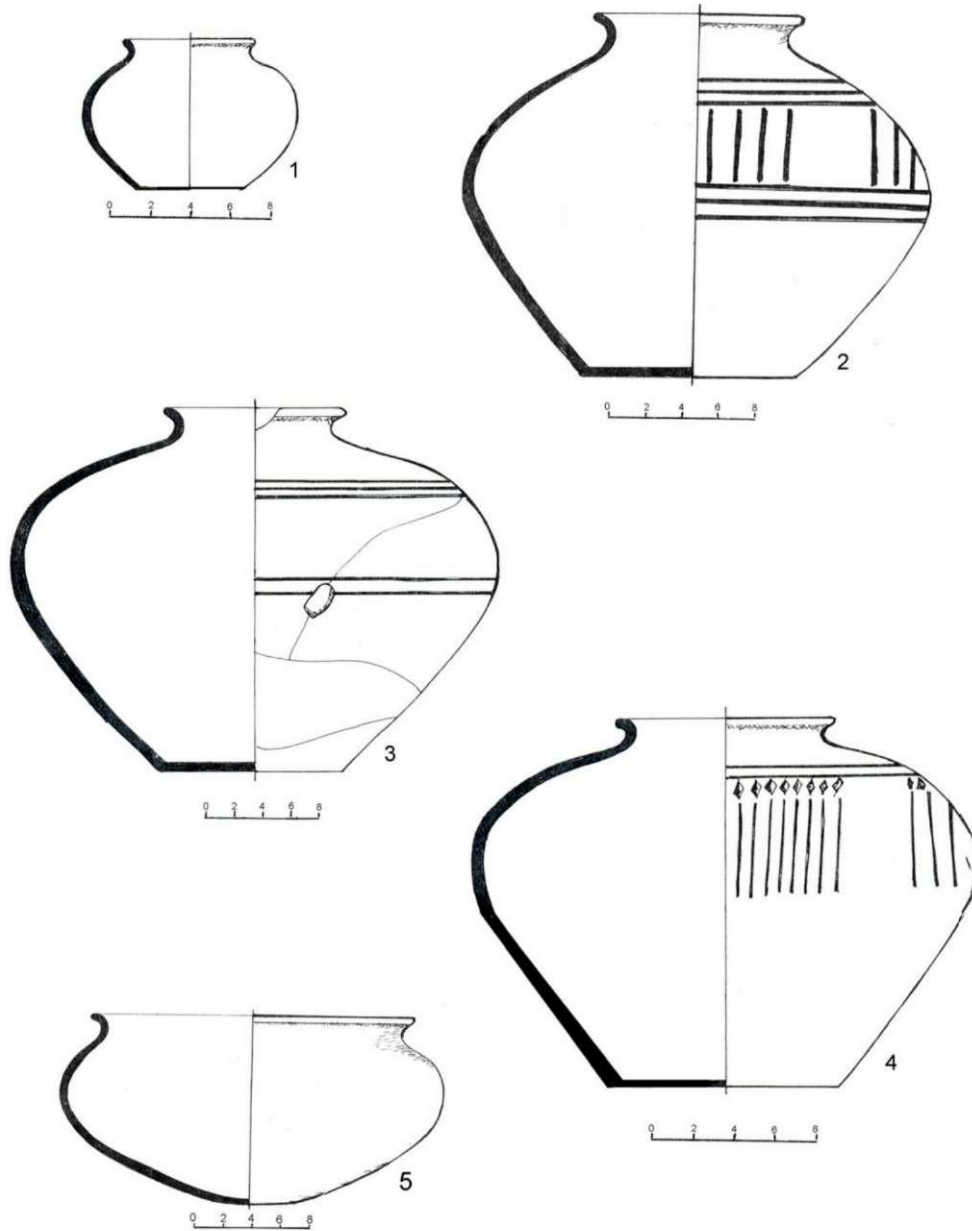

0 24 sm
1_1_1

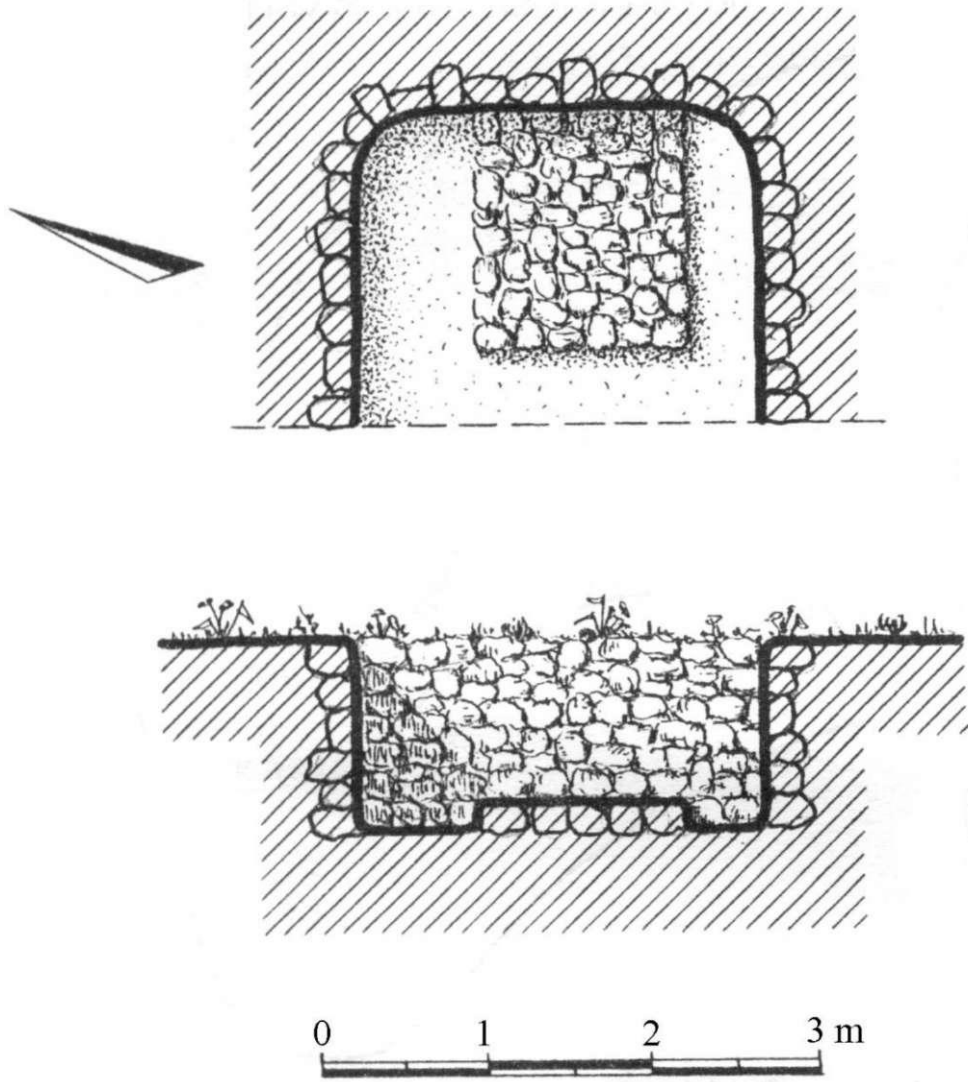
VII tablo
NAXÇIVAN MR SƏDƏRƏK QALASINININ ÜMUMİ
GÖRÜNÜŞÜ E.Ə. II min. SONU - I min. ƏVVƏLİ

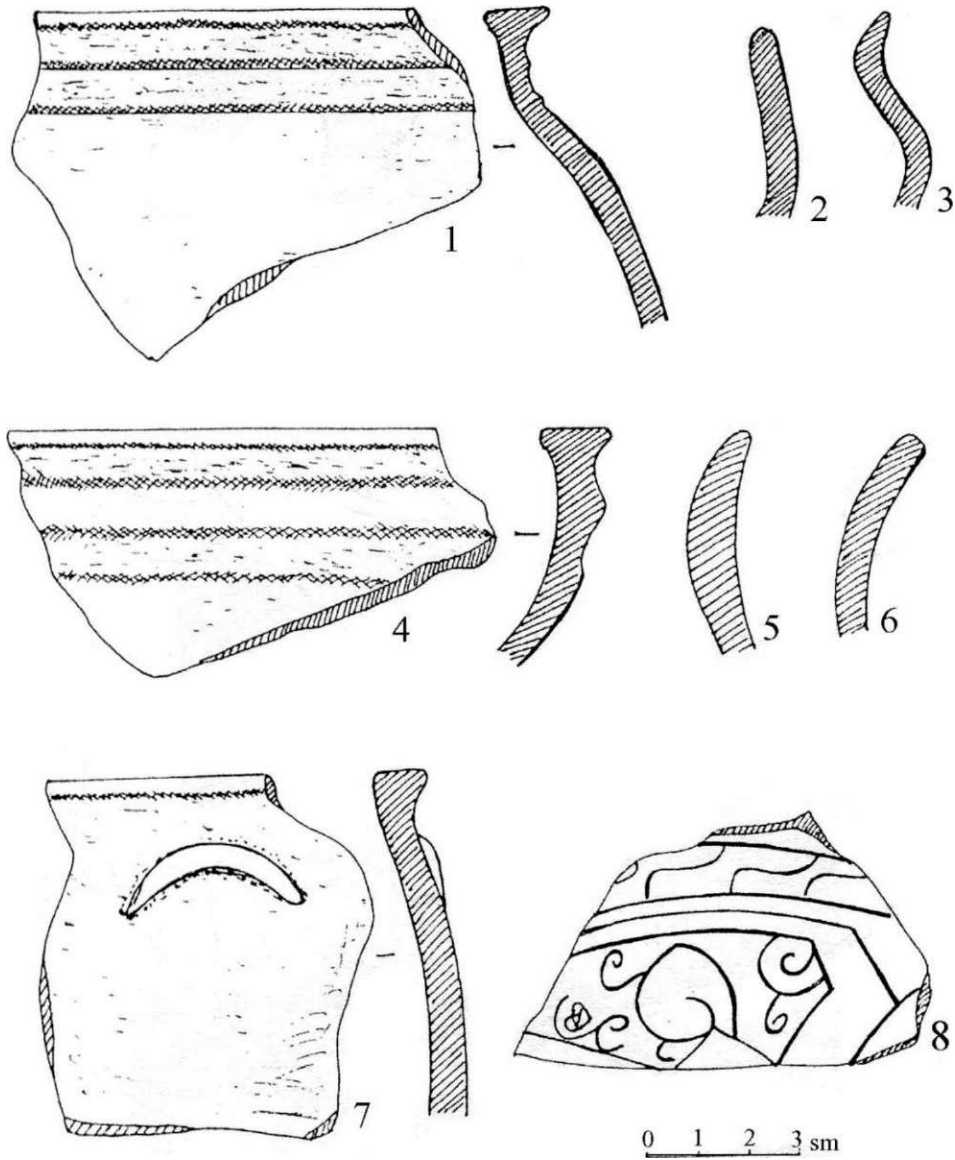
IX tablo

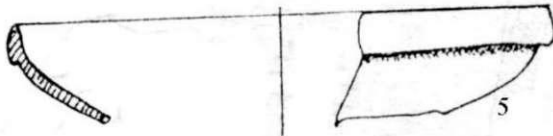
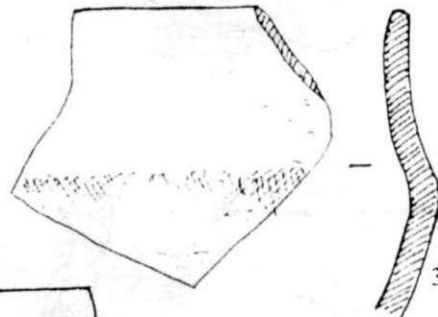
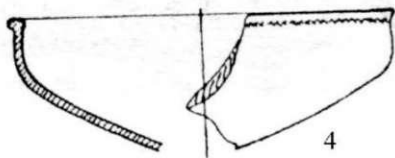
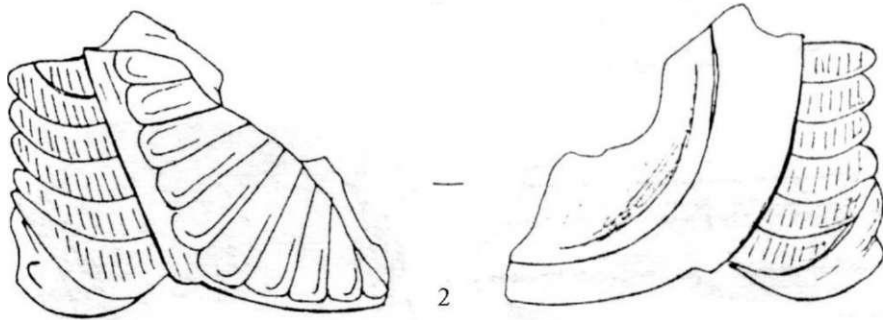
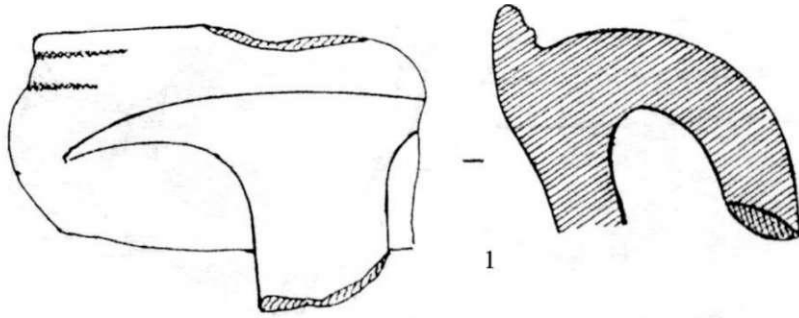
X tablo

XI tablo

XII tablo

0 1 2 sm

0 1 2 sm

THE SPIRITUAL CULTURE OF THE ANCIENT FARMER AND CATTLE-BREEDER TRIBES OF NAKHCHIVAN

Veli Bakhshaliyev

velibahshaliyev@mail.ru

(National Academy of Sciences of Azerbaijan Nakhchivan Branch)

Keywords: Nakhchivan, ancient plougher, cattle-breeder, kin, spiritual culture.

The archaeological finds allow us to learn something about people's religious beliefs and traditions in the Neolithic, Chalcolithic and Bronze Age.

Works of art belonging to Neolithic and Chalcolithic Age in Nakhchivan are represented by the painted vessels found at Kültepe I.

The pottery comprises vessels of different types. All are handmade; they are generally well fired and made from a fabric tempered with chaff and sand. Most are red in colour, although there are some examples in grey and black, while one group has painted decoration. Only two vessels were recovered intact; the rest were found in small pieces. So far 13 painted vessels have been found at Kültepe I (Figure 1), and these can be divided into two groups of material (1, p. 72-73). The first group is well made and has a fabric containing a sand tempering, while the second group, also well fired, is made from a fabric containing chaff. Although there are slight differences between the two, these painted vessels from Kültepe I find parallels in the wares from Geoy Tepe in the Lake Urmiah region.

One of the painted vessels found at Kültepe I resembles Halaf ware in shape and decoration, but the rest mainly have different characteristics. In reality, there is no influence from the Halaf culture, but the Kültepe I vessels show rather the characteristics of the Ubaid culture. These characteristics are apparent on the unpainted wares, and for this reason the Chalcolithic level at Kültepe I is thought to be contemporary with the Ubaid period.

Works of art belonging to Kura-Araks culture are represented by the animal figures made from clay, worship mountings and examples of ceramics decorated in different designs.

In this respect the temples found in the Early Bronze Age levels at Kültepe II are particularly significant. The example that was excavated in the eleventh building phase is round, while the one found in the sixth building phase has a rectangular plan. It appears that both buildings were used over a considerable period, and each figure in the form of ox heads was found in the fire-places. These finds indicate that the ox cult had an important place in the Kura-Araks culture, and the making of vessel handles in the shape of ox horns must be connected with it. The ox-head figures had an abstract form in the

earlier periods, but later they take on a more realistic appearance. At this time people also worshipped a god of plenty. This god's existence has been proved by the presence of the horseshoeshaped ceremonial hearths that resemble human figures. From studying the representations that are found on pottery of the Kura-Araks culture it is assumed that at this time people also worshipped sheep and goats and celestial bodies. Amongst the latter the worship of the sun and the moon have a particularly important place.

A part of works of art belonging to Middle Bronze Age is represented by painted ceramics. Investigations show that a part of the descriptions on the painted vessels is in a mythological motif (Figure 2)

The results of archaeological investigations at their present stage indicate the following facts. The Middle Bronze Age culture of the Nakhichevan region was created by semi-nomadic or settled people (4, p. 72). The hypothesis put forward by some scholars that this impressive culture is a continuation of Kura-Aras Culture, in our opinion, is neither veracious nor convincing. Indeed the painted pottery tradition has never completely coincided with the wide diffusion sphere of Kura-Aras Culture. Furthermore, the Middle Bronze Age in some parts of north Azerbaijan and Transcaucasia, particularly north Georgia, is characterized by black burnished ware with impressed decoration (3, p. 34). Painted pottery, on the other hand, is only dense in Nakhichevan, in Urmiye basin and especially in northeastern Anatolia. Painted pottery diffused in the southern part of Caucasia must have originated in the settlements and necropoleis of Nakhichevan, Urmiye basin and northeastern Anatolia. Along the Aras valley, in modern Armenian lands, cultural relations with the above-mentioned centers may be surmised. However, this observation, too, remains conjectural, due to the insufficiency of archaeological evidence at present.

The painted pottery tradition formalized in the Nakhichevan region throughout the Middle Bronze Age survived until Early Iron Age. Pottery with polychrome painted decoration, which is rare or completely missing in Transcaucasia, is found densely in Nakhchivan. Application of paint on teapot forms characteristic of the Early Iron Age and on pottery with relief decoration characteristic of Khodjalı-Gedebey culture also points out to the existence of an old tradition. Moreover, many settlements in the Nakhichevan region, as exemplified by Kültepe II, appear to be the main production centers of painted pottery.

The painted pottery culture in the Nakhichevan region changed and took up a totally different form when a new culture named Khodjalı-Gedebey culture (2, p. 124) showed up towards the end of the 2 nd millennium B.C. Painted pottery, now quite rare, bears witness to the persistence of this tradition in some localities the Iron.

The appearance of the features belonging to Khodjalı-Gedebey culture in Nakhchivan material culture which was characterized by painted ware

beginning with the Middle Bronze Age shows that the appearance was connected with the southward movement of the tribes carrying that culture.

The cultural survivals in Nakhchivan are of great importance for studying the life style, art, religious belief and ethnogeny of the people who played a great role in the economic and political life of Azerbaijan at the end of the second and beginning of the first millenium B.C.

The Gemikaya rock carvings are in the summer pastures of Garangush, Nabyurdu, and Cambishirlan which lie to the Southern and Western slopes of the pick Gapticik which is 3907 m. above the sea level. The rock paintings are mainly in the summer pasture Garangush. The pictograms drawn on the grey and black rock pieces are mainly rose- coloured. But the carvings of earlier period turned black under the influence of nature and some of them are overgrown by moss.

Being of small volume the petroglyphs are of schematic form and are drawn by the techniques of digging and engraving. A few pictograms belonging to the Middle Ages are drawn by means of the technique of scratching.

The folklore and ethnographical materials are of great importance for finding out the main idea of these works of fine arts, which serve as a good source for studying the ancient history of our people. These drawings reflect the ideas connected with the creation of the world and mankind about the world are as old as human society itself. Frailty of life, water of life of mankind, continuation of life in another world caused the appearance of the ideas about the disturbance of regular human life by evil forces.

Azerbaijan's people ideas about the world were diverse. In spite of being complicated by the activity of the mythological personages and characters, these ideas reflect one simple philosophy, that is, the origin of the world, the conception of life and death.

Though the world outlook of the people sometimes appears as the synthesis of animism, magic and totemism, it reflects a complete system of thinking. These ideas reflect a complete system of thinking. The ideas find their reflection in different genres of folklore, including songs and dances.

The myths and mythological images reflected in Azerbaijani folklore are reflections of the ideas of our people about the structure of the world. According to these ideas there exists one more world underneath and above the world in which people live. Gods, forces of good will are in the sky, but the other world is underneath the world the people live in or around that world.

The processes in this and that worlds which are opposed are interrelated. Death is the invariable condition of life. It is the main pledge of the constant development of living beings, the main guarantee of their getting renewed. The owner of the sky, the Earth and the other world are reflected by mythological personages. Creation of connection with these beings, praying, killing as a sacrifice and fulfillment of ether rituals is the main guarantee of the people's

success and these petroglyphs are connected with these trusts. The semantics reflected in these carvings is defined of the world.

By using archeological and ethnographical materials as well as folklore in investigations it has been possible to explain the content of some groups of rock carvings. Choice of the Azerbaijani folklore as a foothold has enabled to restore the mythological world model of the ancient tribes who settled in Nakhchivan in the IV-I millennium B.C. as well as to compare it with the model of the type reflected in the folklore of the turks. Investigation of the Gemikaya pictograms from the position of the world outlook of the turks is quite natural. Because the ancient Eastern culture influenced greatly the folklore and ethnography of the Azerbaijani turks who were closely associated with that region over thousands of years. Therefore the Azerbaijani folklore was used for the investigation of the religious-mythological content of the rock carvings (5, p. 60-134).

The facts found out proves the influence of the Eastern peoples, especially shumers on the ancient tribes which lived in Azerbaijan.

Gemikaya petroglyphs, being a syncretic cultural monument appeared as the synthesis of the world outlook of our great ancestors, animism, magic and totemism. The investigations show that these ancient drawings reflect the world outlook, belief, the thoughts about the creation of the world, life and death of great ancestors who settled in the territory of Azerbaijan. These drawings reflect the importance of killing animals as sacrifices in order to ensure the prevention from natural disasters, to guarantee fruitfulness. The hunting myths reflecting the success of hunting, prohibition of useless hunting connected with the life style of the ancient people also find their reflection in rock carvings.

Guarantee of fruitfulness, fight between the opposing beginnings form the main content of the Gemikaya petroglyphs.

BIBLIOGRAPHY:

1. Абибуллаев, О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982..
2. Алиев, В.Г. Культура эпохи средней бронзы Азербайджана. Баку: Элм, 1991.
3. Baxşəliyev Vəli. Naxçıvan Arkeolojisi / The Archaeology of Nakhchivan. Istanbul: Arkeoloji ve Sanat, 1997.
4. Belli O.; Baxşəliyev V. Middle and Late Bronze Age Painted Pottery culture of the Nakhchivan Region. Istanbul: Arkeoloji ve Sanat, 2001.
5. Baxşəliyev Vəli. Gemikayatesvirleri. Bakı: Elm, 2003.

NAXÇIVANIN QƏDİM ƏKİNÇİ-MALDAR TAYFALARININ MƏNƏVİ MƏDƏNİYYƏTİ

Vəli Baxşəliyev

Xülasə

Naхçıvan abidələrindən aşkar olunan arxeoloji materialların bir qismi bu ərazidə məskunlaşan qədim əkinçi-maldar tayfaların mənəvi mədəniyyətini öyrənməyə imkan verir. I Kültərinin birinci təbəqəsindən aşkar olunan boyalı keramik məmulatı üzərində müxtəlif rəsmlərə rast gəlinir. Bu qablar üzərində olan dalğalı xətlər tədqiqatçılar tərəfindən suyun rəmzi olaraq qəbul edilmişdir. I Kültərdən aşkar olunan Xalaf tipli boyalı çölməyin üzərindəki naxışlar da qədim əkinçilərin inancları ilə bağlıdır.

Kür-Araz mədəniyyətinə aid qablar üzərində rast gəlinən spiral şəkilli naxışlar, dairəvi batıqlar və müxtəlif formalı həndəsi ornamentlər qədim insanların ideoloji görüşlərini əks etdirir. Bu naxışların semantikasi ilə bağlı müxtəlif fikirlərin söylənilməsi də bunu təsdiq edir. Bəzi tədqiqatçılar spiral ornamentin Günəşi, bəziləri isə heyvan buynuzlarını simvolizə etdiyini qeyd etmişlər. Ümumiyyətlə Kür-Araz mədəniyyətinə aid qablar üzərində olan müxtəlif motivli rəsmlər o dövrdə yaşayan insanların ideologiyası ilə bağlı olmuşdur.

Naхçıvanda yaşayan qədim insanların mənəvi-mədəniyyəti ilə bağlı arxeoloji materiallar daha çox Orta və Son Tunc dövrünə aiddir. Bu dövrdə müxtəlif motivli mifoloji rəsmlər, o cümlədən həyat ağacı, xaçşəkilli işarələr, arxa-arkaya, ya da qarşı-qarşıya duran heyvan rəsmlərinə rast gəlinir. Bu rəsmlər Gəmiqaya təsvirlərində də əks olunmuşdur. Araşdırmalar göstərir ki, qədim sənət nümunələri üzərində əks olunan təsvirlər Azərbaycan xalqının ulu əcdadlarının mifoloji düşüncə tərzini əks etdirmişdir.

Açar sözlər: Naхçıvan, qədim, əkinçi, maldar, tayfa, mənəvi mədəniyyət.

ДУХОВНАЯ КУЛЬТУРА ДРЕВНИХ ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКО-СКОТОВОДЧЕСКИХ ПЛЕМЕН НАХЧЫВАНА

Вели Бахшалиев

Резюме

Археологические материалы, обнаруженные при раскопках позволяют изучать духовную культуру древних земледельческо-скотоводческих племен.

Орнаменты на керамике Кюльтепе I интерпретированы многими исследователями. Орнаменты на керамике Халафского типа связаны с верованиями древних земледельцев, а спиралевидные налепы, круглые (пальцевые) углубления и другие геометрические орнаменты Куро-Аракской культуры отражают их идеологические взгляды. Семантика спиралевидных орнаментов интерпретируется исследователями по-разному. Одни считают их символом солнца, другие - имитацией рогов животных.

Археологические находки, связанные с духовной культурой древних земледельцев, обнаруживаются часто в период средней и поздней бронзы. Аналогичные орнаменты встречаются также в наскальных изображениях Гямикая.

Ключевые слова: Нахчыван, древний, земледелец, скотовод, племена, духовная культура.

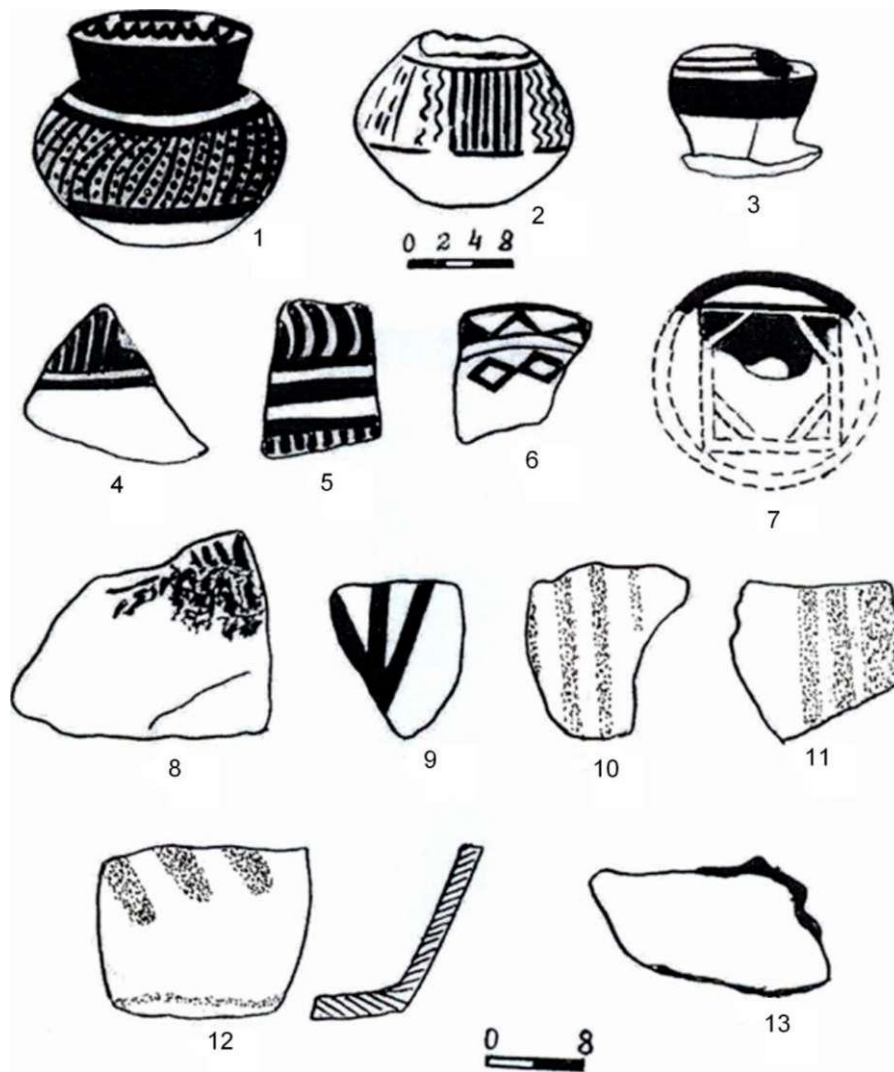

Fig. 1. Painted pottery from the Neolithic (2) and Chalcolithic occupation level from Kutepe.

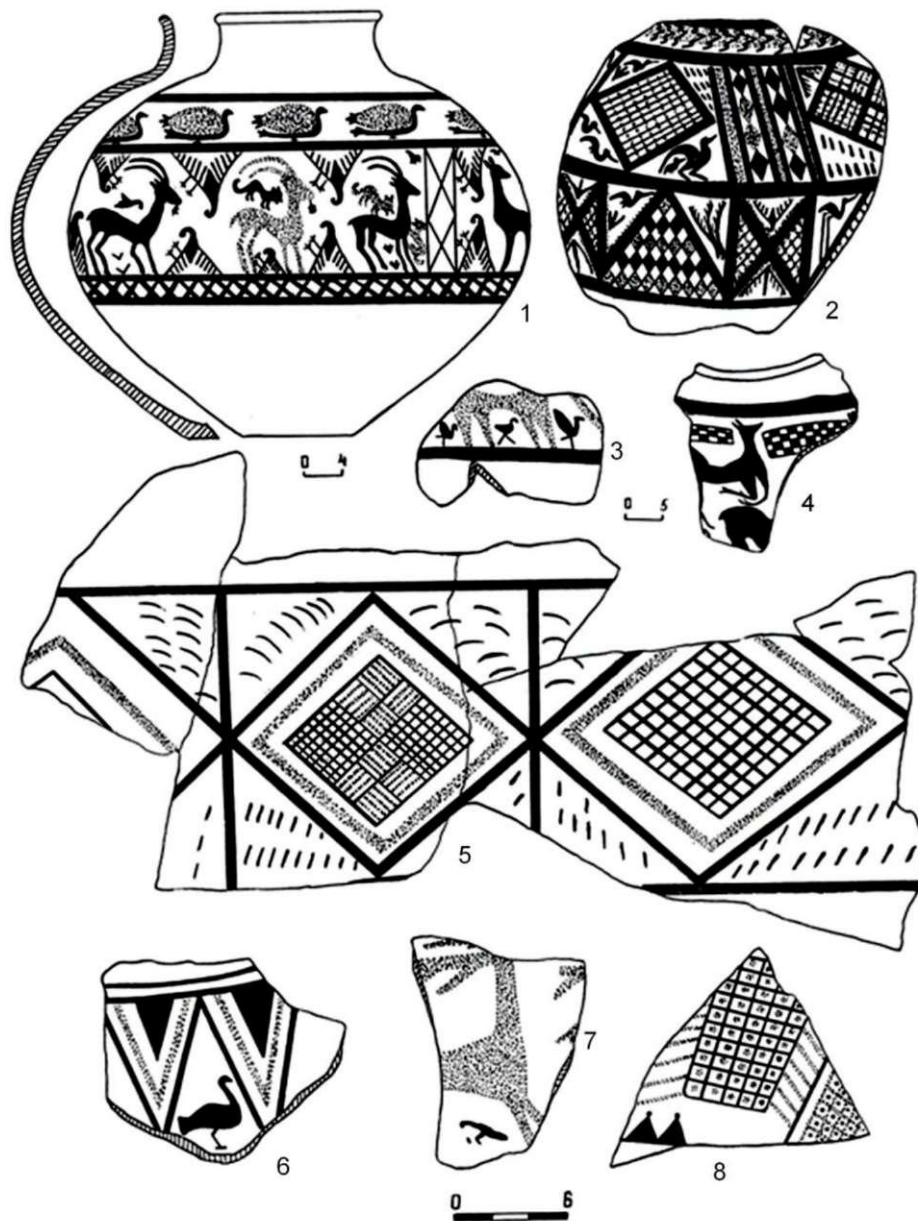

Fig. 2. Examples from polychrome, richly decorated painted vessels

GILAN ÇAY VADISININ ARXEOLOJİ ABİDƏLƏRİ

(E.ə. III - I minilliklər)

Bəhlul İbrahimli

ibrahimlib@mail.ru

(AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu)

Açar sözlər: Naxçıvan, Ordubad, Gilan çay, Plovdağ, Xalı-Keşan, Muncuqlutəpə.

Kiçik Qafqazın Zəngəzur silsiləsinin cənub ətəklərini əhatə edən Naxçıvan bölgəsi arxeoloji abidələrlə zəngindir. Arxeoloji abidələr ən çox, suyunu Kiçik Qafqaz dağlarının daim qarlı örtülü zirvələrindən alan və Araza tökülən dağ çayları vadilərində, xüsusən də dağətəyi və düzənlik ərazilərdə aşkar edilir. Naxçıvan ərazisində aşkar edilmiş ilk və orta tunc dövrlərinə aid yaşayış yerlərinin böyük əksəriyyəti çaylara yaxın dağ ətəklərində və ya çox da hündür olmayan təpələrin üzərindədir.

Xaraba-Gilan arxeoloji ekspedisiyası Ordubad rayonu ərazisində, Naxçıvanın gur sulu çaylarından sayılan Gilan çayın sahillərində, çox da hündür olmayan dağların ətəyində tunc və ilk dəmir dövrlərinə aid bir neçə yaşayış yeri və nekropol tədqiq etmişdir. Tunc dövrünün bütün mərhələlərini əhatə edən bu yaşayış yerləri və nekropollar Araz çayından 2,0-2,5 km şimalda, antik və orta əsrlər dövründə mövcud olmuş Kiran şəhərinin xarabalıqlarından (indi Xaraba-Gilan adlanır) qərb tərəfdə Plovdağın ətəklərində yerləşir.

Plovdağ və onun ətrafında aparılan arxeoloji qazıntı və kəşfiyyat işləri nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, dağın şərq tərəfindən başqa hər tərəfində qədim dövrə aid qəbirlər və yaşayış yerlərinin qalıqları vardır (1. 86-89).

Birinci Plovdağ yaşayış yeri. Birinci Plovdağ yaşayış yeri Plovdağın cənub yamacında, dağın iki zirvəsi arasındakı çökəklikdə aşkar edilmişdir. Yaşayış yeri şərq tərəfdən 80 sm-ə qədər eni olan daş divarla əhatələnmişdir. Burada çoxtəbəqəli abidənin, axırını tikinti dövrünə aid yaşayış evi kompleksinin bir neçə otağı təmizlənmişdir (2. 5-12). Yaşayış yerinin yerləşdiyi ərazidə külli miqdarda dən daşlarına, sürtgəclərə, əl çapacaqlarına və daş baltalara rast gəlinir. Otaqların döşəməsi yer səthindən 2,0-2,10 m dərinlikdə yerləşir. Divarlar müxtəlif həcmli dağ daşlarından gil məhlulu ilə (palçıqla) işlənmişdir. Bir neçə yerdə qədim bərpa izləri açıq-aydın görünür (3. 24-31).

Yanğınla müşayiət olunan axırını dağıntıdan sonra sakinlər bir daha binanı bərpa etməyə cəhd göstərməmişlər. Axırını dağıntının səbəblərini müəyyən etmək çətin olsa da bəzi arqumentlər bunun zəlzələ və ya başqa bir təbii fəlakət nəticəsində baş vermədiyini, yaşayış yerinin düşmən hücumu zamanı dağıldığını ehtimal etməyə əsas verir.

Birinci Plovdağ nekropolu. Birinci Plovdağ nekropolu eyni adlı dağın cənub ətəklərində, yaşayış yerindən şərq tərəfdə 1,5 ha-ya qədər ərazini əhatə edir. Nekropol kurqan tipli qəbirlərdən ibarətdir. Onların çoxu bir neçə dəfə dağıntıya məruz qalmışdır. Xüsusən, nekropolun cənub tərəfi həm təbii qüvvələrin təsirindən, həm də təsərrüfat işləri nəticəsində demək olar ki, tamamilə dağıdılmışdır. Plovdağın zirvəsinə tərəf bir neçə toxunulmamış və bir neçə qismən sağlamat qalmış kurqan tədqiq edilmişdir (4. 154-163).

Birinci Plovdağ nekropolunda rast gəlinən dəfn adətində bir cəhət diqqəti cəlb edir. Alt təbəqəyə məxsus bir neçə qəbirdə dəfn olunanların sağ əlinə piyalə və ya kiçik həcmli çanaq qoyulmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, dəfn adətinin bu mühüm xüsusiyyətinə hələlik yalnız alt təbəqəyə məxsus kurqanaltı torpaq qəbirlərdə rast gəlinmişdir. Mesopotamiya, Altay və Qa- zağıstanda yayılmış bu dəfn adətinin Naxçıvan bölgəsində qədim kökləri vardır. Belə ki, analoji dəfn adətinə I Kültərə abidəsinin eneolit təbəqəsində də rast gəlinmişdir (5. 48, N24).

Ümumiyyətlə, Birinci Plovdağ nekropolundakı III minilliyin sonundan II minilliyin sonunadək olan dövrdəki dəfn adətinin diqqət çəkən xarakterik cəhətləri vardır. Qəbirlərin tipi - kurqanaltı daş qutu və torpaq qəbir- lərdir, bəzilərinin şərq tərəfdən qurbangahı vardır ki, burada yalnız 2-3 ədəd gil qab aşkar olunur. Ölümlər sol yanı üstdə, bükülü vəziyyətdə dəfn olunmuşlar, bəzi qəbirlərdə ölümlərin yanına bir neçə gil qab və bəzi hallarda xırda buynuzlu heyvanın kəlləsi və ayaqları qoyulmuşdur. İstisna olaraq, bir qəbirdə iri buynuzlu heyvanın bir neçə qabırğası və onurğasının bir hissəsinə rast gəlinmişdir. Yuxarıda qeyd olunanlardan belə aydın olur ki, Birinci Plovdağ nekropolunda uzun müddət sabit davam edən dəfn adəti mövcud olmuşdur.

İkinci Plovdağ nekropolu. İkinci Plovdağ nekropolu çoxtəbəqəli abidədir. Burada üst qatda Son və Orta tunc dövrlərinin qəbir abidələri, alt qatda isə İlk tunc dövrünün yaşayış yerinin mədəni təbəqəsi aşkar edilmişdir. Orta tunc dövrünün kurqanları nisbətən daha geniş tədqiq edilmişdir (1. 86-89).

İkinci Plovdağ kurqanlarında cəmi iki ağ inkrustasiyalı qab tapılmışdır ki, onlardan da biri 16N-li kurqanda aşkar edilmişdir. (6. 251-252).

Qabın aşağı hissəsi sınıılmışdır və qazıntı zamanı qəbrin içərisindən tapılmadı. Boğaz hissəsindən gövdəsinə doğru iki və ya üç paralel xətlər boyunca yerləşən nöqtə formalı basma naxışların içərisi ağ pasta ilə doldurulmuşdur (inkrustasiya). Ağ inkrustasiyalı qablar Cənubi Qafqazda geniş yayılmışdı və bu haqda arxeoloji ədəbiyyatda kifayət qədər məlumat vardır (7. 64-76).

Plovdağ kurqanlarında əldə edilmiş muncuqlar içərisində əqiq və ağ pastadan hazırlanmış muncuqlar çoxluq təşkil edir. Pastadan hazırlanmış muncuqlara qəbirlərin demək olar ki, hamısında rast gəlinir. Pasta muncuqların təsnifatı və mənşəyi məsələsi arxeoloji ədəbiyyatda kifayət qədər araşdırılmışdır (8. 49-55).

Plovdağ kurqanlarında dəfn adətinin diqqət çəkən bir cəhəti də xırda buynuzlu heyvanların qəbrə qoyulmasıdır. Məsələ ondadır ki, onlar qəbrə müxtəlif vəziyyətdə qoyulmuşdur. Bəzi qəbirlərə qoyun bütünlüklə, bəzi qəbirlərə isə yalnız başı və ətraf sümükləri qoyulmuşdur. Bir çox hallarda bu ölünün sosial vəziyyətindən asılı olmuşdur. 16N-li kurqanaltı daş qutu qəbirdə qoyunun qanun-qayda ilə yanı üstə yarım bükülü vəziyyətdə insanla üz bəüz dəfn olunması onun təkçə qida əhəmiyyətli olduğunu deyil, daha mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərir. Əgər ilk tunc dövrünün gil qabları üzərində rast gəlinən qoç simvollarını, gil qoyun və qoç fiqurlarını da nəzərə alsaq qoyunun təkçə mühüm təsərrüfat əhəmiyyətli bir heyvan deyil, həm də kult olduğunu görürük (9. 90-96).

Plovdağ kurqanlarında silah çox az əldə edilmişdir. Əldə edilən silah- lar isə dəvəgözü və çaxmaq daşlarından hazırlanmış 30-a qədər ox ucundan, bir tunc xəncərdən və bir ədəd tuncdan hazırlanmış ox ucundan ibarətdir. 18N-li qəbirdə ölünün üzünə yaxın, dəstəyi qəbrin cənub-şərq, tiyəsi isə şimal-qərb küncü istiqamətində qoyulmuş bir xəncər aşkar edildi. Xəncər tuncdan bütövtökmə üsulu ilə hazırlanmışdır. Dəstəyi boru formasında olub üçbucaq kəsmələrlə şəbəkələnmişdir, ortasında deşiyi vardır. Baş tərəfi üs- təgəl işarəsi formasındadır, içərisində bu qəbirdən çıxan toppuzun deşiyində rast gəldiyimiz yumşaq ağac çürüntüsünə bənzəyən qalıqlar vardır. Xəncərin dəstəyindən tiyəsinə keçid 0,7-0,8 mm enində düz relyefik formadadır. Tiyəsi orta hissədə qalınlaşır. Bu tip xəncərlərə Kolanı nekropolunda (10. şək. 20, 2;) və Gədəbəy kurqanlarında rast gəlinir (11. şək. 59,60,66).

Ümumiyyətlə, Plovdağ nekropolu üçün o qədər də xarakterik olmayan göbələkvari qulpu və ya bəzəyi olan qab da 18N-li qəbirdə aşkar edilmişdir. Cənubi Qafqazın digər abidələrindən (12. 65) fərqli olaraq 18N-li qəbirdəki qabın göbələyə oxşar bəzəyi qabın birbaşa ağız hissəsinə yapışdırılmışdır.

Plovdağda olduğu kimi qabların ağızına yaxın yerləşmiş göbələkvari qulplara ən çox Gəncə çay rayonunda yerləşən Kilikdağ kurqanlarında rast gəlinir (7. 30). Bu tip qulpları və ya bəzəkləri olan tutumlu qablar Şərqi Gürcüstan materiallarına əsasən e. ə. XIV-XIII əsrlərə aid edilir.

Orta tunc dövrünün əvvəllərinə aid kurqanlardan əldə edilən qara rəngli, cilalanmış gil qablar ilk tunc dövrü keramikasının ənənələrinin (13. 43-63) həm forma, həm naxışlanma, həm də bişirilmə keyfiyyətinə görə qoruyub saxlandığını göstərir. Beləliklə, ilk tunc dövrü gil qablarının əksər xüsusiyyətlərinin orta tunc dövründə də davam etdiyi aydın görünür.

Arxeoloji ədəbiyyatda üstü daş plitələrlə örtülmüş qəbir kameralarının dəfn zamanı torpaqla doldurulması haqda fikirlərə rast gəlinir ki, bu da bir sıra faktların nəzərə alınmadığını göstərir (14. 67). Plovdağ kurqanlarında üstü örtülən qəbir kameralarının torpaqla doldurulmasına rast gəlinməmişdir.

Plovdağ kurqanlarında dromosların qurulması texnikası olduqca maraqlıdır. Qəbirlərin şimal və cənub divarları kurqanın kromlexinə qədər davam edir. Mərhum qadın olarsa cənub divarına, kişi olarsa şimal divarına bitişik sal

daş dikinə qoyulmaqla qəbrə giriş yolu qoyulur, qalan hissə isə dromos kimi saxlanılır. Analoji quruluşa malik kurqanaltı sərdabə Gəmiqaya yaylağında da aşkar edilmişdir (15. 38-4). Kurqan kompleksində dromosun olması dəfn prosesinin iki çox mühüm elementi haqqında qəti fikir söyləməyə imkan verir.

Birinci, ölünün və avadanlığın qəbrə şərq tərəfdən, "qapı" yerindən qoyulması artıq heç bir şübhə doğurmur. Qeyd etmək lazımdır ki, Cənubi Qafqaz ərazisində kurqanların "qapısı" həmişə şərq tərəfdən olmuşdur (16. 37-38).

İkinci, kurqanın dəfnə əvvəlcədən hazırlandığı (kromlexin, qəbrin kamerasının, qurbangahın qurulması və qəbrin üstünün sal daşlarla örtülməsi və s.) və dəfn prosesinin çox da uzun sürmədiyi (bu fikir dəfndən sonra qəbrin ətrafında keçirilən mərasim və rituallara aid deyil) aydın olur.

Ölünün dəfnə hazırlanması və dəfndən sonrakı mərasim və rituallar haqqında yalnız müəyyən ehtimallar irəli sürmək olar. Bu ehtimallar faktiki arxeoloji tapıntılara əsaslanarsa da həmin prosesləri tam əhatə etmir.

Tunc dövrü kurqanlarının əsas elementlərindən biri də qurbangahlardır (17. 104-105). Bu tikililər arxeoloji ədəbiyyatda "əlavə qəbir kamerası", "ehsan kamerası", "çista", "ritual kamera" və s. adlarla adlansa da ge- niş şərh edilməmiş, onların təyinatı və funksional əhəmiyyəti aydınlaş- dırılmamışdır. Qurbangahların təyinatı İ.Nərimanov tərəfindən araşdırılsa da tədqiqatçı, əsasən Ya.İ.Qummelin bu haqda olan "şüa sistemi" nəzəriyyəsinə tənqid etmiş və bu nəzəriyyənin çöl-tədqiqat işlərində tətbiq olunmasını məsləhət görməmişdir (18. 65-73). Bizim işlətdiyimiz "Qurbangah" termini də bu tikililərin təyinatını tam əks etdirmir (2. 12-13) və onları "ehtiyat ərzaq kamerası" adlandırmaq daha düzgün olardı. Kurqan tipli qəbirlərin ya- ranması neolit dövrünün sonlarından başlasa da, qurbangahlı kurqanlar e.ə. IV minilliyin sonlarından məlumdur (19. 36).

Plovdağ kurqanlarının qurbangahları bir qayda olaraq, şərq tərəfdən kurqanın kromlexinə bitişik işlənmişdir. Ölçüləri müxtəlifdir və heç də kurqanın böyüklüyündən-küçüklüyündən asılı deyildir. Belə ki, 17N-li kurqanın qurbangahı (17A) ondan iki dəfə böyük olan 18N-li kurqanın qurbangahından bir neçə dəfə böyükdür və gil qabların sayı da ondan artıqdır. Orta tunc dövrü kurqanlarının qurbangahları dördbucaqlı və beşbucaqlı planda qurulmuş, içərisinə yalnız müxtəlif təyinatlı gil qablar qoyulmuşdur (20. 75-81).

Qurbangahlarda insan skeletinin aşkar edilməməsi bəzi tədqiqatçılara burada kremasiya dəfn adətinin olması fikrini irəli sürməyə əsas vermişdir. Beləliklə, orta tunc dövrü kurqanlarında inqumasiya ilə yanaşı, kremasiya adətinin də olduğu tədqiqatçılar tərəfindən qəbul edilmişdir. Kurqan qəbirlərində kremasiya dəfn adətindən istifadə olunması arxeoloji ədəbiyyatda sübut olunmuş fakt kimi təsbit olunmuşdur (21. 130). Lakin bunu Kiçik Qafqaz kurqanlarına aid etmək olmaz.

Naxçıvan ərazisində Şahtaxtı və Qarabağlar nekropollarında aşkar edilmiş skeletsiz qəbirlərdə urnalar və ya yanmış skelet qalıqları tapılma-

dığından burada da kremasiyanın olub-olmadığı hələlik sübut edilməmişdir . (22. 42-51).

Plovdağın orta tunc dövrü kurqanlarının kompleks tədqiqi və yaxınlıqdakı son tunc və ilk dəmir dövrü nekropollarının (23. 7-47) öyrənilməsi nəticəsində qurbangahların təyinatını dəqiqləşdirmək mümkün olmuş və onların kremasiya ilə heç bir əlaqəsinin olmadığı sübut edilmişdir. Lakin qurbangahların dəfn prosesində yeri, onların qəbir kamerası ilə qarşılıqlı əlaqəsi, kurqanlarla eyni vaxtda və ya bir müddət sonra-başqa bir mərasim zamanı qurulduğu hələlik tam dəqiqləşdirilməmişdir. Əsas məsələ nə üçün dəfn üçün nəzərdə tutulan gil qabların hamısının ölünün yanına deyil, çox hissəsinin ayrıca kamera qurularaq oraya yığılmasıdır. E.ə. II minilliyin əvvəllərinə aid olan kurqanların qurbangahlarına yalnız süfrə qabları qoyulurdusa, həmin minilliyin sonlarına aid kurqanların qurbangahlarına artıq mətbəx qabları da qoyulurdu (17. 104).

Böyük kurqanlarda qurbangahların qəbrin qarşısında deyil, nisbətən cənuba və şimala tərəf yerləşməsi onların dəfndən bir müddət sonra qurulması ehtimalını irəli sürməyə əsas verir. Lakin bəzi kurqanlarda qəbrin kamerasının, dromosun və qurbangahın bir xətt üzrə yerləşməsi, dromosdan qəbrə və qurbangaha yol qoyulması onların eyni vaxtda qurulmasını göstərir. Hələlik, bu ehtimalların heç birindən imtina etmək olmaz. Belə ki, bu ehtimalların hər birinin təsdiqi üçün kifayət qədər dəlil-sübut vardır. Ola bilər ki, qurbangahı olan torpaq qəbirli kurqanların ətraflı tədqiqi bu məsələyə aydınlıq gətirsin.

Qeyd etmək lazımdır ki, Plovdağ nekropollarında Naxçıvanın başqa abidələrində (24. 42). Olduğu kimi kollektiv dəfn adətinə hələlik rast gəlinməmişdir. Gilan çay vadisində bu adət e.ə. I minilliyin əvvəllərindən yayılmağa başlayır.

Keramanın müqayisəli təhlili, bəzi gil qab formalarının və bəzək motivlərinin yayılma arealı mədəni təsirin Urmiya gölü hövzəsi və ona yaxın Araz çayı ətrafından başladığını ehtimal etməyə əsas verir.

Dini kitablarda və bəzi tədqiqatçıların əsərlərində Nuhdan sonrakı sivilisasiyanın məhz Cənubi Azərbaycan ərazisindən yayıldığı göstərilir və bunun sübutu üçün arxeoloji faktlara da istinad olunur (25. 445-463).

Göy-təpənin K-2, K-3 mərhələlərində geniş yayılmış və Plovdağda da tez-tez rast gəlinən gil qabların üzərindəki dairəvi və oval formalı batıqlara Trialeti və Ağrı dağı vadisi abidələrində nadir hallarda təsadüf olunur. Plovdağ kurqanlarının qurbangahlarında bir qayda olaraq kameranın cənub-qərb küncünə qoyulan, lentvari ağzı qatlanaraq gövdəsinə yapışdırılmış, şar gövdəli küplərə də həmin abidələrdə az təsadüf olunur. Halbuki, bu ənənəyə Gilan çay vadisinin İlk dəmir dövrü nekropollarında da rast gəlinir.

Qəbirlərdə aşkar edilmiş maddi-mədəniyyət nümunələri, eləcə də qəbrin forma və ölçüləri mərhumun sosial vəziyyətini və cəmiyyətin iqtisadi inkişaf səviyyəsini xarakterizə etməyə imkan verir (26. 6).

Qeyd etmək lazımdır ki, Plovdağın orta tunc dövrü kurqanlarında qəbrə boyalı və lüləli qab qoymaq adəti olmamışdır. 25N-li kurqan bu cəhətdən istisnalıq təşkil edir. Bəzi tədqiqatçılar lüləli qabların Naxçıvan ərazisinə cənubdan gəldiyi fikrini irəli sürürlər(27. 52).

Plovdağ nekropolunda əldə edilən boyalı qabların ornamentləri Naxçıvanın həmdövr abidələrinin boyalı qablarındakı ornamentlərdən qismən fərqlənirlər. Belə ki, əgər Plovdağ boyalı qablarında üçbucaq təsvirlərinin iti ucu bir qayda olaraq qabın boğazına tərəf istiqamətlənibsə, Əznəbürd kurqanlarından əldə edilən boyalı qablarda üçbucaqların iti ucu qabın oturacağına tərəf istiqamətləndirilmişdir (14.72). Maraqlıdır ki, Plovdağ nekropolunun kurqanları qəbirlərində boyalı qablara çox az təsadüf olunduğu halda (aşkar edilən qabların da üzərindəki boya qaşınaraq pozulmuşdur), plitəli qəbirlərdə onlar gil qabların əksəriyyətini təşkil edirlər. Naxçıvan ərazisində boyalı qab istehsalının ilk dəmir dövrünü əvvəllərində tənəzzülə uğradığı haqda, boyalı qablar mədəniyyətinin genezisi, yayılma arealı və dövrləşməsi məsələləri ilə uzun illər məşğul olan V.Əliyevin fikri Mərdan gölü və Muncuqlutəpə nekropollarının materiallarında da öz təsdiqini tapır.

Qeyd edək ki, Van, Urmiya və Göyçə gölü hövzələri və ətraf abidələrində yayılmış boyalı qabları A.Özfirat "Araz boyalıları" qrupuna aid edir(28. Aynur Özfir.41, s.2).

Qəbirdən tapılmış gil qablar formasına və keyfiyyətinə görə də fərqlənirlər. Bu qabların üzərində metal parlaqlığı və qabın boğaz hissəsi ilə gövdəsi arasında kəskin keçid vardır. Göstərilən əlamətlər ilk tunc dövrü keramikası üçün xarakterikdir. Eyni ilə bu cür üç qab Kveçxelebinin B təbəqəsindən(ilk tunc dövrü) aşkar edilmişdir(29. 146-148). Avropadan Altaylara qədər, Cənubi Qafqazda və Aralıq dənizi sahillərində yayılmış kurqanlarda dəfn adəti təqribən eyni olmuşdur(30. 204-211).

Plovdağ kurqanlarının tədqiqi orta tunc dövrü kurqan qəbirlər mədəniyyətinin bəzi müddəalarına yenidən baxmağı zəruri edir.

Dəfn adətinin oxşarlığı baxımından Plovdağ kurqanlarını Trialetinin tək dəfnli erkən kurqanları ilə və Ağrı vadisindəki bəzi kurqanlarla müqayisə etmək olar. Lakin Plovdağ kurqanlarında olduqca ciddi qaydalar əsasında yerinə yetirilən və uzun müddət stabil qalan dəfn adətini nə Trialetidə, nə də Ağrı vadisi abidələrində görə bilmirik. Eyni zamanda dəfn adətinin bəzi vacib elementləri (baş daşı qoyulması, qurbangahların içərisinin mütləq daşdan qurulması və s.) həmin abidələrdə qeydə alınmamışdır. Naxçıvanın eneolit, ilk və orta tunc dövrü dəfn adətinin bəzi elementlərinə (əlində cam dəfn olunma adəti) Trialeti və Ağrı vadisi abidələrində rast gəlinməmişdir.

Kurqan mədəniyyətinin olduqca mübahisəli olan genezisi məsələsi də hələlik həll edilməmişdir. Onların Mərkəzi və Şərqi Avropadan, Misirdən (31. 62) gəldiyi qeyd olunur və həmişə də kurqan mədəniyyəti hind-avropa tayfalarının yayılması (32.107) və onların mifologiyasındakı "tısbağa" kultu ilə əlaqələndirilir(30. 207-211). Bu tezislə qətiyyənlə razılaşmaq olmaz. Ona görə

ki, hələlik, kurqanların nə genezisi, nə də etnik mənsubiyyət məsələsi həll edilməmişdir. Bizə elə gəlir ki, kurqan mədəniyyətinin yaranmasının köçəriliklə bağlı olduğunu ehtimal etmək daha düzgün olardı. Köçəri həyat tərzini keçirmiş hər hansı bir xalq özünü kurqan mədəniyyətinin varisi hesab edə bilər. Əvvəllər köçəri həyat tərzini keçirməmiş xalq isə yoxdur.

Naxçıvanın əlverişli təbii-coğrafi şəraiti və geosiyasi mövqeyi bölgədə iqtisadi münasibətlərin erkən inkişafına və sosial differensasiyaya şərait yaratmışdır. Artıq İlk tunc dövründə yaşayış məskənləri genişlənməmiş, onların plan quruluşunda müəyyən qanunauyğunluqlar əmələ gəlmişdir. Əlverişli təbii hündürlükdə yerləşən dini mərkəzin - məbədin ətrafında nisbətən varlı yaşayış evləri və sənətkar emalatxanaları yerləşmişdir. Protoşəhər və ya ilkin şəhər sənətkarlığının əsasını metal alətlər və silahlar, daş alətlər, bəzək əşyaları və toxuculuq məhsulları təşkil etmişdir. Bu zaman iqtisadi-mədəni əlaqələrin kifayət qədər inkişaf etdiyini, arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan, Yaxın Şərqi ölkələrində istehsal olunmuş bəzək əşyaları və keramika nümunələri sübut edir.

Plovdağ yaşayış yerləri və nekropollarının tədqiqinin Azərbaycan arxeologiyası üçün mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu abidələr Yaxın Şərqi, Şimali Qafqaz və Cənubi Şərqi Avropa ilə birləşdirən zəncirin çatışmayan həl-qəsidir. Plovdağ yaşayış yeri və nekropollarından əldə edilən arxeoloji materiallarda sinkretiklik qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. Əlbəttə, bir və ya bir neçə abidənin hərtərəfli tədqiqi tunc dövrünün öyrənilməsində olan problemləri tam həll edə bilməz (33.18) Lakin Plovdağın qəbir abidələri I və II Kültəpə yaşayış yerləri, Ovçular təpəsi və başqa sinxron abidələrlə birlikdə Naxçıvanın tunc dövrünün kompleks tədqiqinə imkan verəcəkdir.

Gəmiqaya rəsmləri. Gəmiqaya Gilan çayın mənsəbində, hündürlüyü 3906 m olan Qapıcıq dağının ətəklərində (3775m) yerləşir və arxeoloji abidə kimi Vəli Əliyev tərəfindən qeydə alınmışdır. Müstəqillik illərində Gəmiqaya tədqiqatları Ulu öndər Heydər Əliyevin diqqət mərkəzində olmuşdur. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin "Ordubad rayonundakı Gəmiqaya abidəsinin tədqiq edilməsi haqqında" 26 aprel 2001-ci il tarixli qərarına əsasən Gəmiqayada kompleks arxeoloji tədqiqatlar aparılmış, qayaüstü təsvirlərin tarixi-mədəni əhəmiyyəti və semantikasını haqqında bir neçə monoqrafiya və onlarla elmi məqalə yazılmışdır. Lakin hələ də Gəmiqaya rəsmlərinin Gilan çay vadisinin digər abidələri ilə müqayisəli təhlili aparılmamışdır. Bu ayrıca tədqiqat mövzudur. Gilan çay vadisində Tunc dövrünün ən möhtəşəm abidəsi Plovdağ yaşayış yeridir. Plovdağ bölgənin inzibati-iqtisadi mərkəzi olmuşdur. Plovdağ sakinləri təkcə Gilan çay vadisini deyil, ətraf əraziləri də öz nəzarətləri altında saxlamışlar. Arxeoloji tədqiqatlar belə bir ehtimal irəli sürməyə əsas verir ki, Gəmiqaya rəsmlərini məhz Plovdağ sakinləri yaratmışlar.

Son tunc və İlk dəmir dövrü nekropolları. Naxçıvan ərazisində müdafiə qabiliyyətli yaşayış yerlərinin və qalaların yaranmasının tarixi və obyektiv səbəbləri vardır. Urmiya ətrafı və Naxçıvanın qədim tayfaları Yaxın

Şərqi təcavüzkar dövlətlərinin qonşuluğunda yerləşdiklərindən güclü müdafiə sistemi yaratmağa məcbur idilər (15. 192).

Son tunc və İlk dəmir dövründə Assuriya və Urartu kimi aqressiv dövlətlərin vaxtaşırı hücumları nəticəsində yaşayış məntəqələri suya yaxın əlverişli yerlərdə deyil, təbii müdafiə qabiliyyətinə malik yerlərdə tikilir və ətrafı daş hasarla möhkəmləndirilirdi. Bu vəziyyət Cənubi Qafqazın digər sinxron abidələrində də müşahidə olunur. Yaşayış məntəqələrinin daxili quruluşuna gəldikdə, hələlik, onların əvvəlcədən düşünülmüş plan əsasında salındığını söyləmək çətindir. Məlumdur ki, Azərbaycanın qədim, Antik dövr və hətta, orta əsr şəhərlərinin böyük əksəriyyəti əvvəlcədən düşünülmüş plan əsasında deyil, yaşayış yerlərinin inkişafı və genişlənməsi nəticəsində yaranmışdır (34.67). Yaşayış evlərinin çox sıx yerləşdiyi (35.42) və dar küçələri olan (əgər küçə demək mümkünsə) bu yaşayış məntəqələri təbii fəlakət və düşmən hücumları nəticəsində dəfələrlə dağıntıya məruz qalmış və hər dəfə yenidən bərpa olunmuşdur. Bu işğallar və dağıntılar iqtisadiyyata və sənət-karlığa da öz təsirini göstərmişdir. Tədqiqatçıların fikrincə, e. ə. II minilliyin əvvəllərindən bu ərəzidə inkişaf etməyə başlayan boyalı qablar mədəniyyəti dəmir dövrünün əvvəllərində tənəzzülə uğrayaraq monoxrom rəngli boz və çəhrayı gilli keramika ilə əvəz olunur (24. 139).

Gilan çay vadisində İlk dəmir dövrünə aid bir neçə nekropol tədqiq edilmişdir. Bu nekropolların materialları Son tunc dövründən İlk dəmir dövrünə keçid mərhələsinin xüsusiyyətlərini izləməyə imkan verir.

Xalı-Keşan nekropolu. (23, 7-10, 41-42) Nekropol Gilan çayın qolu olan Xalı-Keşan çayının sol sahilində, Xaraba-Gilan şəhər yerinin qərb tərəfində, dağın yamacında yerləşir. Qəbirlərin ətrafına dördbucaqlı planda daş döşənmişdir. Perimetr üzrə olan daşlar iri həcmli sal daşlardır. Bu daşlarla qəbrin daşları arasında olan sahəyə müxtəlif həcmli daşlar döşənmişdir ki, onların arasında bəzən çay daşlarına da rast gəlinir. Qəbirlərin kamerası dikinə qoyulmuş plitə daşlardan ibarətdir, üstləri qalın daş plitələrlə örtülmüşdür.

Qəbirlərin sal daşlardan qurulmuş qurbangahları qəbrə şimal-şərq və şimal-qərb tərəflərdən bitişik işlənmişdir. Bir qayda olaraq qurbangahlardan ancaq gil qablar aşkar olunur.

Xalı-Keşan nekropolundan əldə edilən tapıntılar əsasən qara boz və çəhrayı rəngli keramika məmulatından, tuncdan hazırlanmış xəncər, qolbaq, sırğa və sancaqdan və digər müxtəlif bəzək əşyalarından ibarətdir.

Bu materialların oxşarlarına Naxçıvanın həmdövr abidələrində və Urmiya gölü hövzəsi abidələrinin materiallarında rast gəlinir. Xalı-Keşandan tapılmış qırmızı gilli, dabanlı oturacağa malik, tək qulplu qabın formaca identik oxşarına Göytəpənin B təbəqəsindəki K qəbrində (36.144.tab. 34.şək.38) və III Dingətəpə (37.46.şək.13) materialları içərisində rast gəlinir. Burada tez-tez təsadüf edilən eyni formalı, lakin dabansız qablara isə V Həsənlidə rast gəlinir və e.ə. XII-X əsrlərə aid edilir (38. 195-197). Xalı-Keşandan tapılan xəncərlər

Naxçıvan bölgəsi üçün xarakterik olub(5. 174175), ümumiyyətlə Cənubi Qafqazda geniş yayılmışdı.

Xalı-Keşan nekropolu materialları içərisində dəmirdən hazırlanmış əşyalara rast gəlinməmişdir. Silah və bəzəklər, əsasən tuncdan hazırlanmışdır, metal muncuqlara isə heç rast gəlinməmişdir. Pasta və daşdan hazırlanmış muncuqlar həm formaca, həm də naxışlanmasına görə ondan bir az sonrakı dövrə aid Muncuqlutəpə materiallarından zənginliyi ilə seçilir. Xalı- Keşan nekropolunda əldə edilən iy başının oxşarı III Dingətəpənin 27-ci qəbrindən(37.42.tab.7.şək.616) tapılmışdır. Analoji ornamentə Goytəpənin B təbəqəsindən əldə edilmiş asma bəzəkdə də rast gəlinmişdir (39.tab.28, N1579). Əldə olunan arxeoloji materiallar Xalı-Keşan nekropolunu e.ə. II minilliyin sonu, I minilliyin əvvəllərinə aid etməyə imkan verir.

Mərdan gölü nekropolu.(23,10-14)Mərdan gölü nekropolu Plovdağ abidəsindən 300-350 m şimal-şərq, Muncuqlutəpə nekropolundan isə 350400 m şimal-qərb tərəfdə, Xaraba-Gilan şəhər yerinin şimal-qərbində, Xalı- Keşan çayının(Gilançayın qolu) sağ sahilində, dağın qərb yamacında yerləşir. Bu dağın üzərində həm qədim dövrə aid daş qutu qəbirlər, həm də orta əsrlərə aid divar qalıqları vardır. Orta əsrlər dövründə tikinti aparılarkən qədim qəbristanlıq tamamilə dağıdılmışdır. Nekropol iki hissədən ibarət olub, bir hissəsi dağın ətəyində, bir hissəsi isə dağın yamacındadır. Hər iki hissənin qəbirləri eyni tiplidir, onlar müxtəlif ölçülü daşlarla işlənmiş qəbir kamerasından və qurbangahdan ibarətdir. Qurbangahların hamısında istiqamət eyni olmasa da, onlar ən çox cənub-şərq tərəfdən qəbrə bitişik işlənmişdir. Qəbirlərin qurbangahlara tərəf olan divarları dikinə qoyulmuş bir ədəd daş plitədən ibarətdir.

Tapıntılar qara, boz və çəhrayı rəngli keramika fraqmentlərindən (bəzilərinin üzərində qara və qırmızı boya ilə içərisi torlu üçbucaq formalı naxışlar vardır), tunc biləzliklərdən və müxtəlif muncuqlardan ibarətdir. Muncuqlar içərisində iki silindir formalı möhür vardır. Uzunluğu 2,5 sm, diametri 1,2 sm ağ rəngli daşdan hazırlanmış möhürün üzərində oyma üsulu ilə ayaq üstə dayanmış iki insan fiquru arasında fantastik heyvan fiquru və yanlarında ayaqları bükülü vəziyyətdə iki keçi fiquru salınmışdır. Keçilərin çarpazlaşan quyruqları üzərində quş fiqurları çəkilmişdir. İkinci möhürün (1,7 sm x 0,9 sm) üzərində bir sırada ayaqları qatlanmış vəziyyətdə keçi və fantastik heyvan fiqurları onların başı üzərində isə paralel xətlər arasında romb düzümü çəkilmişdir.

Mərdan gölü nekropolundan əldə olunmuş qablar içərisində açıq formalı və ya ağzı içəriyə tərəf əyilmiş boşqablar, şar gövdəli, düz oturacaqlı və lentşəkilli ağzı olan küplər, üç ayaqlı vazalar, boşqab formasında olan süzgeçlər, piyalələr, düz divarlı fincanlar, tək qulplu bokallar axırımlı çaynıq tipli qablar və başqa qablar vardır. Metal tapıntılar tunc nizə ucları, biləzliklər, spiralvari asma bəzəklər və dəmir əşya fraqmentlərindən ibarətdir. Mərdan gölü nekropolundan dəvəgözü və çaxmaq daşlarından ox ucları, əqiq muncuqlar, ağ

pastadan hazırlanmış muncuqlar, silindir formalı möhürlər də əldə edilmişdir. Qəbirlərin quruluşu və əldə edilən arxeoloji materiallar Mərdan gölü nekropolunun e.ə. I minilliyin əvvəllərinə aid olduğunu göstərir.

Muncuqlutəpə nekropolu.(23, 15-47) Gilan çay vadisi nekropolları içərisində qəbirlərinin orojinallığı və tapıntılarının zənginliyinə görə seçilən Muncuqlutəpə nekropoludur. Bu nekropol Plovdağ tunc dövrü abidəsi ilə Xaraba-Gilan orta əsrlər şəhər yeri arasında, Gilançayın qolu olan (yayda quruyan) Xalı-Keşan çayının sağ sahilində, kiçik təpənin üzərində yerləşir. Təpənin üzəri düzdür, quruluşuna və coğrafi mövqeyinə görə sanki süni surətdə yaradılmışdır. Burada, təqribən 1600-1700 kvm sahədə 33 sərdabə tipli qəbir kompleksi tədqiq edilmişdir.

Tədqiqatlar göstərdi ki, Muncuqlutəpə nekropolunun sərdabələri həm quruluşuna, həm də materialına görə bölgənin digər həmdövr abidələrindən fərqlənir. Qəbirlər müxtəlif həcmli dağ daşları ilə səliqəli işlənmiş, üstləri sal daşlarla örtülmüşdür. Kameraların ətrafında 1,5 m-ə qədər sahəyə sal daşlar döşənmişdir. Uzunluğu 3 m-ə (№15), eni 1,6 m-ə (№24) çatan sərdabələr vardır. Dərinlikləri 1,3 m-ə qədərdir. Çoxdəfinli qəbirlərdir. İçərisində 12-yə qədər skelet qalıqlarının aşkar edildiyi sərdabələr də vardır. Muncuqlutəpə nekropolu qəbirlərinin hər biri ayrıca kompleksdir. Qəbirlər quruluşuna görə üç hissədən ibarətdir: qəbrin kamerası, giriş yolu və ayrıca işlənmiş qurbangah.

Giriş yolu qəbrin kamerasına qərb və ya şərq tərəfdən daşla işlənmiş, üstü sal daşlarla örtülmüşdür. Onların daş düzülüş döşəməsinin səviyyəsi qəbir kameralarının döşəməsinə nisbətən hündürdədir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu vəziyyətə Plovdağın Tunc dövrü kurqanlarının qurbangahlarında da rast gəlinir. Qəbrin kamerasına giriş yolu dikinə qoyulmuş bir ədəd sal daşla örtülmüşdür ki, bu da növbəti dəfn zamanı qəbrin kamerasına daxil olmağı asanlaşdırırdı.

Nekropoldakı sərdabələrin hamısı az və ya çox dərəcədə qarət olunduğundan skeletlər, anatomik vəziyyətləri pozulmuş və kameranın içərisinə səpələnmiş vəziyyətdə aşkar edilirdi. Bunun bir səbəbi də növbəti dəfn zamanı əvvəlki skeletlərin arxa tərəfə itələnməsi olmuşdur. Təsadüfən toxunulmamış bir neçə skeletin vəziyyətinə görə, dəfn olunanların qəbrə bükülü vəziyyətdə yarı üstə qoyulduğu müəyyən olunmuşdur. Arxeoloji qazıntılar bir maraqlı faktı aydınlaşdırdı. Qədim qarətçilərin diqqətini ancaq qəbirlər cəlb etmiş, onlara lazım olan əşyaların ölünün yanında olduğunu bildiklərindən qurbangahlara toxunmamışlar. Ona görə də qazıntı zamanı toxunulmamış qurbangahlara daha çox təsadüf edilir.

Bizim eradan əvvəl III-II minilliklərdə qəbirlərə bitişik işlənən qurbangahlardan fərqli olaraq Muncuqlutəpə sərdabələrinin qurbangahları qəbrin giriş yolunun qarşısında ayrıca işlənmişdir. Qurbangahlar dördbucaqlı, kvadrat və dairəvi planda qurulmuşdur. Muncuqlutəpə nekropolunda bir neçə toxunulmamış (in situ) qurbangah aşkar edilmişdir. Bu qurbangahlara süfrə qablarının bütün dəsti (28 ədəd gil qab) qoyulmuşdur. Qurbangahlarda çox təsadüfi hallarda bəzək əşyalarına da rast gəlmək olur.

Bir qabın içərisində aşkar edilmiş gil qoyun fiqurları qurbankəsmə adətinin məcazi mənada yerinə yetirildiyini söyləməyə əsas verir.

Qurbangahlar üçün dibində deşiyi olan bir ədəd küp (qəbirlərə dibində deşiyi olan gil qablar qoyulması adəti Tunc dövründən davam edir), «çaynik» tipli, lüləyə oxşar axırımı olan qab, konus formalı ayağı olan vaza, üstü düz üçayaq altlıq, müxtəlif kasalar, boşqablar və kuboklar xarakterik hesab olunur. Bir sıra boşqab və kasaların ağzının kənarında və ya çiyində şaquli və ya üfiqi vəziyyətdə yerləşmiş deşikli qulp əvəzi yapmalar vardır.

Qurbangahlarda aşkar edilmiş qabların böyük əksəriyyəti texniki qüsurlarla, əyri və səliqəsiz hazırlanmışdır. Bəzi qabların qulp əvəzi qulaqcıqlarında, bəzi «çaynik» tipli qabların isə axırımında deşik açılmamışdır. Bu qablar odda pis bişirilmiş, az bir qismi naxışlanmışdır. Ümumiyyətlə, Muncuqlutəpə keramikasını təhlil edərkən belə bir təsəvvür yaranır ki, qurbangahlara qoyulan gil qablar xüsusi olaraq dəfn üçün hazırlanmışdır.

Sərdabələrdən aşkar edilmiş metal əşyalar əsasən tuncdan hazırlanmış qolbaqlardan, üzüklərdən, sancaqlardan, sırğalardan, arxasında həlqəsi olan müxtəlif formalı düymələrdən və silahlardan ibarətdir. Muncuqlutəpə qəbirlərindən cəmi iki xəncər, beş ox ucu, tunc zəncirdən asılan dəmirdən hazırlanmış bəzək əşyası, bir ədəd küplü nizə ucu, bıçaq fraqmentləri və formasını müəyyənləşdirmək mümkün olmayan dəmir parçaları aşkar edilmişdir.

Muncuqlutəpədən tapılan e.ə. IX-VIII əsrlərə aid ox ucları Cənubi Qafqaz tipinə məxsusdur (40. 28.tab.XIII,XV). 33N-li qəbirdə aşkar edilmiş ox ucu İran abidələrindən tapılmış ox uclarına yaxındır (41.26; 36.14). Naxçıvan ərazisində Muncuqlutəpə ox uclarının oxşarları Şahtaxtıdan tapılmışdır. Qalay çatışmadığından Naxçıvan ərazisində onun əvəzedicisi olan sürmədən istifadə olunurdu. Xalis sürmədən tökmə üsulu ilə hazırlanmış bəzək əşyalarına da rast gəlinir. Xalis qalaydan hazırlanmış 7 muncuq da aşkar edilmişdir. Onlardan birinin çəkisi 18,3 qr, qalan ikisinin çəkisi isə 0,34 qr-dan 2,3 qr-a qədərdir. Spektral analizlərin nəticələri göstərir ki, bu muncuqların tərkibində aşkar edilən cüzi təbii qatışıqlar filizin tərkibində olmuşdur. Naxçıvan bölgəsində zəngin sürmə yataqları vardır. Yaxın Şərqi ölkələrini sürmə ilə təchiz edən mənbələrdən birinin burada olmasını da ehtimal etmək olar.

Sərdabələrdən külli miqdarda əqiq, pasta, travertin, sürmə və tuncdan hazırlanmış muncuqlar tapılmışdır.

Tuncdan hazırlanmış bəzək əşyaları içərisində dairəvi formada, şəbəkəli və asmaq üçün halqası olan amuleti və quş fiqurlarını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Hələ tunc dövründən məlum olan bu bəzək əşyaları e.ə. I minilliyin əvvəllərində Cənubi Qafqazda geniş yayılmışdı. Quş fiqurları göyün rəmzi hesab olunur və kult xarakterli əşya sayılırdı (42. 117-118).

Muncuqlutəpədən tapılan yeganə fibula ilgəkli fibulalar qrupuna aiddir. Bu tip fibulalar Cənubi Qafqazın şimal-qərbində, İranda və Xəzər dənizinin cənub-şərqi vilayətlərində, e.ə. VIII əsrin sonlarından yayılmağa başlayır. Muncuqlutəpədə 8N-li qəbirdən tapılmış fibula Karmirblurda Urartu çarı

Rusun (730-714-cü illər) dövrünə aid materiallar içərisindəki fibulaya və VII-VI əsrlərə aid III həsənli dövrünə aid fibulaya oxşardır (43. 233240). Fibulalar abidənin dövrünün müəyyən edilməsi ilə yanaşı onun etnik mənsubiyyəti haqqında da müəyyən fikirlər söyləməyə imkan verir. Lakin Muncuqlutəpədən tapılan fibula yeganə ilgəkli fibuladır və buraya müxtəlif səbəblərdən düşə bilər. Ona görə də abidənin etnik mənsubiyyəti kimi mühüm problemi bir tapıntı ilə həll etmək olmaz.

Muncuqlarla birlikdə sərdabələrdə silindrik formalı möhürlər də tapılmışdır. Bunlardan ikisi ağ rəngli yumşaq daşdan hazırlanmış, üzəri şam ağacı formasında oyma üsulu ilə naxışlanmışdır. Birinin üzərinə açıq qəhvəyi fonda dörd cərgə konsentrik dairələr və ortasında nöqtə olan dairələr oyma üsulu ilə elə salınmışdır ki, nəticədə açıq qəhvəyi fonda ağ rəngdə ornament alınmışdır. Təsvir aydın deyil. Belə silindrik möhürlər Mərlik abidəsindən məlumdur.

Keramika məmulatı öz ənənəvi formasını saxlasa da boya ilə naxışlama tamamilə aradan çıxır. Qabların yalnız ağzının kənarında və bəzən də qulplarında boya ilə çəkilmiş zolaqlara rast gəlinir. Muncuqlutəpənin çaynıq tipli qabları içərisində lülənin qabın ağzının kənarı ilə körpü kimi birləşdiyi qablar IV Həsənli dövrü ilə uzlaşır. Boşqablar içərisində ağzına yaxın iki deşiyi və qövsvari yapma bəzəyi olan qabların oxşarlarına Göytəpənin B təbəqəsindəki K qəbrində (39. tab.34.ris.22) və Dingətəpənin 12 sayılı qəbrində (37.46.ris.13) rast gəlinir. Muncuqlutəpə keramikası öz formasına görə IV Həsənli və II Dingətəpə keramikası ilə çox oxşardır.

Ümumiyyətlə, Muncuqlutəpə nekropolunun tapıntılarına analoji materiallara ən çox Urmiya gölü hövzəsi abidələrində və Şərqi Anadoluda (44. 27-48) rast gəlinir.

V.Baxşəliyev nekropolda dəmirdən hazırlanmış materialların az olmasını əsas götürərək Muncuqlutəpənin e.ə. IX əsrə aid olduğu ehtimalını irəli sürmüşdür (45. 35-37). Əldə edilən arxeoloji tapıntıların müqayisəli təhlili Muncuqlutəpə nekropolunu e.ə.VIII-VI əsrlərə aid etməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Б.И.Ибрагимов. Изучение памятников Пловдага. АЭФК. Махачкала, 2007.
2. Aslanov Q.M. İbrahimov B.İ. Xaraba-Gilanarxeoloji ekspedisiyasının 1986-cı il hesabatı.
3. B. İbrahimli. Plovdağ yaşayış yeri. Azərbaycan arxeologiyası, 2007, N1-2.
4. B. İbrahimov. I Plovdağ nekropoludəfn adətinin bəzi xüsusiyyətləri haqqında. ААЕ, 2005, N1.
5. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку, «Элм», 1982.
6. B. İbrahimov. 2006-cı ildə Plovdağda arxeoloji tədqiqatlar. ААЕ, 2006, N2.
7. М.А. Гусейнова. Керамика Восточного Закавказья эпохи поздней бронзы и раннего железа в XIV-IX вв. до н. э. Баку, 1989.

8. Г.Ф.Джафаров. Связи Азербайджана со странами Передней Азии в эпоху поздней бронзы и раннего железа. Баку, 1984.
9. İbrahimli B.İ., Aşurov S.H. Azərbaycan arxeolojiabidələrində qoç simvolu. ААЕ, 2007, N1.
10. Vəli Вахşəliyev. Naхçivanın qədim tayfalarının mənəvi mədəniyyəti. Bakı, 2004.
11. Avşarova İradə. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti tayfalarının bədii tunc məmulatı(е.э. XIV-VII əsrlər). Bakı, 2007.
12. Г.П. Кесаманлы. Хачбулагский курган с массовым захоронением. МКА, VIII. Баку, 1976.
13. Səfər Aşurov. Naхçivanın ilktuncdövrü keramikası. Bakı, 2002.
14. В.Г.Алиев. Культура эпохи Средней бронзы Азербайджана . Баку, «Элм», 1991.
15. Nəcəf Müseyibli. Gəmiqaya. Bakı, 2004.
16. Ахундов Т.И. Древнейшие курганы Южного Кавказа. Баку, 1999.
17. Ибрагимов Б. Кашкай С. О погребальных «жертвенниках». АЭФК. Баку, 2005.
18. İ.Nərimanov. Gəncəşay rayonununarxeolojiabidələri. Bakı, 1958.
19. Bəhlul İbrahimli. Naхçivan bölgəsinin tuncdövrü qəbir abidələrində ənənəvilik. Azərbaycan arxeologiyası,2007, N3-4.
20. Solmaz Qaşqay, Bəhlul İbrahimli. Ortatuncdövrü qəbirləri haqqında. Naхçivan bu gün islahatlar,perspektivlər. Naхçivan, 2008.
21. У. Брей, Д. Трамп. Археологический словарь. Москва, 1990.
22. Гахраман Агаев. Шахтахты в эпоху поздней бронзы и раннего железа. Баку-Москва, 2002.
23. Г.Асланов, Б.Ибрагимов, С.Кашкай. Древние некрополи Хараба-Гилана. Баку, 2002.
24. Vəli Əliyev. Azərbaycanada tuncdövrünün boyalı qablarmədəniyyəti. Bakı, 1977.
25. Девид Рол. Генезис цивилизации. Москва, 2005.
26. В.А.Алёшкин. Социальная структура и погребальный обряд древнеземледельческих обществ. Ленинград, 1986.
27. Бахшалиев В. Раскопки могильника Сарыдере. ААЕ. 2006, N2.
28. Aynur.Özfirat. Doğu Anadoluyaaylakültürleri. Arkeoloji ve sanat yayınları, İstanbul, 2001.
29. А. И. Джвахашвили, Л. И. Глонти. Археологические раскопки, проведенные в 1954-1961 гг. на селище Квацхелеби(Твлепиа-кохи). Тбилиси, 1962.
30. В.Л.Ростунов. Опыт реконструкции сакрального пространства ранних курганов Европы и Северного Кавказа. Владикавказ, 2006.
31. Годердзи Нариманишвили. Триалети во II тысячелетии до н. э. (по данным археологии). Авт. реф. на соискание уч. степ. д. и. н. Тбилиси. 2006.
32. Э. М. Гогодзе. Периодизация и генезис курганной культуры Триалети. Тбилиси, 1972.
33. Qüdrət İsmayilov. Quruçay və Köndələnçay vadisində qədim mədəniyyət izləri. Bakı, 1981.

34. И.А.Бабаев. Города Кавказской Албании. Баку,1990.
35. Сеидов А. Г. Памятники Куро-Аракской культуры Нахичевани. Баку, «Билик», 1993.
36. Medvedskaya I.N. Iran Iron Age I BAR International Series 126, 1982.
37. Muscarella O.W. The Iron Age at Dinkha Tepe, Iran. MMA, v.9, 1974.
38. Dyson Robert H. Notes on Weapons and Chronology in Northern Iran around 1000 B.C. "Dark Ages and Nomad". Istanbul, 1964.
39. Burton-Brown T. Excavations in Azerbaijan, 1948. London, 1951.
40. Асланов Г.М.,Ваидов Р.М.,Ионе Г.И. Древний Мингечаур. Баку, 1959.
41. Медведская И.Н. Металлические наконечники стрел Переднего Востока и Евразийских степей II-первой половины I тыс. до н.е. СА, 1980,№1.
42. Пиотровский Б.Б. Искусство Урарту. Ленинград, 1962.
43. Muscarella O.W. A fibulae from Hasanlu. AJA, v. 69, n.3, 1965.
44. VeliSevin, ErsinKavaklı. Karagündüz nekropolü. İstanbul. 1996.
45. Veli Bahşeliyev. Nahçıvan arkeolojisi. Arkeolojive sanat yayınları. İstanbul, 1997.

ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS OF VALLEY GILANCHAY

Bahlul ibrahimli

Summary

In the territory of the Nakhchivan Autonomous Republic there are explored well burial monuments located in the seaside of River Gilanchay, a tributary to River Araz. The earliest interments have been discovered at Plovdaghs burial grounds. Here, there are explored 6 necropolises, which cover time period from the Early Bronze Age to the antique time. At Plovdagh, burial grounds are situated near to settlements and cover areas several times exceeding that of the very settlement. Three levels of graves overlap one another in consecutive order.

Archeological researches illustrate that Plovdagh has its own local peculiarities, which have not so far been met at other monuments of the Kura-Araz culture or Middle and Late Bronze cultures beyond the territory of Nakhchivan.

Excavations were made in the medieval fortress Kharaba-Gilan and in some hills near fortress - Plovdagh, Khaly-Keshan, Munjuqlutepe, Mardangol, Dalmatepe.

Necropolis Khaly-Keshan is situated at the bottom of the mountain on which located the fortress Kharaba-Gilan. Necropolis of Khali-Keshan is dated to the end of the II-nd beginning of the I-st millennium B.C.

Munjuqlutapa necropolis discoveries with analogical materials are met mostly in the monuments of the Urmiya lake valley monuments and Eastern Anatolia (Garagunduz necropolis). The Munjuqlutepe necropolis is dated back to the 8-6 centuries B.C.

Keywords: Nakhchivan, Ordubad, Gilanchay, Plovdag, Khaly-Keshan, Munjuqlutepe.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ ДОЛИНЫ ГИЛАНЧАЙ

Бахлул Ибрагимли

Резюме

На территории Автономной республики Нахчыван хорошо исследованы погребальные памятники, расположенные в долине реки Гиланчай, притока реки Аракс. Самые ранние погребения, обнаруженные в некрополе Пловдаг, относятся к периоду Ранней бронзы. Курганы Средней и Поздней бронзы отличаются по конструкции и по инвентарю. Археологические исследования курганов Пловдага позволили выявить некоторые локальные особенности, которые до сих пор не встречаны в других синхронных памятниках Куро-Араксской культуры.

В долине Гиланчай археологические раскопки проведены также на некрополях Халы-Кешан, Мярдангёл, Далма и Мунджуклутепе. Эти некрополи расположены вблизи средневекового городища Хараба-Гилан.

Некроль Халы-Кешан датируется концом II и началом I тысячелетия.

Аналогичные находки материалам некрополя Мунджуклутепе встречены в памятниках бассейна озера Урмии и в Восточной Анатолии. Некрополь Мунджуклутепе датируется VIII-VI веками до н.э.

Ключевые слова: Нахчыван, Ордубад, Гиланчай, Пловдаг, Халы-Кешан, Мунджуклутепе.

Keramika.E.ə.III-II minilliklər.

Keramika. E.ə. II minillik,

Qəhrəman Ağayev

qahramanaqev@mail.ru

(AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu)

Açar sözlər: Naxçıvan, Şahtaxtı, nekropol, qala, yaşayış yeri.

Şahtaxtı yaşayış yerinin Narınqala hissəsində aparılan qazıntı işləri maraqlı nəticələr əldə etməyə imkan vermişdir. Əldə edilən elmi yeniliklərdən biri ondan ibarət idi ki, qala divarları boyu uzanan çatlar ərazinin seysmik cəhətdən ən tektonik ərazilərdən biri olduğunu göstərirdi. Orta tunc dövrünə aid divarlardakı çatlar və eyni zamanda daşlar altında qalaraq ölmüş kişi skeletinin tapılması da bu faktı təsdiqləyirdi. C kvadratında aşkar edilmiş bu kişi skeletindən cənub-şərq tərəfdə, B kvadratında uçuqun nəticəsində onurğa sümüyündən və kəllənin ənsə hissəsindən aldığı zərbədən ölmüş 25-35 yaşlarında qadın skeletinin tapılması isə ərazidə yüksək ballı zəlzələ ehtimallarının həqiqətə söykəndiyini göstərirdi. Kişi skeletinin ümumi uzunluğu 175 sm-ə bərabərdir. Skelet B kvadratının şərq divarının kənarında aşkar edilmişdir. Hər iki skeletin heç bir dəfn adəti ilə bağlılığı yoxdur. Şəkildən də göründüyü kimi skeletin onurğa hissəsi tamamilə dağılmışdır. Çox güman ki, zəlzələ gecə zamanlarında olmuşdur ki, bu da insanların həyatını təhlükədən qaçılmaz etmişdir. Qadının üzərindəki rəngli daşlardan hazırlanmış muncuqlar, iki ədəd tunc bilərzik, iki ədəd tunc düymə, tuncdan hazırlanmış amulet və bəzək əşyalarının parçaları, o cümlədən çaxmaq daşından hazırlanmış kiçik ölçülü ağzı mişar kimi kəsici alətin hissələri tapılmışdır. Qolbaqların biri dairəvi, digəri isə spiral formalıdır. Tunc düymələr isə qadının qarın boşluğu nahiyəsindən əldə olunmuşdur. Düymələrin olması göstərir ki, qadın paltarlı vəziyyətdə olmuş və təhlükədən qaça bilməmişdir. Paltar materialları çürüsə də, tunc əşyalar üzərindəki geyim elementləri asanlıqla izlənilir. Qolbaqların diametri 8-10 sm arasındadır. C kvadratında isə son tunc və ilk dəmir dövrünə aid yaşayış evinin sal döşəməsinin altından, bu dövrə aid tənçinin yaxınlığında tuncdan hazırlanmış ox ucluğu aşkar edildi. Bundan əlavə həmin dərinlikdə, D kvadratında orta tunc dövrünə aid muncuqlara və qadın bəzək əşyalarının qalıqlarına rast gəlinmişdir. Ümumiyyətlə, bu əşyaların pərakəndə halda tapılması baş vermiş fəlakətin həm güclü, həm də qaçılmaz olduğunu göstərir.

Tapılmış ox ucluğu 8 sm uzunluğunda olub, bir tərəfi ağac saplağa taxmaq üçün sivri hazırlanmışdır. Uc hissəsi üçbucaq formalı olmaqla, orta hissəsi möhkəmliyini və ağırlığını artırmaq üçün qabardılmış, ağaca keçən hissədə yastılanmışdır.

Tapılmış tunc əşyalar içərisində 12 sm uzunluğunda olan və getdikcə nazıqlaşən sancaq öz orijinallığı ilə seçilir. Sancağın yuxarı hissəsi spiral formada burulmuşdur. Ancaq bu əllə deyil, tökmə üsulu ilə edilmişdir. Bundan başqa tapılmış bəzək əşyaları içərisində boğaz zəncirinin bir halqası və onunla birlikdə korroziyaya uğrayaraq formasını itirmiş kiçik tunc lövhələr də əldə olunmuşdur.

Qazıntı sahəsində Şahtaxtı yaşayış yerinin orta tunc dövrü mədəni təbəqəsi təqribən üç metr dərinliyə qədər (2 metr 50 sm dərinlikdən orta tunc dövrü mədəni təbəqəsi başlayır) davam edir. Bu dövrə aid tikinti qalıqları, qeyd etdiyimiz kimi bir qədər dairəvi formada olmaqla qaladaxili tikililərə aiddir. Tikinti qalıqlarının tədqiqi zamanı məlum oldu ki, daş tikintidə bərkidici maddə kimi palçıqdan istifadə olunmuşdur.

Tikililərin uçqunları altında kül və yanmış osteoloji qalıqlarla, o cümlədən iri və xırda bünuzlu heyvan sümüklərinə rast gəlinir. Çox güman ki, təbii fəlakət (zəlzələ) yanğın və uçqunlarla müşayiət olunmuş, yaşayış yerində və təsərrüfat otaqlarında saxlanan yağ məhsullarının və s. alovlanmasına səbəb olmuşdur.

Şahtaxtı arxeoloji kompleksində aparılmış kəşfiyyat xarakterli araşdırmalar göstərir ki, məhz orta tunc dövründə baş vermiş təbii fəlakətlər başqa dövrlərdəkindən daha təsirli olmuşdur.

Çox ehtimal ki, baş vermiş bu zəlzələlər Araz və Asnı çaylarının məcrasının qismən dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Şahtaxtı yaşayış yerinin şimal-qərb tərəfi iri bir vadiyə baxır. Buradakı iri çay dərələri nə zamansa burada çay yatağı olmasını göstərir. Araz çayının Şahtaxtıya aid hissəsində çay yatağı genişlənir və böyük bir vadinin yaranmasına səbəb olur. Ehtimal etmək olar ki, təbii fəlakətə qədər Araz çayı Şahtaxtı yaşayış yerinə bir qədər yaxın olmuş və həmin ərazidə Asnı çayı ilə birləşmişdir. Vadidəki düzən ərazi Asnı çayının sürətini azaltmış və Araza töküldüyü yerdə delta yaratmışdır (bunu arxeoloji kompleksin hər yerində rast gəlinən balıq- qulaqları da təsdiq edir). Bu işə torpaqların münbitləşməsinə, əkinçilik və

Yataqların inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaranmasına və balıqçılığın da inkişafına təkan vermişdir. Şahtaxtıda başqa sənətkarlıq sahələri də yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir ki, bunu da tapılan maddi-mədəniyyət nümunələri sübut edir. Orta tunc dövrü mədəni təbəqəsindən sümük və müxtəlif minerallardan hazırlanmış kəsici alətlər, daş əmək alətləri və məişət avadanlıqları əldə edilmişdir. Obsidiandan (dəvəgözü daşından) hazırlanmış ox ucluqları öz hazırlanma texnologiyasına görə bir-birlərindən fərqlənirlər. Bu tip ox ucluqları başqa ox ucluqlarından fərqli olaraq ağac çubuqlara yarılaq keçirilmiş və bağlanmışdır. Ox ucluqlarının uc hissəsinin qırıq olması onlardan istifadə edildiyini göstərir.

Şahtaxtı yaşayış yerinin orta tunc dövr mədəni təbəqəsindən tapılmış keramika nümunələri əsasən monoxrom boyalı və qara inkrustasiyalı qab parçalarından ibarətdir. Əldə olunmuş keramika nümunəsi göstərir ki, hələ e.ə. II minilliyin əvvəllərindən başlayaraq bu ərazidə yaşamış tayfalar sənətkarlığın bu sahəsində yüksək nailiyyətlər əldə etmişlər. Şahtaxtı

qədim dulusçuluq mərkəzlərindən biri olmuş, burada istehsal olunan nəfis qablar əmtəə mübadiləsində mühüm rol oynamışdır. Bu isə qonşu tayfalarla iqtisadi-mədəni əlaqələrin güclənməsinə səbəb olmuşdur. İqtisadi-mədəni əlaqələrin genişlənməsi Şahtaxtının sürətli inkişafına və şəhər tipli yaşayış məskəninə çevrilməsinə gətirib çıxarmışdır. Tapılmış keramikaların üzərindəki bəzək elementləri qədim tayfaların məişət və təsərrüfat həyatlarının, dini-ideoloji görüşlərinin öyrənilməsi baxımından çox maraqlıdır. Əldə edilmiş monoxrom boyalı qablar içərisində küpə tipli gil qab, üzərindəki ornamentlərin mürəkkəb kompozisiyası və orijinallığı ilə fərqlənir. Qabın yuxarı hissəsinin formasını müəyyən etmək çox çətindir. Qab çəhrayı gildən hazırlanmış və orta səviyyədə bişirilmişdir. Qabın üzərindəki ornamentlərin heç biri təkrar olunmur. Qeyd etmək olar ki, bu qabın üzərindəki ornamentlərə fərqli mədəniyyətlərdə rast gəlinir. Damalı, tor, kəsişən və paralel xətlər qabın dairəsi boyunca qara rənglə naxışlanmışdır. Qabın sağlamat qalan hissəsinin hündürlüyü 30 sm, diametri 25 sm, divarının qalınlığı 1,2 sm olub, narıncı gildən hazırlanmışdır. Gilinin tərkibinə komponent kimi iri qum dənələri, əhəng və obsidian parçaları qatılmışdır. Bir faktı qeyd etmək istəyirik ki, Şahtaxtı keramikasının gil və digər komponentlərinin hamısı lokal xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, Şahtaxtı yaşayış yeri ilə üzübüz vadidə müxtəlif rəngli gil yataqlarına rast gəlmək olur. Böyük fəlakətdən sonra yaranmış bu vadidə torpaqların əksər hissəsi qumsallıqlardan və tərkibində mineral parçaları olan şoranlıqlardan ibarətdir. Ehtimal etmək olar ki, hələ çox-qox qədimdən bu minerallar

Yerləşməsi: Kiçik Qafqaz dağlarından alan Asni çayının yuyub gətirməsi ilə yaranmışdır.

Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Şahtaxtı ərazisində keramika sənəkarlığı təkcə hazırlanmasına görə yox, eyni zamanda rənglənmə texnologiyasına görə də lokal əhəmiyyətlidir. Qazıntı zamanı əldə edilmiş süxur və mineralların əksər hissəsindən rəng almaq mümkündür. Fikrimizə görə, təkcə sənəkarlıq baxımından deyil, eyni zamanda əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsi də Şahtaxtı keramikasının uzaq ərazilərə yayılmasına səbəb olmuşdur. Şahtaxtı təmiz və açıq havada uzaq məsafədən aydın seçilir. Çalxan- qala, Oğlanqala, Maxta kimi həmdövr abidələrlə müəyyən siqnallarla (gecə od, gündüz tüstü vasitəsilə) əlaqələrin saxlanması mümkün idi. Bunlar vasitəsi ilə də Kültəpə, Nəhəcir, Sirab, Qazançı və s. ərazilərdə yaşayan tayfalarla əlaqələr estafet yolu ilə bir zəncir halqaları kimi bir-birinə bağlanmışdır.

Əldə edilmiş kasa formalı gil qaba təkcə Şahtaxtı ərazisində deyil, Muxtar Respublikanın Nəhəcir, Kültəpə, Şortəpə, Qaraçuq və s. ərazilərində də rast gəlinmişdir. Ancaq bu qab ornamentlərinə görə, digərlərindən fərqlənir. Çəhrayı gildən hazırlanmış, üzərinə narıncı boya çəkilmiş, qara

rənglə naxışlanmış bu qabın hündürlüyü 12 sm, diametri 18 sm, divar qalınlığı 0,8 sm olub, tərkibinə narın qum qatılmışdır. Orta keyfiyyətdə bişirilmiş qabın ağız hissəsi düz olub, kənarı iti alətlə düz kəsilmiş, radiusu boyunca təkrar olunan simmetrik ornamentlə naxışlanmışdır. Qabın ağızından 2 və 6 sm aşağı iki bir- birinə paralel enli qara xətlərin arasızorlu üçbucaqlarla naxışlanmışdır.

Ümumiyyətlə, Şahtaxtı orta tunc dövrü mədəni təbəqəsindən əldə edilmiş boyalı keramika nümunələrinin əksər hissəsi həndəsi ornamentlərlə naxışlanmışdır. Əldə edilmiş boyalı qab parçaları arasında müxtəlif çeşiddə mətbəx və təsərrüfat qablarının parçalarına rast gəlmək olur.

Keramika məmulatı içərisində kül qatından tapılmış çölmək parçası naxışlanma texnologiyasına görə fərqlənir. Qabın kəmərs hissəsində iri dalğalı xətlər hörülmiş formada naxışlanmışdır. Bu naxışlar qabın səthi boyunca bir-birlərinin üzərindən keçərək simmetrik fiqurlar yaradır. Onun aşağısında isə eyni ölçülü badamı çərtmə naxışlar vardır. Qab çəhrayı rəngdə boyanmış, divarının qalınlığı 0,4 sm olmaqla çox zərif hazırlanmışdır.

B

utəbəqədən əldə olunmuş keramika məmulatının əksəriyyətinin üzəri hissə örtülüdür ki, bu da onların mətbəx gil qabları olması ilə bağlı deyil, ərazidə baş vermiş yanğınların əlamətləridir. Çünki bu qatda tapılmış heyvan sümükləri belə yanaraq kömürləşmişdir.

Ümumiyyətlə, əldə olunmuş bütün materialların tədqiqi zamanı belə bir nəticə əldə edilmişdir ki, orta tunc dövründə Şahtaxtı ərazisində baş vermiş təbii fəlakət qaçılmaz olmuş və ərazidə yaşamış qədim tayfaların məişət və təsərrüfat həyatlarında xeyli çətinliklər yaratmışdır. Buna baxmayaraq əhali ərazini tərk etməmiş sonrada Şahtaxtının yüksək mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevrilməsinə nail olmuşdur.

D kvadratında aşkar edilmiş orta tunc dövrü mədəni təbəqəsi yanğına az məruz qalmışdır. Bura yaşayış evlərinin aralıq hissəsinə düşür. Ərazidən əldə edilmiş keramika məmulatları üzərində də hissə az rast gəlmək olur. Buradan tapılmış təsərrüfat küpünü naxışlanma kompozisiyasına görə nadir tapıntı-

lardan hesab etmək olar. Küpün ağız hissəsinin diametri 29 sm olub, kənara doğru qatlanmış və köbəlidir. Üzəri çəhrayı rəngli enli xətlərlə naxışlanmışdır. Naxışlar müxtəlif istiqamətli və vahid kompozisiyanı tutmaq mümkün deyil. Orta tunc dövrünə aid mədəni təbəqədən sadə və qara cilalı keramika nümunələri də tapılmışdır.

Şahtaxtı yaşayış yerinin orta tunc dövrü mədəni təbəqəsindən eyni zamanda mineral və daşlardan hazırlanmış muncuqlara da rast gəlinmişdir. Muncuqlar nazik tunc məfillərə düzülmüşdür. Bundan əlavə xeyli miqdarda pasta və balıqqulağından hazırlanmış muncuqlar da əldə edilmişdir.

Şahtaxtı yaşayış yerindən tapılmış maddi-mədəniyyət nümunələri Şahtaxtıda sənətkarlığın bütün sahələrinin orta tunc dövründə yüksək inkişafından xəbər verir. Belə ki, tapılmış ayaqqabı qəlibi ərazidə geyim

Yeddi Niyətini öyrənmək baxımından maraqlıdır. Şəkildən də görüldüyü kimi, daş yonularaq ayaq formasında hazırlanmışdır. Onun üzərindəki qırmızı xətlər dəriəşiləmə sənətindən xəbər verir. Əgər orta tunc dövründə Şahtaxtı ərazisində bu sənətlə məşğul olmuşlarsa, deməli ərazidə dəriəşiləmə sənəti də mövcud olmuşdur.

Bir tərəfdən təbii fəlakətlər, digər tərəfdən isə keçən minilliklər geyim elementlərinin dövrümüzdə gəlib çatmasına imkan verməsə də geyimə əlavə olunmuş bir sıra tunc detallar gəlib çatmışdır.

Sonda belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, orta tunc dövründə Şahtaxtıda yaşayan qədim tayfalar sənətkarlığın bütün sahələri üzrə mühüm nailiyyətlər qazanmışlar.

MIDDLE BRONZE AGE OF SHAHTAKHTI ARCHEOLOGICAL COMPLEX

Gahraman Agayev

Summary

Around the archeological excavations in the fields of Shahtakhti place of residence middle Bronze age's mining section begins from 2m.50.sm.and continues nearly depth of up to 3m.30sm.

As a result of archeological excavations were disclosed interesting scientific innovations. In the place of excavation area surrounding 250 sq. m. was observed large cracks. According to the observations and researches it was determined that place is the most tectonic zone from the seismic point of view. Injured bones and broken people skeletons found under the destroyed stones confirm that disasters occurred in the middle Bronze age created many difficulties to welfare and economic life of ancient tribes. All the same that people don't leave the place, continued living and creating. The favorable conditions of this place stimulated not only farming and cattle-breeding, but also development of fishing.

In the place of Autonomous Republic it's undoubtedly that Shahtakhti had been one of the important fishing farms. Founded cultural examples report that, the other mastery areas had been in the highly oval in this place.

Shoe-mold made by hewing cobblestone is interesting form learning of clothing culture. According to the findings of monochrome coloured and black instructed ceramic, it is possible to say that ancient tribes had lived in the II B.C. had been possessed high profession about ceramic wares master.

Ceramic art had been reached such a developing level that, cultural and economic connections expanded among the neighbors. Expanding such a connections lead to developing of town-building culture and found the fame for the tribes living in Shahtakhti place.

Keywords: Nakhchivan, Shahtakhti, necropolis, fortress, settlement.

ПЕРИОД СРЕДНЕЙ БРОНЗЫ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА ШАХТАХТЫ

Гахраман Агаев

Резюме

Поселение Шахтахты давно известно в науке своими уникальными находками и своеобразными погребальными памятниками, которые не находят аналогов среди современных ему памятников.

В результате последних археологических исследований было определено, что в период средней бронзы на территории поселения произошли несколько землетрясений, которые сопровождались сильными разрушениями. Следы землетрясения хорошо прослеживаются по всей территории поселения Шахтахты.

В период средней бронзы в Шахтахты ремесленно достигло высокого уровня, в котором производство керамики занимало ведущее место. В Шахтахты широко было распространено также рыболовство.

Ключевые слова: Нахчыван, Шахтахты, некрополь, крепость, поселение.

NAXÇIVANIN SONTUNC- ERKƏN DƏMİR DÖVRÜ MƏDƏNİYYƏTİ

TOĞRUL XƏLİLOV

x.toqrul@gmail.com

(AMEA NaKçıvan Bölməsi)

Açar sözlər: Naxçıvan, arxeoloji abidələr, Son tunc dövrü, Erkən dəmir dövrü, mədəniyyət.

Naxçıvanın Son Tunc-Erkən Dəmir dövrü mədəniyyətinin öyrənilməsində bu bölgədə məskunlaşmış insanların təsərrüfat həyatı, yaşayış tərzı, dini-ideoloji görüşlərinin araşdırılmasının mühüm əhəmiyyəti vardır. Aparılan arxeoloji araşdırmalar göstərir ki, bu dövrdə bütün Cənubi Qafqazda olduğu kimi NaKçıvanda da əkinçilik və maldarlıq yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdır. Lakin onların inkişaf səviyyəsi eyni olmamış, maldarlıq əkinçiliklə müqayisədə daha çox inkişaf etmişdir. Araz boyunda - Aranda məskunlaşmış tayfalar oturaq, dağlıq və dağətəyi yerlərdə yaşayan tayfalar isə yarımköçəri (mövsümi) həyat tərzı keçirmişlər. Dağlıq və dağətəyi yerlərdə insanların müvəqqəti məskunlaşması nəticəsində, həmin ərazilərdə aşkar edilmiş yaşayış yerlərində (Sarıdərə, Kolanı, Qumluq, Dəmyələr və s.) mədəni təbəqənin qalınlığı arandakı yaşayış yerlərinin mədəni təbəqəsindən xeyli zəifdir.

İstər dağlıq və dağətəyi ərazidə, istərsə də Araz vadisində qeydə alınmış yaşayış yerlərinin bir qrupunda planlı tikinti qalıqları aşkar edilməmişdir. Bəzi yaşayış məskənlərində isə yalnız nisbətən salamat qalmış divar qalıqları müşahidə edilmişdir (1, s. 216; 14, s. 25).

Araz vadisindəki yaşayış yerlərindən fərqli olaraq dağlıq və dağətəyi yerlərdəki abidələrin əksəriyyətinin ətrafı hasarsız olmuşdur. Onların bir qrupunda tikililər daş təməl üzərində möhrə və çiy kərpiclə inşa edilmişdir. I Kültərə, II Kültərə yaşayış yerlərindəki bu tip evlər tikinti texnikasına görə Qaraköməktərə, Günəştərə, Göytərə, Yanıqtərə abidələri ilə (6, s. 60-61) oxşarlıq təşkil edir.

Vaykır, Çanaqala. Qazançıqala və digər qala tipli yaşayış məskənləri tikinti texnikasına görə daha mürəkkəb quruluşlu olmuş, onların inşası çoxlu əmək, vakt və bacarıq tələb etmişdir. Hesablamalar göstərir ki, onların tikintisində sərf olunmuş əmək heç də Misir ehtamlarının inşasına sərf olunmuş iş qüvvəsindən geri qalmır. Azərbaycandakı digər qalalar kimi bu yaşayış məskənləri də ölçülərinə və tikinti texnikasına görə bir-birindən müəyyən qədər fərqlənirlər.

NaKçıvandakı Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aid qəbir abidələri (polkr) daş qutu, torpaq və kurqan tipli olmaqla üç qrupa bölünür. Onların çoxunun (Boyəhməd, Sarıdərə, Kolanı, Qumluq, Dəmyələr, İlikliqaya və s.) yaşayış yerləri aşkar olunubdur. Köçəri həyat tərzı keçirmiş tayfalarla bağlı olan nekropolların bir qisminin (Zeyvə, Aşağı Daşarx, Haqqıxlıq, Batabat)

yaşayış yerləri tapılmamışdır. Naxçıvandakı Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünün nekropolları skletli və skletsiz (boş) olmaqla iki qrupa bölünür (15, s. 64; 17, s. 85; 4, s. 50). Boş qəbirlər skletli qəbirlərlə müqayisə- sədə azlıq təşkil edir (Şahtaxtı, Qarabağlar). Qurbangahlı qəbirlər Muncuq- lutəpə, Mərdangöl, Plovdağ nekropollarından başqa (3, s. 14, 41) hələlik Naxçıvanın digər bölgələrində aşkar olunmamışdır. Onların bənzərləri Gəncəçay hövzəsində qeydə alınmışdır (23, 45, 48). Naxçıvanın Son Tunc- Erkən Dəmir dövrü qəbir abidələrindən müxtəlif heyvan sümüklərinin (iribuynuzlu (Bos taurus), dələ (Martes foinea), quş (Aves gen), qoyun (Ovis), keçi (Carra), cüyür (Carreolus carreolus), maral (Cervus sr.)) və s. tapılması (7, s. 135) insanların həyat tərzini, dini-ideoloji görüşləri ilə bağlılıq təşkil edir. Aparılan araşdırma onu göstərir ki, tarixin müxtəlif dövrlərində olduğu kimi Son Tunc-Erkən Dəmir dövründə də Naxçıvanın əkinçi-maldar tayfalarının məişət və təsərrüfat həyatında, dini-ideoloji görüşlərində qonşu tayfalarla bağlılıq olmuşdur. Bu dövrdə itlə və atla bağlı dəfn etmə adəti yalnız lokal xarakter daşmamış, daha geniş yayılma arealına malik olmuşdur. Naxçıvanda olduğu kimi Gədəbəy, Qalakənd (15, s. 66, 134), Xanlar, Dağlıq Qarabağ (15, s. 134-137), Mingəçevir (2, s. 96), Tovuzçay (21, s. 530), Anadolu (7, s. 51), Altay (18, s. 232) və s. abidələrində itlə və atla bağlı dəfn etmə adəti qeydə alınmışdır. Arxeoloji abidələrdən bu heyvanlarla bağlı oxşar dəfn etmə adətinin aşkar olunması onu qeyd etməyə əsas verir ki, Son Tunc-Erkən Dəmir dövründə Cənubi Qafqazdan, Sibir-Altay bölgəsinə, Aralıq dənizinə qədər olan ərazidə eyni mədəniyyətə, eyni inanclar sistemi- nə malik etnos yaşamışdır.

Naxçıvanın Son Tunc-Erkən Dəmir dövrü mədəniyyətinin tərkib hissələrindən birini qayaüstü təsvirlər təşkil edir (şəkil 1, 1-4). Qayaüstü təsvirlər Gəmiqaya abidəsində qeydə alınmışdır.

Gəmiqaya abidəsindəki qayaüstü təsvirlər Kəlbəcər, Qobustan və s. petroqlifləri kimi böyük elmi əhəmiyyət daşıyır və məşhur Norveç səyyahı Tur Heyerdalın qeyd etdiyi kimi bu ərazidə Mesopotamiya mədəniyyəti kimi qədim mədəniyyətin olduğunu göstərir (25). Mənbələrdə İkiçayarasının ən qədim sakinlərinin turanlılar olması haqqında məlumatlar var. İngilis alimlərindən S.Lloyd, Q.Çayld öz tədqiqatlarında bununla bağlı qeyd etmişlər ki, "turanlılar təxminən on, on iki min il bundan əvvəl Dəclə-Fərat çayları hövzəsində məskən salaraq, ətraflarında yaşayan saysız-hesabsız tayfaların heyvətli nəzərləri altında dünya sivilizasiyasının yəhərini almışlar. Dünyada ulu bir mədəniyyətin məşəlini alışırmışlar. Çox çəkmədən qoca Asiyanın münbit torpaqlı hər guşəsində onların "ışığı adaları" şölələnmişdir "(26).

Gəmiqaya abidəsindəki qayaüstü təsvirlərin çoxunu Kəlbəcərdə, Qobustanda olduğu kimi xırdabuynuzu heyvanlar təşkil edir. Onların əksəriyyəti Şimali Qafqazın, Anadolunun (Hakkari, Beldibi, Ralanlı) qayaüstü təsvirləri ilə motivinə və çəkilməsi texnikasına görə oxşarlıq təşkil edir. Orada qeydə alınmış buynuzları araaya qatlanmış keçinin çanavarla üz bəzəyən təsvirində (şəkil 1, 3) bütün türk Kalqları üçün xarakterik olan «Qurd ağzı

«bağlanılması» ayini əks olunmuşdur (16, s. 314). Bu abidədəki qoşa dairələrdən, səkkizşəkili işarədən, müxtəlif formalı günəş rəsmlərindən ibarət təsvirlərin bir qrupu (şəkil 1, 1) Sibirdə, Göyəm dağlarında olan rəsmlərlə oqşarlıq təşkil edir. İkinciKıntılı, içərisində nöqtə və ya svas-tika olan Günəş rəsmlərinə Sibirin Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünün qaya-üstü təsvirləri arasında (24, s. 44-46), Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid olan gil qabların üzərində (19, s. 80-83) kifayət qədər təsadüf edilmişdir. Gəmiqayada qeydə alınmış yırtıcı heyvanların dırnaqlıları parçalaması ilə bağlı qayaüstü təsvirlərin bəzilərində (8, s. 42) (şəkil 1, 2) Mesopotomiya, Orta Asiya və Qara Dəniz incəsənəti üçün oxşar motivlər yaradılmışdır.

Naxçıvanın Son Tunc-Erkən Dəmir dövrü abidələri işərisində bəzi qəbir daşlarının üzərindən də rəsmlər tapılıbdır. Kolanı, Sarıdərə nekro- rolları bu tip qəbir abidələrindəndir.

Kolanı ^po^nda^ qayaüstü təsvirlər oradakı 7 №-li qəbirin yan divarındakı iri sal daşların üzərində aşkar olunmuşdur. Aparılan ar^o^i araşdırmalar zamanı müəyyən olunubdur ki, hündürlüyü 103 sm, em 82 sm olan trapesformalı daş lövhə üzərindəki rəsmlərdən birində günəş tanrısı, digərində hami rüh çəkilmişdir (7, s.148). Bu rəsmlərdəki bəzi oxşar xüsusiyyətlər Sibir, Cənubi Qafqaz, Cəmiqaya, Xatunçay, Qobustan qayaüstü təsvirlərində, Xocalı Gədəbəy mədəniyyətinə aid gil qabların üzərində, Misir heroqliflərində, Oraon Yenisey yazılarında var.

Sarıdərə ^po^nda^ quş təsviri oradakı qəbirlərdən birinin (4 №-li qəbir) örtük daşı üzərində qeydə alınmışdır (7, s. 146). Bu təsvir Gəmi- qaya abidəsində qeydə alınmış bir qrup quş təsviri ilə, quş fiqurlu asmalarla məntiqi cəhətdən bağlılıq təşkil edərək qədim tayfaların dini-ideoloji görüşlərini, mifik düşüncə tərzini əks etdirir.

NaKçıvanın Son Tunc-Erkən Dəmir dövrü mədəniyyətinin öyrənilməsində ar^o^i abidələrdən tapılan keramika məmulatları elmi əhəmiyyət daşıyır. Həm yaşayış yerlərindən, həm də qəbir abidələrindən çoxlu miq- darda gil qabların əldə olunması onu göstərir ki, bu dövrdə insanların məişət və təsərrüfat həyatında onlar daha çox yer tutmuşdur.

Araz vadisindəki ar^o^i abidələrdən (I Kültərə, II Kültərə, Şah- taKtı, Yurdçu, Qalacıq və b.) əldə olunmuş qil qabların içərisində boyalılar üstünlük təşkil edir. Onlarda Orta Tunc dövrünün ənənələri saKlanılıb inkişaf etdirilmişdir. Qabların üzəri müxtəlif ornamentlərlə bəzədilmişdir. Culfa nekropolundan əldə olunmuş bu tip qablardan biri olan kasa özünə- məxsus naxışlanma motivi ilə fərqlənir. Onun oturacaq hissəsindəki naxış Gəmiqayadakı 258 №-li təsvirlə (20, s. 221) yanaşı olaraq Tel Mağzəliy- yədən (22, s. 487) tarılmış keramikanın üzərindəki ornamentlə oqşarlıq təş- kil edərək NaKçıvanın Son Tunc-Erkən Dəmir dövrü mədəniyyətinin YaKın Şərq abidələri ilə bağlılığını öyrənmək sahəsində mühüm elmi əhəmiyyət daşıyır (şəkil 1, 4, 5, 6).

Naxçıvandakı Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aid dağlıq və dağətəyi ərazidəki arxeoloji abidələrdən (Kolanı, Sarıdərə, Haqqıxlıq və b.) tapılan gil qabların içərisində boyalı qablara bir qədər az təsadüf edilmişdir, daha çox sadə qablar tapılmışdır. Boyalı qablarda Orta Tunc dövrünün ənənələri nisbətən zəif saxlanılmışdır. Aparılan araşdırmalar onu göstərir ki, həm boyalı, həm də, boyasız qablardan müxtəlif məqsədlərlə istifadə olunubdur. Bu qablar məişət və mətbəxt keramikası olaraq iki qrupa bölünmüşlər. Onların üzərinin müxtəlif ornamentlərlə naxışlanmasında dülcülərin bu sahədəki bacarıq və vərdişləri mühüm əhəmiyyət daşıyır. Qabların bəzə- dilməsində basma, cızma, çərtmə üsullarından, müxtəlif həndəsi ornament- lərdən istifadə edilmişdir. Həmin ornamentlərdən bir qrupu («Ş», «T» şəkilli naxışlar) yerli sənətkarlığa məxsus xüsusiyyətlər daşıyır. Yuvarlaq qabart- malı, konnellyur ornamentli, ağ inkrustasiyalı qablar Xocalı-Gədəbəy mədə- niyyətinə aiddir (19, s. 53). Qabların bir çoxunda konnellyur ornamentlərin bir-biri ilə oxşarlıq təşkil etməsinin, bəzilərinə fərqlənməsinin səbəbi ondan ibarətdir ki, onların hamısı eyni istehsal ocaqlarında deyil, müxtəlif sənətkar emalatxanalarında düzəldilmişdir. Çaynik tipli qablarda Xocalı- Gədəbəy mədəniyyətinə aid xüsusiyyətlərin müşahidə olunması yerli mədə- niyyətlərin (Naxçıvan və Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti) Yaxın Şərqi mədə- niyyəti ilə bağlılığını göstərir (şəkil 1, 10, 11). Çünki mənbələrə nəzər salsaq görərik ki, çaynik tipli qablar Naxçıvan və Azərbaycanın digər bölgələri ilə yanaşı olaraq, Urmiya zonasında da geniş yayılıbdir (5, s. 47-49).

Naxçıvanın Son Tunc-Erkən Dəmir dövrü mədəniyyətinin öyrənil- məsində bəzək əşyaları, silahlar, möhürlər də elmi əhəmiyyət daşıyır. Bu dövrə aid xəncərlərin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi Son Tunc-Erkən Dəmir dövründə Naxçıvan abidələrində Xocalı-Gədəbəy (Şəkil 1, 9), Ön Asiya tipli (şəkil 1, 7, 8) xəncərlərin yayıldığını göstərir.

Bəzək əşyalarının öyrənilməsi onu qeyd etməyə əsas verir ki, Son Tunc- Erkən Dəmir dövründə Naxçıvanda sənətkarlığın bu sahəsi də inkişaf etmiş, ixtisaslı sənətkarlar yetişmişdir. Metal ərintisinin səciyyəvi xüsusiyyətlərinə yaxından bələd olan sənətkarlar tərəfindən çoxlu vaxt və əmək tələb edən müxtəlif formalı bəzək əşyaları düzəldilmişdir. Onların üzərinin bəzədilmə- sində insanların sənətkarlıq vərdişləri ilə yanaşı olaraq mənəvi mədəniyyəti də mühüm yer tutmuşdur. Zoomorf ornamentli (ilan, quş və s.) bəzəklər qə- dim əkinçi-maldar tayfaların maddi mədəniyyətini deyil, həm də təsərrüfat həyatını, dini-ideoloji görüşlərini əks etdirmişdir. Arxeoloji abidələrdən şuşə (Dəmyələr, Şahtaxtı, Qızılburun və s.) və üzəri göy şirlə örtülən muncuqların (Qızılburun, Şahtaxtı, Çalxanqala, Qalacıq) nisbətən az tapılmasının səbəbi ondan ibarətdir ki, bu tip muncuqların istehsalı yerli xarakter daşımır, Yaxın Şərqi mədəniyyəti ilə bağlılıq təşkil edir. Onlar Ön Asiya tipli xəncirlər kimi Yaxın Şərqi ölkələri ilə qarşılıqlı iqtisadi-mədəni əlaqələr nəticəsində Nax- çıvana daxil olmuşlar.

Arxeoloji araşdırma əsasında onu qeyd etmək olar ki, Naxçıvanın Son Tunc-Erkən Dəmir dövrü mədəniyyəti Azərbaycan arxeologiyasında özünəməxsus yer tutur. Bu sahədə əldə olunan yeniliklər Azərbaycan arxeologiyasının bir sıra aktual məsələlərini daha dərinlən öyrənməyə köməklik edir. Onu qeyd etməyə əsas verir ki, Naxçıvanın bu dövr mədəniyyəti müəyyən lokal və xronoloji xüsusiyyətləri ilə fərqlənməsinə baxmayaraq Urmiya hövzəsindəki yayılan vahid bir mədəniyyətlə bağlılıq təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР, Баку: Элм, 1982, 314 с.
2. Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.И. Древний Мингечаур. Баку: Издательство АН Азерб. ССР, 1959, 191 с.
3. Асланов Г.М., Ибрагимов В.И., Кашкай С.М. Древние некрополи Хараба-Гилана. Баку: Нурлан, 2003, 101 с.
4. Агаев Г.Г. Шахтагы в эпохи поздней бронзы и раннего железа. Баку-Москва: Агрыдаг, 2002, 200 с.
5. BeIII Oktay, Bahşeliyev Veli. Nahçıvan bölgəsində Ortave SonTuncçağı boya bezemeli çanak, çölmek kültürü. İstanbul: A^olojiye Sanatyayınları, 2001, 120 s.
6. BeIII O., Sevin V. Nahçıvanda a^oloji araşdırmalar. İstanbul: A^oloji ve Sanat, 1998, 80 s.
7. Bahşeliyev V.B. Nahçıvanın qədim tayfalarının mənəvi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2004, 320 s.
8. Bahşeliyev V. B. Gəmiqaya təsvirlərinin poetikası. Bakı: Elm, 2002, 128 s.
9. Cəfərov H.T. Azərbaycan e^ IV minilliyin sonu-I minilliyin əvvəllərində (Qarabağın Qarqarçay və Tərtərçay hövzəsinin materialları əsasında). Bakı: Elm, 2000, 187 s.
10. Джафаров Г.Ф. Связи Азербайджана со странами Передней Азии в эпохи бронзы и раннего железа. Баку: Элм, 1984, 106 с.
11. Əliyev V. H. Tarixin izi ilə. Bakı, Gənclik, 1975, 77 s.
12. Əhmədov Q.M. Bu günə ^cə gəlib çıxmış. Bakı: Az SSR EA, 1989, 118 s .
13. Əliyev V.H. Azərbaycan tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti. Bakı: Elm, 1977, 163 s.
14. Həbubullayev O.H. Kültürdə arxeoloji qazıntılar. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1959, 134 s.
15. Xəlilov C.Ə. Qərbi Azərbaycanın Tuncdövrü və Dəmir dövrünün əvvəllərinə aid abidələri. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1959, 171 s .
16. Kalafat Y. Balkanlardan Uluğ Türkünə türk halk inançları (Tatarlar, Hakaslar, Kırqızlar, Boşnaklar, Acarlar, Edigeyler, Albanlar, Karaçaylar, Qreqoryanlar, Romanya, Şumnu-Burqaz, Gürcistan- Karaçör, Kıbrıs, Rodas, Tacikistan, Suriyeturk^n). III-IV cilt. Ankara: Berikan yayın, 2006, 556 s.
17. Кссаманлы Г. П. Археологические памятники эпохи бронзы и раннего железа Дашкесанского района. Баку: Агрыдаг, 1999, 179 с .
18. Qədirzadə H.Q. Ailə və məişətlə bağlı adətlər, inamlar, etnogenetik əlaqələr. Bakı: Elm, 2003, 368 s.

19. Бусейнова И.К. Храмика Восточного Закавказья поздней бронзы и раннего железа ХІІІ-ІХ вв. до н. э. Баку: ЭЛМ, 128 с.

20. Müseyibli N.Ə. Gəmiqaya. Bakı: Çarşıoğlu, 2004, 320s.

21. Müseyibli N. Ə. Qədim Azərbaycanca itlərdən istifadə və itkultu/ Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, Bakı: Nafta-Rress, 2008, s. 5-30.

22. Мунчаев Р.М. Исследования поселений Телль Магзалия и Ярымтепе БЫЫ в Месопотомии // Археологические открытия 1979, Москва: Наука, 1980, с. 487-489.

23. Nərimanov İ.H. Gəncəçay rayonunun arxeoloji abidələri. Bakı: Az SSR EA, 1958, 142 s.

24. Окладникова Е.А. Петроглифы средней Катуни. Новосибирск: Наука, 1981, 111 с. 25. <http://www.uludil.gen.az>. 26. <http://www.azerilobbi.com>.

THE CULTURE OF NAKHCHIVAN IN THE LATE BRONZE- EARLY IRON AGE

Togrul Khalilov

Summary

In the article has been defined the importance in the Late Bronze-Early Iron age of Nakhchivan in Azerbaijan archeology. The cultural examples finding in archeology are systemised and compared. It has been defined that, the late bronze- early iron age monuments play a great role to learn the Azerbaijan archeology.

Keywords: coloured cases, Nakhchivan, archeology monuments, Late Bronze, Early Iron age, culture.

КУЛЬТУРА ЭПОХИ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ и РАННЕГО ЖЕЛЕЗА

НАХЧЫВАНА

Тогрул Халилов

Резюме

В последние годы на территории Нахчыванской АР выявлены и изучены ряд памятников, относящихся к эпохе Поздней бронзы и Раннего железа. Найденные материалы при археологических исследованиях этих памятников классифицированы и проведен их сравнительный анализ. Археологические памятники Нахчывана эпохи Поздней бронзы и Раннего железа имеют огромное научное значение в изучении истории и культуры Азербайджана.

Ключевые слова: Нахчыван, археологические культуры, Поздняя бронза, Ранняя железа, культура.

